

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Wrocławskiego

Jarosław Rominkiewicz

Zakaz kastracji w prawie rzymskim

Wrocław 2023

Zakaz kastracji w prawie rzymskim

<https://doi.org/10.19195/978-83-229-3839-3>

Publikacja dostępna również w Bibliotece Cyfrowej
Uniwersytetu Wrocławskiego:

<https://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/150895>

Jarosław Rominkiewicz
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii
ORCID: [0000-0002-2999-8455](https://orcid.org/0000-0002-2999-8455)

Zakaz kastracji w prawie rzymskim

Wrocław 2023

Kolegium Redakcyjne

prof. dr hab. Leonard Górnicki – przewodniczący

dr Julian Jezioro – zastępca przewodniczącego

mgr Aleksandra Dorywała – sekretarz

mgr Bożena Górna – członek

mgr Aleksandra Lassota – członek

Recenzenci: *prof. dr hab. Piotr Niczyporuk, Uniwersytet w Białymstoku;*

prof. dr hab. Anna Tarwacka, Uniwersytet Kardynała Stefana

Wyszyńskiego w Warszawie

© Copyright by Jarosław Rominkiewicz, 2023

Korekta: *Anna Dominiak, Aleksandra Dorywała*

Projekt i wykonanie okładki: *Karolina Drozd*

Skład i opracowanie techniczne: *Aleksandra Kumasza eBooki.com.pl*

Opracowanie redakcyjne i graficzne

E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa.

Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

Wydawnictwo „Szermierz” sp. z o.o.

<https://doi.org/10.19195/978-83-229-3839-3>

ISBN 978-83-229-3839-3

Spis treści

WYKAZ SKRÓTÓW	7
WSTĘP	15
ROZDZIAŁ I	
KASTRACJA JAKO RYTUAŁ RELIGIJNY, KARA ORAZ METODA TERAPII	27
1. Kastracja jako praktyka religijna	27
2. Kastracja jako kara	47
3. Kastracja ze względów medycznych	59
ROZDZIAŁ II	
KASTRACJA NIEWOLNIKÓW	65
1. Pochodzenie niewolników przeznaczonych do kastracji	65
2. Metody kastracji	69
3. Cele kastracji niewolników	75
4. Fizyczne skutki kastracji i cechy charakteru przypisywane kastratom	86
5. Kastraci jako przedmiot obrotu gospodarczego	94
6. Odpowiedzialność z tytułu kastracji cudzego niewolnika	102
ROZDZIAŁ III	
PRZEDJUSTYNIANŚKIE ZAKAZY KASTRACJI	109
1. Regulacje Domicjana	109
2. Regulacje z okresu panowania Nerwy	120
3. Regulacje Hadriana	123
4. Reskrypt Antoninusa Piusa	134

5. Konstytucja Konstantyna Wielkiego	138
6. Konstytucja Leona I	140
ROZDZIAŁ IV	
ZAKAZ KASTRACJI W PRAWIE KOŚCIELNYM	142
ROZDZIAŁ V	
142 NOWELA JUSTYNIANA	151
ZAKOŃCZENIE	169
BIBLIOGRAFIA	176
SKOROWIDZ ŹRÓDEŁ	198
ABSTRACT	
PROHIBITION OF CASTRATION IN ROMAN LAW	210

Wykaz skrótów

Źródła

- Ael. Don. *Com. in Ter. Eun.* – Aelius Donatus, *Commentarius in Terentii Eunuchum*
- Alex. Aphrod. *probl.* – Alexander Aphrodisaeus, *Problemata*
- Amm. Marc. – Ammianus Marcellinus, *Res gestae*
- Anth. Lat.* – *Anthologia Latina*
- App. bell. civ.* – Appianus, *Bella civilia*
- Apul. met.* – Apuleius, *Metamorphoses*
- Arist. gen. an.* – Aristoteles, *De generatione animalium*
- Arist. hist. an.* – Aristoteles, *Historia animalium*
- Arist. probl.* – Aristoteles, *Problemata*
- Aristoph. Ach.* – Aristophanes, *Acharnenses*
- Arn. adv. nat.* – Arnobius, *Adversus nationes*
- Aug. civ. Dei* – Augustinus, *De civitate Dei*
- B. – *Basilici*
- C. – *Codex Iustinianus*
- Cael. Aur. chron.* – Aulus Caelius Aurelianus, *De morbis acutis et chronicis*
- Cael. Aur. gyn.* – Aulus Caelius Aurelianus, *Gynaecia*
- Cass. Dio* – Cassius Dio Cocceianus, *Historiae Romanae*
- Catull.* – Gaius Valerius Catullus, *Carmina*
- CCAp – *Corpus Christianorum. Series Apocryphorum*

Cels. <i>de med.</i>	– Aulus Cornelius Celsus, <i>De medicina</i>
Cic. <i>de leg.</i>	– Marcus Tullius Cicero, <i>De legibus</i>
CIL	– <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
Claud. <i>in Eutr.</i>	– Claudius Claudianus, <i>In Eutropium</i>
CMG	– <i>Corpus Medicorum Graecorum</i>
C.Th.	– <i>Codex Theodosianus</i>
D.	– <i>Digesta Iustiniani</i>
Dio Chrys.	– Dio Chrysostomos, <i>Orationes</i>
Diod. Sic.	– Diodorus Siculus, <i>Bibliotheca historica</i>
Epiph. <i>exp. fid. cath. et apostol. Eccl</i>	– Epiphanius, <i>Expositio fidei catholicae et apostolacae Ecclesiae</i>
Epiph. <i>pan.</i>	– Epiphanius, <i>Panarion</i>
G.	– Gaius, <i>Institutiones</i>
Gal. <i>Glauc. meth. med.</i>	– Claudius Galenus, <i>Ad Glauconem de mendedi methodo libri II</i>
Gal. <i>in aph. Hp. comm.</i>	– Claudius Galenus, <i>In Aphorismos Hippocratis commentaria</i>
Gal. <i>sem.</i>	– Claudius Galenus, <i>De semine</i>
Gal. <i>tum. praet. nat.</i>	– Claudius Galenus, <i>De tumoribus praeter naturam</i>
Hdt.	– Herodotus, <i>Historiae</i>
Heraclid. Pont.	– Heraclides Ponticus
Hier. <i>epist.</i>	– Hieronymus, <i>Epistulae</i>
Hier. <i>comm. in Math.</i>	– Hieronymus, <i>Commentarii in Matheum</i>
Hor. <i>carm.</i>	– Quintus Horatius Flaccus, <i>Carmina</i>
Hor. <i>epod.</i>	– Quintus Horatius Flaccus, <i>Epodon liber</i>
Hor. <i>sat.</i>	– Quintus Horatius Flaccus, <i>Saturae</i>
Hp. <i>aph.</i>	– Hippocrates, <i>Aphorismi</i>
Hp. <i>genit.</i>	– Hippocrates, <i>De genitura</i>
ILS	– <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i>
Ios. <i>ant. Iud.</i>	– Flavius Josephus, <i>Antiquitates Iudaicae</i>

-
- Ios. *c. Ap.* – Flavius Josephus, *Contra Apionem*
Isid. *etym.* – Isidorus, *Etymologiae*
Iul. *ep. ad sen. pop. Athen.* – Iulianus, *Epistula ad senatum populumque Athenarum*
Iuv. *sat.* – Decimus Iunius Iuvenalis, *Saturae*
Joz – *Księga Jozuego*
Kpł – *Księga Kapłańska*
Lact. *div. inst.* – Lactantius, *Divinae institutiones*
Lib. – Libanius
Luc. *am.* – Lucianus, *Amores*
Luc. *eun.* – Lucianus, *Eunuchus*
Lucr. *de rer. nat.* – Publius Lucretius Carus, *De rerum natura*
Mart. – Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*
Min. Fel. *Oct.* – Minutius Felix, *Octavius*
Nov. – *Novellae Iustiniani*
Orib. *coll.* – Oribasius, *Collectiones Medicarum Reliquiae*
Orig. *con. Cels.* – Origenes, *Contra Celsum*
Ovid. *fast.* – Publius Ovidius Naso, *Fasti*
Ovid. *met.* – Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*
P. Fouad – Papyrus Fouad
P. Rain. Cent. – Papyrus Erzherzog Rainer
P. Tebt. – Papirusy z Tebtynis
P. Yale – Papirusy z kolekcji Uniwersytetu Yale
Paul. Aeg. *epit. med.* – Paulus Aegineta, *Epitomae medicae libri septem*
Paul. Nol. *carm.* – Paulinus Nolanus, *Carmina*
Pers. *sat.* – Aulus Persius Flaccus, *Saturae*
Petron. *sat.* – Petronius, *Satyricon*
PG – *Patrologia Graeca*
Phil. Alex. *de spec. leg.* – Philo Alexandrinus, *De specialibus legibus*

Philostr. <i>vit. soph.</i>	– Philostratus, <i>Vitae sophistarum</i>
Plaut. <i>Curc.</i>	– Titus Maccius Plautus, <i>Curculio</i>
Plaut. <i>Poen.</i>	– Titus Maccius Plautus, <i>Poenulus</i>
Plaut. <i>Epid.</i>	– Titus Maccius Plautus, <i>Epidicus</i>
Plaut. <i>Pseud.</i>	– Titus Maccius Plautus, <i>Pseudolus</i>
Plin. <i>nat. hist.</i>	– Gaius Plinius Secundus (Maior), <i>Naturalis historia</i>
Plut. <i>Cat. Mai.</i>	– Plutarchus, <i>Cato Maior</i>
Plut. <i>Galb.</i>	– Plutarchus, <i>Galba</i>
Plut. <i>Pomp.</i>	– Plutarchus, <i>Pompeius</i>
Porphyr. <i>abst.</i>	– Porphyrius, <i>De abstinence</i>
Proc. <i>anec.</i>	– Procopius, <i>Anecdota</i>
PS	– <i>Pauli Sententiae</i>
Pwt	– <i>Księga Powtórzonego Prawa</i>
Quint. <i>inst. or.</i>	– Marcus Fabius Quintilianus, <i>Institutio oratoria</i>
Rdz	– <i>Księga Rodzaju</i>
Sen. <i>epist.</i>	– Lucius Annaeus Seneca, <i>Epistulae morales ad Lucilium</i>
Sen. <i>contr.</i>	– Lucius Annaeus Seneca, <i>Controversiae</i>
Sen. <i>de ira</i>	– Lucius Annaeus Seneca, <i>De ira</i>
Sen. <i>de prov.</i>	– Lucius Annaeus Seneca, <i>De providentia</i>
SHA, <i>Alex. Sev.</i>	– Scriptorum Historiae Augustae, <i>Alexander Severus</i>
SHA, <i>Had.</i>	– Scriptorum Historiae Augustae, <i>Hadrianus</i>
SHA, <i>Sev.</i>	– Scriptorum Historiae Augustae, <i>Severus</i>
Stat. <i>Theb.</i>	– Publius Papinius Statius, <i>Thebais</i>
Suet. <i>Aug.</i>	– Gaius Suetonius Tranquillus, <i>De vita caesarum, Divus Augustus</i>
Suet. <i>Claud.</i>	– Gaius Suetonius Tranquillus, <i>De vita caesarum, Divus Claudius</i>

Suet. <i>Dom.</i>	– Gaius Suetonius Tranquillus, <i>De vita caesarum, Domitianus</i>
Suet. <i>Ner.</i>	– Gaius Suetonius Tranquillus, <i>De vita caesarum, Nero</i>
Suet. <i>Titus</i>	– Gaius Suetonius Tranquillus, <i>De vita caesarum, Divus Titus</i>
Suet. <i>Vesp.</i>	– Gaius Suetonius Tranquillus, <i>De vita caesarum, Divus Vespasianus</i>
Tac. <i>ann.</i>	– Publius Cornelius Tacitus, <i>Annales</i>
Ter. <i>Adel.</i>	– Publius Terentius Afer, <i>Adelphoe</i>
Ter. <i>eun.</i>	– Publius Terentius Afer, <i>Eunuchus</i>
Tert. <i>ad nat.</i>	– Tertullianus, <i>Ad nationes</i>
Tert. <i>apol.</i>	– Tertullianus, <i>Apologeticus pro Christianis</i>
Varro. <i>ling.</i>	– Marcus Terentius Varro, <i>De lingua latina</i>
Veg. <i>mulom.</i>	– Publius Vegetius Renatus, <i>Digesta Artis Mulomedicinae</i>
Verg. <i>Aen.</i>	– Publius Vergilius Maro, <i>Aenaeis</i>
Wj	– <i>Księga Wyjścia</i>

Czasopisma i opracowania

AC	– „L'Antiquité Classique”
AMHA	– „Acta medico-historica Adriatica”
ANRW	– „Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt”
AUWr	– „Acta Universitatis Wratislaviensis”
BASP	– „Bulletin of the American Society of Papyrologists”
BICS	– „Bulletin of the Institute of Classical Studies”

-
- BGU – Ägyptische Urkunden aus den Königlichen (Staatlichen) Museen zu Berlin. Griechische Urkunden, I–XII, Berlin 1895–1968
- Class. Crac.
„Centaurus” – „Classica Cracoviensia”
– „Centaurus. An International English Language Journal of the History of Science and its Cultural Aspects”
- „Clio Medica” – „Clio Medica Online. Studies in the History of Medicine and Health”
- CPh – „Classical Philology”
- CQ – „The Classical Quarterly”
- CW – „Classical World”
- „Dereito” – „Dereito. Revista xurídica da Universidade de Santiago de Compostela”
- EB – „Études byzantines”
- EFR – „École française de Rome”
- „Erga–Logoi” – „Erga-Logoi. Rivista di storia, letteratura, diritto e culture dell’antichità”
- „Gewina” – „Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek”
- GRBS – „Greek, Roman, and Byzantine Studies”
- „Historia” – „Historia. Zeitschrift für alte Geschichte”
- „Histos” – „Histos. The On-line Journal of Ancient Historiography”
- Hist. Relig. – „History of Religions”
- ICS – „Illinois Classical Studies”
- ILR – „Israel Law Review”
- „Index” – „Index. Quaderni camerti di studi romanistici”

-
- „Iura” – „Iura. Rivista internazionale di diritto romano e antico”
- J. Hist. Med. Allied. Sci. – „Journal of the History of Medicine and Allied Sciences”
- JAH – „Journal of Ancient History”
- JBL – „The Journal of Biblical Literature”
- JQR – „The Jewish Quarterly Review”
- JR – „The Journal of Religion”
- JRS – „Journal of Roman Studies”
- „Latomus” – „Latomus. Revue d'études latines”
- LCM – „Liverpool Classical Monthly”
- MEFR – „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome”
- „Mnemosyne” – „Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava”
- MThZ – „Münchener Theologische Zeitschrift”
- „Myrtia” – „Myrtia. Revista de Filología Clásica”
- OAth – „Opuscula Atheniensi: Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae”
- „Ostraka” – „Ostraka. Rivista di antichità”
- PBSR – „Papers of the British School at Rome”
- „Phoenix” – „Phoenix: The Journal of the Classical Association of Canada”
- „Prometheus” – „Prometheus. Rivista di studi classici”
- RAC – „Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt”
- RB – „Revue Biblique”
- RBPH – „Revue Belge de Philologie et d'Histoire”
- RE – „Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft”
- RDR – „Rivista di diritto romano”

RFIC	– „Rivista di filologia e di istruzione classica”
RhM	– „Rheinisches Museum”
„Rosetta”	– „The Rosetta Journal”
SPFFBU	– „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická”
„Subseciva Groningana”	– „Subseciva Groningana. Studies in Roman and Byzantine Law”
TThZ	– „Trierer Theologische Zeitschrift”
TvR	– „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis / Revue d’histoire du droit / The Legal History Review”
VigCh	– „Vigiliae Christianae”
VoxP	– „Vox Patrum. Antyk Chrześcijański”
WS	– „Wiener Studien”
ZPE	– „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”
ZSS	– „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)”

Wstęp

Kastrację mężczyzn praktykowano w wielu państwach i kulturach starożytnych na długo przed tym, zanim dotarła do Rzymu¹. Niektórzy uczeni przyjmują, że pojawiła się ona mniej więcej w tym samym czasie, kiedy powstawały starożytne despotie wschodnie². Dokonywano jej

¹ O „kastracji” kobiet wspominają jedynie nieliczne źródła antyczne. Atenajos pisze w *Uczcie mędrców* (12,2,515 d–e): Λυδοί δὲ εἰς τοσοῦτον ἦλθον τρυφῆς ὥς καὶ πρῶτοι γυναικας εὐνουχίσαι [...]. ὁ δ' οὖν Ξάνθος ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Λυδιακῶν Ἀδραμύτην φησὶ τῶν Λυδῶν βασιλέα πρῶτον γυναικας εὐνουχίσαντα, χρῆσθαι αὐταῖς ἀντὶ ἀνδρῶν εὐνούχων. – „Lidyjczycy doszli do takiej rozpusty, że pierwsi kastrowali kobiety [...]. Ksantos w drugiej księdze *Historii Lidii* mówi, że Adramytes, król Lidów, pierwszy kastrował kobiety, aby korzystać z nich zamiast z mężczyzn eunuchów” (wszystkie przekłady w tym przypisie pióra autora). Inny zachowany fragment tego dzieła Ksantosa wymienia w kontekście kastracji kobiet innego króla (frg. 19): Ὅτι πρῶτος Γύγης ὁ Λυδῶν βασιλεὺς γυναικας εὐνούχισεν, ὅπως αὐταῖς χρῆτο ἀεὶ νεαζούσαις. – „Jako pierwszy kastrował kobiety Gyges, król Lydów, aby można było zawsze cieszyć się ich młodością”. Strabon pisze zaś o Egipcjanach (*Geographica* 17,2,5): καὶ τοῦτο δὲ τῶν μάλιστα ζηλουμένων παρ' αὐτοῖς τὸ πάντα τρέφειν τὰ γεννώμενα παιδιά καὶ τὸ περιτέμνειν καὶ τὰ θήλεα ἐκτέμνειν – „Jednym z najbardziej gorliwie przestrzeganych przez Egipcjan zwyczajów jest ten, że wychowują wszystkie dzieci, które przyszły na świat, chłopców obrzezują, dziewczynkom zaś wycinają [zewnątrzne narządy płciowe]” (przekład autora). Nie da się stwierdzić, jak szeroki zakres miały w czasach antycznych te zabiegi. Również dzisiaj zakres tej okrutnej operacji różni się w zależności od kraju lub grupy etnicznej. Żaden starożytny autor nie wspomina natomiast o operacji usunięcia jajników, dlatego też przyjmuje się, że tego skomplikowanego zabiegu prawdopodobnie nie wykonywano w tym okresie (por. G. Surbled, *Die Moral in ihren Beziehungen zur Medizin und zur Hygiene*, vol. III. 1, Hildesheim 1910, s. 150; J. Bremer, *Asexualization*, New York 1959, s. 325). W źródłach tylko raz występuje żeńska wersja greckiego rzeczownika eunuch – εὐνοῦχα, używana dla określenia bezpłodnej kobiety (zob. Cael. Aur. *gyn.* 64).

² Tak T. Mitamura, *Chinese Eunuchs. The Structure of Intimate Politics*, trans. Ch.A. Pomeroy, Rutland – Tokyo 1970, s. 26.

z pewnością w starożytnej Mezopotamii pod koniec III tysiąclecia p.n.e.³ Eunuchowie pałacowi funkcjonowali na dworze cesarskim w Chinach za panowania dynastii Shang (1765–1222 p.n.e.)⁴. Eunuchowie istnieli również w państwie nowoasyryjskim⁵, Persji Achemenidów⁶ oraz Indiach⁷. Kastracja znana była też w starożytnym Egipcie⁸ i wśród Żydów⁹.

³ Zob. J.M. Asher-Greve, *The essential Body. Mesopotamian Conceptions of the gendered Body*, [w:] *Gender and the Body in the Ancient Mediterranean*, ed. M. Wyke, Oxford–Malden 1998, s. 8–37.

⁴ Zob. S.S.H. Tsai, *The Eunuchs in the Ming Dynasty*, Albany 1996, s. 11–12; *idem*, *Eunuch Power in imperial China*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002, s. 221.

⁵ Zob. A. Kuhrt, *The Ancient Near East, c. 3000–330 B.C.E.*, vol. 2, London 1995, s. 529–530; J.L. Wright, M.J. Chan, *King and Eunuch. Isaiah 56:1–8 in Light of Honorific Royal Burial Practice*, JBL 2012, vol. 131/1, s. 104–108; O. N’Shea, *Royal Eunuchs and Elite Masculinity in the Neo-Assyrian Empire*, „Near Eastern Archaeology” 2016, vol. 79/3, s. 214–221.

⁶ Zob. P. Guyot, *Eunuchen als Sklavens und Freigelassene in der griechisch-römischen Antike*, Stuttgart 1980, s. 80–81; L. Llewellyn-Jones, *Eunuchs and the Royal Harem in Achaemenid Persia (599–331 BC)*, [w:] *Eunuchs in Antiquity...*, s. 19–49; J.L. Wright, M.J. Chan, *op. cit.*, s. 109–111; D. Lenfant, *Ctesias and his Eunuchs. A Challenge for Modern Historians*, „Histos” 2012, vol. 6, s. 257–297; *eadem*, *Eunuchs as guardians of women in Achaemenid Persia. Orientalism and occidentalism in modern scholarship*, GRBS 2021, vol. 61/4, s. 456–474.

⁷ Wzmianki o eunuchach znajdujemy w powstałej w II w. p.n.e. *Kamasutrze* (2,9). Wiemy, że w okresie cesarstwa sprowadzano do Rzymu z Indii eunuchów, którzy traktowani byli jako towar luksusowy (zob. s. 67). Na temat współczesnych hidźra w Indiach zob. S. Nanda, *Neither Man Nor Woman. The Hijra of India*, Belmont 1990; G. Reddy, *With Respect to Sex. Negotiating hijra Identity in South India*, Chicago – London 2005.

⁸ Dowody świadczące o obecności eunuchów w Egipcie opierają się głównie na greckiej i łacińskiej historiografii, dlatego też współcześni historycy mają trudności z ustaleniem rzeczywistego zakresu tego zjawiska historycznego (zob. U. Matić, *Gender in Ancient Egypt. Norms, Ambiguities, and Sensualities*, „Near Eastern Archaeology” 2016, vol. 79/3, s. 174–183). Niektórzy badacze twierdzą jednak, że nie dysponujemy źródłami, które potwierdzałyby, że kastracja była tam regularnie praktykowana, a eunuchowie stanowili w tym kraju istotną instytucję (zob. G.E. Kadish, *Eunuchs in Ancient Egypt?*, [w:] *Studies in Honor of J. A. Wilson*, ed. G.E. Kadish, Chicago, 1969, s. 55–62). Są też tacy, którzy twierdzą, że kastracja nie występowała w Egipcie aż do okresu perskiego (zob. J. Assante, *Men Looking at Men. The Homoerotics of Power in the State Arts of Assyria*, [w:] *Being a Man. Negotiating Ancient Constructs*, ed. I. Zsolnay, New York 2017, s. 42–83).

⁹ Zob. F.P. Retief, L. Cilliers, *Eunuchs in the Bible*, „Acta Theologica” 2005, vol. 7, Supplementum, s. 247–258; M.K. Strassfeld, *Trans Talmud. Androgynes and Eunuchs in Rabbinic Literature*, Oakland 2022.

W *poleis* greckich eunuchowie byli zjawiskiem stosunkowo rzadkim¹⁰, pod wpływem wschodnich wzorców pojawili się jednak na szerszą skalę w monarchiach hellenistycznych¹¹.

Na przestrzeni wieków istniało wiele przyczyn kastracji mężczyzn¹². Była ona powodowana względami religijnymi i medycznymi¹³. Była też karą dla niektórych przestępców, głównie cudzołożników i gwałcicieli, a także homoseksualistów¹⁴. W czasie działań wojennych była sposobem pohańbienia pokonanego przeciwnika¹⁵. Dokonywano jej wreszcie z powodów seksualnych¹⁶, dla ułatwienia dzieciom kariery dworskiej albo kościelnej¹⁷ oraz ze względów politycznych¹⁸.

¹⁰ Na temat postrzegania przez Greków tego zjawiska zob. D. Lenfant, *Des eunuques dans la tragédie grecque. L'orientalisme antique à l'épreuve des tertes*, „Erga Logoi” 2013, vol. 2, s. 7–30; *eadem*, *Le mépris des eunuques dans la Grèce classique: orientalisme ou anachronisme?*, [w:] *La représentation négative de l'autre dans l'Antiquité. Hostilité, réprobation, dépréciation*, éd. A. Queyrel Bottineau, Dijon, 2014, s. 423–442.

¹¹ Zob. P. Guyot, *op. cit.*, s. 92–120.

¹² Zob. V.L. Bullough, *Eunuchs in History and Society*, [w:] *Eunuchs in Antiquity...*, s. 1–17.

¹³ Piszę o tym szerzej w rozdziale pierwszym.

¹⁴ Szerzej na ten temat w rozdziale pierwszym.

¹⁵ Faraon Merneptah (1213–1203 p.n.e.) z XIX dynastii wspomina, że zebrał 6359 nieobrzezanych penisów po pokonaniu najeźdźczej armii libijskiej (zob. J.H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, vol. 3, Chicago 1908, s. 248, § 588). Jeden z reliefów w Medinet Habu, przedstawiających kampanie Ramzesa III (ok. 1186–1154 p.n.e.) przeciwko Libijczykom, ukazuje stopy odciętych genitaliów (zob. W. Murnane, *United with Eternity. A concise guide to the monuments of Medinet Habu*, Chicago – Cairo 1980, s. 13). Zob. też W. Burkert, *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, trans. P. Bing, Berkeley – Los Angeles – London 1983, s. 68; R. Bardel, *Eunuchizing Agamemnon: Clytemnestra, Agamemnon and maschalismos*, [w:] *Eunuchs in Antiquity...*, s. 54.

¹⁶ Do kwestii tej wrócę w dalszej części pracy.

¹⁷ W Bizancjum kastracja stała się w niektórych rodzinach świadomym wyborem. Niektórzy rodzice, zwłaszcza wywodzący się z niższych warstw społecznych, nie wahali się wykastrować jedno lub więcej swoich dzieci w nadziei, że uda im się zrobić błyskotliwą karierę kościelną albo na dworze cesarskim, która zapewni awans społeczny całej rodzinie. Przykłady podaje K.M. Ringrose, *The Perfect Servant. Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago – London 2003, s. 62.

¹⁸ Kastracją w tym celu posługiwali się już starożytni Grecy. Herodot pisze (*Dzieje* 3,48), że tyran Koryntu Periander, syn Kypselosa, wysłał do Ayattesa do Sardes 300 chłopców z Kerkyry, aby poddano ich tam kastracji (zob. C. Sourvinou-Inwood, „Myth” and

Rzymianie przypisywali wprowadzenie praktyki kastracji legendarnej królowej babilońskiej Semiramidzie¹⁹. Ammianus Marcellinus, odnosząc się do zepsucia wśród senatorów i ludu rzymskiego, opisuje orszak rzymskich matron, przemierzających w zamkniętych lektykach zaułki miasta (*Dzieje rzymskie* 14,6,17):

Postrema multitudo spadonum a senibus in pueros desinens, obluturidi distor-taque lineamentorum compage deformes, ut quaquam incesserit quisquam, cernens mutilorum hominum agmina, detestetur memoriam Samiramidis reginae illius veteris, quae teneros marescastravit omnium prima, velut vim iniectans naturae, eandemque ab instituto cursu retorquens, quae inter ipsa oriundi crepundia, per primigenios seminis fontes, tacita quodam modo lege vias propagandae posteritatis ostendit.

Na końcu pochodu idzie rzesza eunuchów, od starych po młodych, o ziemistej cerze i zniekształconych rysach twarzy. Gdziekolwiek by się nie zwrócić, można ujrzeć gromady okaleczonych ludzi, przeklinających pamięć Semiramidy, owej dawnej królowej, która jako pierwsza spośród wszystkich ludzi pozbawiała męskości całkiem młodych chłopców i, jakby zadając gwałt samej naturze, zmieniała jej normalny bieg. Bo przecież to właśnie

*history: on Herodotus III 48 and 50–53, OAth 1988, vol. 17, s. 167–182). To zastosowanie kastracji widoczne jest zwłaszcza w Bizancjum. Historia tego państwa zna przypadki cesarzy uzurpatorów, którzy kastrowali poprzedniego władcę, a także jego synów. W taki sposób został potraktowany m.in. Michał I (811–813) oraz jego synowie (Teofilakt i Niketas) przez Leona V (zob. S. Tougher, *Byzantine eunuchs: an overview, with special reference to their creation and origin*, [w:] *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, ed. L. James, London – New York 1997, s. 179–180). Uniemożliwiono w ten sposób ofiarom sprawowanie urzędu cesarskiego, gdyż eunuchowie nie mogli zasiadać na tronie. Niektórzy cesarze bizantyjscy poddawali kastracji członków własnej rodziny. Np. Michał V (1040–1041) kastrował wszystkich swoich męskich krewnych (zob. Psellos, *Chronographia* 5,41–42). Bizantyjczycy stosowali także kastrację w kontaktach z obcymi rodzinami królewskimi. Przykładem może być przeprowadzona w X w. kastracja Romanosa, syna bułgarskiego cara Piotra, po tym, jak przekazano go do Bizancjum jako zakładnika (zob. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. J. Thurn, Berlin – New York 1973, s. 328).*

¹⁹ Pierwowzorem legendarnej Semiramidy była Shammuramat, żona asyryjskiego króla Szamsziego-Adada V (823–811 p.n.e.). Szerzej na jej temat zob. W. Eilers, *Semiramis. Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage*, Wien 1971; G. Pettinato, *Semiramis. Herrin über Assur und Babylon. Biographie*, Zürich 1988; S. Dalley, *Semiramis in History and Legend*, [w:] *Cultural Borrowings and Ethnic Appropriations in Antiquity*, ed. E.S. Gruen, Stuttgart 2005, s. 11–22.

natura od samych początków narodzin człowieka pokazuje, jak za pomocą pradawnych źródeł nasion, dzięki pewnego rodzaju milczącemu prawu, potnym przekazywane jest życie²⁰.

Pierwszy zakaz kastracji pojawił się w prawie rzymskim w I w. n.e. Był on z pewnością wynikiem nasilenia się procederu kastracji niewolników. Cesarstwo rzymskie było jedynym państwem antycznym, którego władcy starali się przeciwdziałać temu okrutnemu zabiegowi. Wydając zakazy kastracji, próbowali zahamować rozwój tego haniebnego zjawiska. W niniejszej pracy przedstawię wszystkie znane nam rzymskie zakazy dotyczące kastracji, analizując nie tylko źródła prawnicze, ale także literackie.

W źródłach łacińskich występuje pięć podstawowych rzeczowników oznaczających osobę poddaną kastracji. Określeniami tymi są: *castratus*, *eunuchus*, *spado*, *thlasias* i *thlibias*. Większość z nich ma grecką proveniencję²¹.

Jedynym terminem, który nie ma pierwowzoru greckiego, jest rzeczownik *castratus*. Słowo to pochodzi od czasownika *castrare* („kastrować”). Niektórzy badacze spekulują na temat związku między czasownikiem *castro* i rzeczownikiem *castor*, oznaczającym bobra²². Znaczenie

²⁰ Wszystkie przekłady tego dzieła wg: Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, t. 1, ks. XIV–XXV, przeł. I. Lewandowski, Warszawa 2002. Odniesienia do Semiramidy, jako osoby odpowiadającej za wprowadzenie praktyki kastracji, odnajdujemy również u Klaudiana (*in Eutr.* 1, 339–342).

²¹ Do wymienionych wyżej należy dodać jeszcze takie, jak np.: ἐκτομίαις (*ektomias*), τομίαις (*tomias*), ἀπόκοπος (*apókopos*) oraz ἰθρίς (*ithris*). Na temat terminologii stosowanej wobec kastratów zob. E. Maaß, *Eunuchos und Verwandtes*, RhM 1925, vol. 74, s. 432–476; P. Guyot, *op. cit.*, s. 20–24.

²² Zob. V. Cheney, *A Brief History of Castration*, Bloomington 2006, s. 5. Rzymska legenda głosiła, że bóbr, będąc w niebezpieczeństwie, dokonuje autokastracji, usuwając w ten sposób swój gruczoł zapachowy. Do legendy tej nawiązuje dwukrotnie Pliniusz Starszy. W jednym z fragmentów swego dzieła, w którym porusza kwestię kastracji wśród zwierząt, autor ten pisze (*nat. hist.* 8,47): *Easdem partes sibi ipsi Pontici amputant fibri periculo urgente, ob hoc se peti gnari; castoreum id vocant medici*. – „Bobry z okolic Morza Czarnego, kiedy grozi im niebezpieczeństwo, same obcinają sobie te same części, ponieważ wiedzą, że ścigane są z tego powodu. Lekarze nazywają je *castoreum*” (przekłady

terminu *castratus* jest jednoznaczne. Określa on w źródłach męczyznę pozbawionego gonad wskutek zabiegu.

Rzeczownik *spado* jest kalką greckiego rzeczownika *σπάδων* (*spádon*), pochodzącego od czasownika *σπάω* („wrywam, rozrywam”)²³. O ile w źródłach literackich używany jest on również w odniesieniu do mężczyzn wykastrowanych lub takich, których genitalia okaleczono w inny sposób, o tyle w źródłach prawniczych określa przede wszystkim mężczyzn, którzy nie mogą mieć dzieci, a więc impotentów z natury²⁴. Domicjusz Ulpian wyraźnie rozróżnia *spadones* i *castrati* (D. 23,3,39,1):

w tym przypisie pióra autora). Kastoreum (strój bobrowy) jest żółtawą wydzieliną gruczołów skórnych bobra. Składnikiem tej substancji jest kastoramina. Służy ona bobrom do natłuszczenia futra i znaczenia swojego terytorium. Bobry obu płci mają parę gruczołów, które znajdują się w dwóch wnękach pod skórą (między miednicą a nasadą ogona), oraz parę worków, w których gromadzi się ich wydzielina. W dalszej części dzieła Pliniusz umieszcza dokładniejszy opis (*nat. hist.* 32,13): *Spectabili naturae potentia, in iis quoque, quibus et in terris victus est, sicut fibris, quos castoras vocant et castorea testes eorum. amputari hos ab ipsis, cum capiuntur, negat Sextius diligentissimus medicinae, quin inmo parvos esse substrictosque et adhaerentes spinae, nec adimi sine vita animalis posse*; – „Potęga natury jest równie widoczna u zwierząt żyjących na lądzie; na przykład bobry (*fibri*), które nazywają też *castores*, a ich jądra *castorea*. Sekstus, najbardziej uważny badacz natury i historii substancji leczniczych, zapewnia nas, że nie jest prawdą, że zwierzę to, kiedy jest w niebezpieczeństwie, odgryza swoje jądra: informuje nas również, że są one małe, ciasno splecione i przymocowane do tylnej kości, i że niemożliwe jest usunięcie ich bez odebrania zwierzęciu życia”. Podobny wątek znajdujemy również u Juwenalisa w *Satyrze* 12. Poeta pisze (12,29–36), że kupiec Katullus, wyrzucając do morza cenny towar, aby ratować statek, przypomina bobra odgryzającego sobie jądra, żeby zostawić je napastnikom i powstrzymać pościg.

²³ Zob. H.G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, s.v. *σπάω*.

²⁴ D. 1,7,2,1: *Gaius libro primo institutionum: Illud utriusque adoptionis commune est, quod et hi qui generare non possunt, quales sunt spadones, adoptare possunt*. – „Gaius w księdze pierwszej *Institucji*: Rzeczą wspólną dla tych dwóch rodzajów adopcji jest to, że nawet ten, kto nie może mieć własnych dzieci, na przykład impotent z natury, może adoptować”; D. 28,2,6: *Ulpianus libro tertio ad Sabinum: spadonem quoque posse postumum heredem scribere et Labeo et Cassius scribunt: quoniam nec aetas nec sterilitas ei rei impedimento est*. „Ulpianus w księdze trzeciej *Komentarza do pism Sabinusa*: Labeo i Cassius piszą, że także impotent z natury może wyznaczyć pogrobowca na spadkobiercę. Skoro ani wiek, ani bezpłodność nie stanowią w tym przeszkody” (przekłady *Digestów Justyniańskich* wg: *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman *et. al.*, t. 1–7, Kraków 2013–2017). Zob. D. Dalla, *L'incapacità sessuale in diritto Romano*, Milano 1978, s. 160–161.

Ulpianus libro trigesimo tertio ad edictum: Si spadoni mulier nupserit, distinguendum arbitrator; castratus fuerit necne, ut in castrato dicas dotem non esse: in eo qui castratus non est, quia est matrimonium, et dos et dotis actio est.

Ulpianus w księdze trzydziestej trzeciej *Komentarza do edyktu*: Jeżeli kobieta wyszła za mąż za impotentą, to sądzę, że należy rozróżnić, czy był to kastrat, czy nie. W przypadku kastrata – powiada się – nie ma posagu. W odniesieniu do tego, kto nie jest kastratem (jest impotentem z natury), istnieje zarówno posag, jak i skarga o jego zwrot, ponieważ [w przypadku takich osób] istnieje [uznane przez prawo] małżeństwo.

Termin *spado* był zatem znaczeniowo szerszy, obejmował bowiem zarówno bezpłodnych, jak i kastratów. Inaczej mówiąc, każdy kastrat był *spado*, nie każdy *spado* był natomiast kastratem.

Określenie *spado* pojawia się także u Pliniusza Starszego w *Historii naturalnej* (11,263):

Homini tantum iniuria aut sponte naturae franguntur; idque tertium ab hermaphroditis et spadonibus semiviri genus habent.

[Jądra] człowieka są uszkodzane albo na skutek urazu albo z przyczyn naturalnych, i to tworzy trzecią grupę „półmężczyzn”, odrębną od hermafrodytów i naturalnych impotentów²⁵.

Kolejnymi terminami są rzeczowniki *thlasias* i *thlibias*. Są to kalki językowe greckich rzeczowników *θλαδίας* (*thladias*) oraz *θλιβίας* (*thlibias*). Pierwszy pochodzi od greckiego czasownika *θλάω* („gniotę, miażdżę”²⁶), drugi zaś od czasownika *θλίβω* („ściskam, uciskam”²⁷). Oba pojęcia odnosiły się do mężczyzn, których genitalia uszkodzono przez kompresję, a nie wycięcie. W D. 50,16,128 oba terminy oznaczają tę samą kategorię eunuchów:

Ulpianus libro primo ad legem Iuliam et Papiam: Spadonum generalis appellatio est: quo nomine tam hi, qui natura spadones sunt, item thlibias thlasiae, sed et si quod a liud genus spadonum est, continentur:

²⁵ Przekład autora.

²⁶ Zob. H.G. Liddell, R. Scott, *op. cit.*, s.v. *θλάω*.

²⁷ *Ibidem*, s.v. *θλίβω*.

Ulpianus w księdze pierwszej *Komentarza do ustawy julijskiej i papijskiej*: Termin „eunuch” jest ogólny. Tą nazwą są obejmowani zarówno ci, którzy są impotentami z natury, jak też [ci, którzy są określane jako] *thlibiae* i *thlasiae*, oraz wszelki inny rodzaj eunuchów²⁸.

Określenie *thlasiae* stosowano prawdopodobnie wobec tych, którym celowo zmiażdżono jądra we wczesnym dzieciństwie, aby uczynić z nich eunuchów. Paweł z Eginny, opisując ten sposób kastracji, używa bowiem określenia *θλάσις* (*thlásis*)²⁹. Termin *thlibiae* odnosił się natomiast zapewne do osób, których jądra zniszczono na skutek przypadkowej kompresji. Przemawia za tym wyjaśnienie tego określenia przez Teofila z Konstantynopola (*Parafraza Instytucji Justyniańskich* 1,11,9)³⁰.

Rzeczownik *eunuchus* jest kopią greckiego określenia *εὐνοῦχος*. Powstał on, jak się powszechnie przyjmuje, ze złożenia dwóch słów: rzeczownika *εὐνή* (*euné* – „łóże, łóżko”) oraz czasownika *ἔχειν* (*échein* – „mieć”). Gramatyk Donatus w komentarzu do komedii *Eunuch* Terencjusza pisze (167): *εὐνοῦχος εἴρηται ὡς εὐνήν ἔχων, τοῦτ' ἔστιν φυλάττων [...]*³¹. – „Nazywa się eunuchem, ponieważ ma łóże, to jest strzeże [...]³². W wielu kulturach eunuchowie pełnili rolę „strażnika łóża” czy też opiekuna haremu³³.

Rzeczownik *spado* pojawia się tylko w jednej konstytucji cesarskiej, wydanej w III w. (C. 5,62,1). W pozostałych używanym na określenie

²⁸ Wyjątkowo przekład autora.

²⁹ Tekst na s. 71.

³⁰ Tekst na s. 23. M. Kuefler, *The Manly Eunuch. Masculinity, Gender Ambiguity, and Christian Ideology in Late Antiquity*, Chicago 2001, s. 33 pisze, że termin *thlibias* pochodzi od sposobu kastracji polegającego na ciasnym związaniu *scrotum*, czyli moszny, w celu odcięcia nasieniowodów. Autor nie podaje jednak żadnego źródła, na którym opiera ten sąd. Pogląd ten jest zatem, moim zdaniem, niemożliwy do zaakceptowania.

³¹ Zob. *Aeli Donati quod fertur commentum Terentii, recensuit* P. Wessner, Lipsiae 1902, s. 301.

³² Przekład autora.

³³ Por. A. Hug, s.v. *Eunuchen*, RE, Suppl. Band III (1918), szp. 449–450; L. Llewellyn-Jones, *op. cit.*

kastratów terminem jest rzeczownik *eunuchus*. Czasownik *castrare* zo-
stał w nich również zastąpiony przez wyrażenie *facere eunuchum*³⁴.

Objaśnienie terminu eunuch znajdujemy także u Teofila z Konstan-
tynopola, w jego greckiej *Parafrazie Instytucji Justyniańskich* z 534 r.
(1,11,9):

Ὁ εὐνοῦχος ὄνομά ἐστί γενικόν, τέμνεται δὲ εἰς τρία· τῶν γὰρ εὐνούχων οἱ
μὲν εἰσὶν σπάδωνες οἱ δὲ καστράτοι οἱ δὲ θλιβίαι. καὶ σπάδωνες εἰσὶν οἵτινες
διὰ τι πᾶθος ἢ ψύξιν ἐνοχλήσασαν τοῖς γονίμοις μορίοις παιδοποιεῖν
κωλύονται, τούτου δὲ ἀπαλλαγέντες παιδοποοῦσιν. Θλιβίαι δὲ οἵτινες ὑπὸ
τῆς τροφοῦ ἢ τῆς μητρὸς τυχὸν ἔκλιψιν τῶν διδύμων ὑπέστησαν. καστράτοι
δὲ εἰσὶν ἐφ' ὧν γέγονεν ἐκτομὴ τῶν γεννητικῶν μορίων.

Termin eunuch jest ogólny, wyróżnia się bowiem [pośród nich] trzy katego-
rie. Wśród eunuchów są bowiem *spádones*, *kastrátoi* i *thlibíai*. *Spádones* to
ci, którzy z powodu jakiejś choroby albo wyziębienia, które dotknęły ich
genitalia, nie mogą płodzić dzieci. *Thlibíai* zaś to ci, którzy doznali przy-
padkiem zgniecenia jąder przez nianię albo matkę. *Kastrátoi* wreszcie to ci,
którym wycięto członki ciała służące do płodzenia potomstwa³⁵.

Teofil wyraźnie podkreślił zatem, że słowo *eunuchos* jest ogólnym
terminem. Wymienia on trzy kategorie eunuchów: *spádones*, *kastrátoi*
i *thlibíai*. *Spádones* zdefiniował on jako niekastrowanych impotentów.
Termin *thlibíai* odniósł do mężczyzn, których część genitaliów została
przypadkowo zmiażdżona przez nianię lub matkę³⁶. Termin *kastrátoi*

³⁴ Zob. Y. Kontani, *Castration under Roman Law. A Study of the Codifications During the Reign of Justinian I (527–565)*, „Ancient Society” 2018, vol. 48, s. 310.

³⁵ Przekład autora.

³⁶ Już Pliniusz Starszy pisał, że męskie jądra były narażone na przypadkowe urazy (*nat. hist.* 11,110). W takich okolicznościach eunuchem został np. wódz Justyniana – Solomon. Prokopiusz tak oto pisze o nim w *Historii wojen* 3,11,6: ὁ δὲ Σολόμων οὗτος εὐνοῦχος μὲν ἦν, οὐκ ἐξ ἐπιβουλῆς δὲ ἀνθρώπου τὰ αἰδοῖα ἐτύγχανεν ἀποτιμηθεῖς, ἀλλὰ τις αὐτῷ τύχη ἐνσπαργάνοις ὄντι τούτο ἐβράβευσε. – „Solomon był eunuchem, jednak części wstydliwych nie został pozbawiony przez ludzi celowo, lecz zdecydował o tym przypadek, który przydarzył się mu, gdy był jeszcze w powijakach” (wszystkie przekłady tego dzieła wg: Prokopiusz z Cezarei, *Historia wojen*, przeł. D. Brodka, t. 2, Kraków 2015). Szerzej na temat Solomona zob. M.E. Stewart, *Breaking Down Barriers. Eunuchs in Italy and North Africa, 400–620*, [w:] *Byzantine Culture in Translation*, eds. A. Brown, B. Neil, Leiden – Boston 2017, s. 40–49. Na początku II w. Soranus z Efezu w dziele *Gynaecia* 2,40, przestrzega

oznaczal zaś, według tego znawcy prawa, mężczyzn, których genitalia okaleczono celowo. Zaslugą Teofila było niewatpliwie bardziej precyzyjne określenie róznych rodzajów impotencji. Być moze wynikało to z faktu, że jego dzieło miało charakter elementarnego podręcznika dla studentów prawa. Dotychczasowa niejednoznaczność w zakresie terminologii odnoszącej się do kastratów wymusiła na autorze dokonanie bardziej precyzyjnych uściśleń.

*

Problematyka związana z zakazami kastracji w prawie rzymskim była już przedmiotem badań romanistycznych. Szczególną uwagę należy zwrócić na pracę Danilo Dalli, *L'incapacità sessuale in diritto Romano*, Milano 1978. Do rzymskich zakazów kastracji włoski romanista odniósł się w rozdziale *La repressione dell' evirazione* (s. 71–118). O kastracji w Rzymie pisali też polscy romanisci: Krzysztof Amielańczyk oraz Konrad Tadańczyk³⁷.

W ciągu kilkudziesięciu lat od opublikowania wspomnianej pracy D. Dalli powstało szereg przywołanych na stronach tej monografii publikacji poświęconych eunuchom w świecie antycznym, których autorzy

pielęgniarki, aby ostrożnie obchodziły się z jądrami noworodków. Nie powinny nosić chłopców na ramionach i poruszać jądrami, ponieważ te na skutek stłuczenia niekiedy cofają się do górnych części ciała i w ten sposób jedni chłopcy stają się *krypsórchai*, czyli „wnętami”, inni zaś eunuchami. Zob. *Sorani Gynaeciorum libri, De signis fracturarum, De fasciis, Vita Hippocratis secundum Soranum*, ed. J. Ilberg, Leipzig et Berlin 1927, s. 83.

³⁷ Krzysztof Amielańczyk poruszył tematykę zakazów kastracji w Rzymie w trzech pracach. Pierwsza z nich to *Praktyka kastrowania niewolników i jej zakazy w prawie rzymskim*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kurylowicz, Lublin 2001, s. 11–19. Drugą jest monografia *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006. W 14 paragrafie rozdziału czwartego, zatytułowanym *Przestępstwo kastracji. Zmiany podmiotowe i przedmiotowe w zakresie odpowiedzialności karnej* (s. 141–149), lubelski romanista raz jeszcze odniósł się do rzymskich zakazów kastracji, ze szczególnym uwzględnieniem osiągnięć na tym polu cesarza Hadriana. Trzecią pracą jest artykuł *Rzymianie i ich „prawo medyczne”: (aspekty prawno-karne)*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, vol. 11/1, s. 69–90, w którym przedstawił m.in. problem odpowiedzialności lekarza za przeprowadzenie nielegalnej kastracji. Do tej ostatniej kwestii odniósł się także Konrad Tadańczyk w monografii *Status społeczno-prawny i odpowiedzialność lekarza w prawie rzymskim*, Łódź 2014, s. 124–127. Prace te nie mają jednak charakteru szczegółowych opracowań tematu.

odnieśli się do wielu kwestii związanych z kastracją w Rzymie. Uznałem zatem, że należy podjąć ten temat na nowo i ukazać go w szerszym kontekście kulturowym.

Monografia składać się będzie ze wstępu, pięciu rozdziałów oraz zakończenia. Dwa pierwsze rozdziały będą wprowadzeniem do tematyki, która stanowi główną część rozprawy. Kastracji dokonywano w Rzymie w czterech głównych celach. Po pierwsze, funkcjonowała jako praktyka religijna, stosowana głównie przez kapłanów Kybele. Po drugie, jako kara. Po trzecie zaś, jako terapia medyczna. Problematyce tej poświęcę pierwszy rozdział pracy.

Czwarte zastosowanie kastracji, które miało w Rzymie zdecydowanie najszerszy charakter, związane było z trzebieniem niewolników, przede wszystkim dla zaspakajania erotycznych potrzeb Rzymianek i Rzymian. Z powodu rangi i zasięgu tego zjawiska, a także reakcji na nie w prawie rzymskim, omówię je w kolejnym rozdziale.

Rozdział trzeci dotyczyć będzie przedjustyniańskich zakazów kastracji w prawie rzymskim. Przedstawię w nim regulacje Domicjana, uchwały senatu przyjęte za panowania Nerwy, regulacje Hadriana, reskrypt Antoninusa Piusa oraz konstytucje Konstantyna Wielkiego i Leona I.

W rozdziale czwartym ukazę zwięźle, jak do kastracji podchodzili wyznawcy religii chrześcijańskiej. Zajmę się w nim także zakazem kastracji w prawie kościelnym. Stanowisko Kościoła wobec kastracji wpłynęło bowiem z całą pewnością na ustawodawstwo cesarza Justyniana I wymierzone przeciw kastracji.

Ostatni rozdział pracy poświęcony będzie 142 noweli Justyniana, w której cesarz wprowadził nowe, nieznane dotąd regulacje, mające powstrzymać praktykę kastracji na terenie cesarstwa wschodniorzymskiego.

W zakończeniu podsumuję dotychczasowe rozważania, ukazę dalsze losy regulacji Justyniana w Bizancjum oraz przedstawię nowelę Leona VI, w której cesarz ten odszedł ostatecznie od surowych sankcji przewidzianych w prawie justyniańskim.

*

Bardzo serdecznie dziękuję Pani Profesor Annie Tarwackiej oraz Panu Profesorowi Piotrowi Niczyporukowi, Recenzentom mojej książki, za wnikliwą lekturę, cenne uwagi i sugestie.

Rozdział I

Kastracja jako rytuał religijny, kara oraz metoda terapii

1. Kastracja jako praktyka religijna

Być może najstarszym powodem emaskulacji były względy kultowo-religijne. Młodzi mężczyźni poddawali się kastracji, aby przez tę ofiarę okazać całkowite poświęcenie i oddanie bóstwu³⁸. Kapłani eunuchowie byli związani z bóstwami czczonymi na starożytnym Bliskim Wschodzie. Odgrywali oni istotną rolę w kultach religijnych mezopotamskich bóstw w II tysiącleciu p.n.e., ale ich wpływy, jak przyjmują niektórzy uczeni, nie wykraczały poza ten obszar³⁹.

Autokastracja z powodów religijnych praktykowana była w kolejnych stuleciach w kulcie Kybele we Frygii, Isztar-Nana w Babilonii, fenickiej Afrodyty w Aphaka w Górach Libanu, Adonisa w fenickim Byblos i na

³⁸ Niektórzy antyczni autorzy widzieli samokastrację kapłanów jako przyrzeczenie ich seksualnej czystości (zob. Hier. *comm. in Math.* 3 ad 19,12). Por. A.D. Nock, *Eunuchs in Ancient Religion*, „Archiv für Religionswissenschaft” 1925, vol. 23, s. 25–33.

³⁹ Zob. W. Roscoe, *Priests of the Goddess. Gender Transgression in Ancient Religion*, *Hist. Relig.* 1996, vol. 35, s. 213–217.

Cyprze, Artemidy w Efezie, Atargatis w Edessie i w Hierapolis (Bambyke)⁴⁰, Ozyrysa i Izidy w Egipcie⁴¹.

Rzymianie zetknęli się na szerszą skalę z kastracją w sferze religijnej wraz z wprowadzeniem do panteonu rzymskich bóstw Kybele – Wielkiej Matki. Jej kult pojawił się prawdopodobnie na początku I tysiąclecia p.n.e. i wywodził się z Frygii w Anatolii, skąd rozprzestrzenił się na Grecję, a następnie dotarł do Rzymu⁴². Kybele pozostawała znaczącą postacią w życiu religijnym śródziemnomorskiego świata antycznego jeszcze w IV i V w., a więc w okresie dominacji chrześcijaństwa.

Kult Kybele zapoczątkowano w Rzymie w 204 r. p.n.e. podczas toczącej się już od kilkunastu lat drugiej wojny punickiej⁴³. Kiedy armia Hannibala, korzystając z zimowej przerwy w działaniach wojennych, odpoczywała na południu Italii, wojska rzymskie zdziesiątkowała zaraza. Dziwne zjawiska w przyrodzie oraz przedłużająca się susza, która groziła głodem, odbierane były jako dowód nieprzychylności bogów. W tej sytuacji senat podjął decyzję o konsultacji ksiąg sybillińskich, zwracając się w tym celu do *quindecimviri sacris faciundis*⁴⁴. Tytus Liwiusz pisze (29,10,4–5):

⁴⁰ Zob. J.L. Lightfoot, *Sacred Eunuchism in the Cult of the Syrian Goddess*, [w:] *Eunuchs in Antiquity...*, s. 71–86.

⁴¹ Zob. P. Browe, *Zur Geschichte der Entmannung. Eine religions- und rechtsgeschichtliche Studie*, Breslau 1936, s. 21.

⁴² Szerzej na temat kultu tej bogini w Azji Mniejszej i starożytnej Grecji zob. M.J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, trans. A.M.H. Lemmers, London 1977, s. 9–37; L.E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley – Los Angeles 1999; P. Borgeaud, *Mother of the Gods. From Cybele to the Virgin Mary*, trans. L. Hochroth, Baltimore – London 2004.

⁴³ Szerzej na temat kultu Wielkiej Matki w imperium rzymskim zob. M. Beard, *The Roman and the Foreign. The Cult of the „Great Mother” in Imperial Rome*, [w:] *Shamanism, History and the State*, ed. N. Thomas, C. Humphrey, Ann Arbor 1994, s. 164–190; R. Turcan, *The Cults of the Roman Empire*, trans. A. Nevill, Oxford 1996, s. 28–74; J. Latham, „*Fabulous Clap-Trap*”. *Roman Masculinity, the Cult of Magna Mater, and Literary Constructions of the galli at Rome from the Late Republic to Late Antiquity*, JR 2012, vol. 92/1, s. 84–122.

⁴⁴ Było to piętnastoosobowe kolegium z obowiązkami kapłańskimi. Strzeżono ono ksiąg Sybilli, pism świętych, które, na prośbę senatu, interpretowało. Nadzorowało również kult obcych bogów, wprowadzonych do Rzymu

Civitatem eo tempore repens religio invaserat invento carmine in libris Sibyllinis propter crebrius eo anno de caelo lapidatum inspectis, quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli Italia vincique posse, si mater Idaea a Pessinunte Romam advecta foret.

Miasto ogarnęły w tym czasie nagle skrupuły religijne w wyniku znalezienia w księgach sybillińskich – w które zajrzano z powodu częstszego w tym roku niż zwykle deszczu kamiennego z nieba – przepowiedni, że „kiedy obcy wróg wyda wojnę ziemi italskiej, będzie go można wypędzić z Italii i pokonać, jeżeli do Rzymu sprowadzi się z Pesynuntu⁴⁵ Matkę Idajską⁴⁶”.

Przydomek „Idajska” pochodzi od góry Ida w Troadzie, gdzie znajdowało się główne miejsce kultu Wielkiej Matki. Wprowadzenie kultu Kybele do Rzymu było zatem swoistym nawiązaniem do „trojańskiej przeszłości” mieszkańców wiecznego miasta. Chociaż Liwiusz nie wspomina w swojej narracji o Troadzie, czynią to inni autorzy, jak na przykład Owidiusz⁴⁷.

W celu sprowadzenia bogini wysłano do Azji poselstwo składające się z pięciu osób⁴⁸. Jego zadaniem było przywiezienie z Pesynuntu⁴⁹

Szerzej na temat tego kolegium zob. P. Boyancé, *La science d'un quindécemvir au Ier siècle apr. J.C.*, EFR 1972, vol. 11, s. 347–358; J. Scheid, *Les livres Sibyllins et les archives des Quindécemvirs*, [w:] *La mémoire perdue. Recherches sur l'administration romaine*, EFR 1998, vol. 243, s. 11–26; J. Linderski, s.v. *quindecimviri sacris faciundis*, „Der Neue Pauly” 2001, vol. 10, szp. 713–714.

⁴⁵ Miasto we Frygii, nieopodal góry Dindymos, w którym znajdowała się słynna świątynia Kybele.

⁴⁶ Przekłady Liwiusza według: Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta. Księgi XXVIII–XXXIV*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1976.

⁴⁷ Zob. *Ovid. fast.* 4,249–252. Również Wergiliusz ukazuje w *Eneidzie* Wielką Matkę jako opiekunkę Eneasza (szerzej na ten temat zob. T.P. Wiseman, *Cybele, Virgil and Augustus*, [w:] *Poetry and Politics in the Age of Augustus*, eds. T. Woodman, D. West, Cambridge 1984, s. 117–128).

⁴⁸ Jego skład podaje Liwiusz 29,11,3.

⁴⁹ Nie wszystkie rzymskie źródła są zgodne co do miejsca, w którym znajdowała się świątynia, z której została zabrana bogini. Marek Terencjusz Warron, piszący w połowie I w. p.n.e., lokalizuje ją w Pergamonie, a nie w Pesynuncie. Autor ten twierdzi, że święto Wielkiej Matki (*Megalesia*) nazwano na cześć Megalesionu, jej świątyni w pobliżu murów miejskich Pergamonu, z której została przywieziona do Rzymu (Varro. *ling.* 6,15). Niektórzy badacze podnosili argument, że Pessinus jako miejsce sprowadzenia posągu jest

„świętego czarnego kamienia”, prawdopodobnie meteorytu, który miejscowa ludność czciła jako symbol Kybele. W późniejszym okresie wykonano z niego twarz posągu Wielkiej Matki. Posłowie zatrzymali się w Delfach i udali się do miejscowej wyroczni. Tam uzyskali odpowiedź, że dzięki pomocy króla Pergamonu Attalosa I eskapada zakończy się sukcesem⁵⁰. Apollo ustami swej kapłanki przekazał też, jak podaje Liwiusz (*Dzieje Rzymu* 29,11,6), że:

[...] cum Romam deam devexissent, tum curarent, ut ear, qui vir optimus Romae esset, hospitio acciperet.

[...] kiedy dowiozą boginię do Rzymu, mają się zatroszczyć o to, by ją w gościnę przyjął najuczciwszy w Rzymie człowiek.

Dzięki pomocy Attalosa I rzymskim posłom udało się zabrać czarny kamień, który był symbolem Kybele. Za osobę godną powitać na ziemi italskiej Wielką Matkę uznano Publiusza Scypiona Nazykę, pochodzącego z rodu Korneliuszów, który w tym czasie nie zasłużył się jeszcze niczym szczególnym⁵¹. Oto jak według Liwiusza wyglądało przyjęcie bogini (*Dzieje Rzymu*, 29,14,10–14):

P. Cornelius cum omnibus matronis Ostiam obviam ire deae iussus, isque eam de nave accipere et in terram elatam tradere ferendam matronis. Postquam navis ad ostium amnis Tiberini accessit, sicut erat iussus, in salum nave evectus ab sacerdotibus deam accepit extulitque in terram. Matronae primores civitatis, inter quas unius Claudiae Quintae insigne est nomen, acceperunt; cui dubia, ut traditur, antea fama clariorem ad posteros tam religioso ministerio pudicitiam fecit. Eae per manus succedentes deinde aliae alii, omni obviam effusa civitate, turibulis ante ianuas positis, qua praeferebatur, atque accenso ture, precantes, ut volens propitiaque urbem

niewiarygodne, gdyż w 205 r. p.n.e. Królestwo Pergamonu nie miało władzy nad Pesynuntem (tak H. Bowden, *Mystery Cults in the Ancient World*, London 2010, s. 93–94).

⁵⁰ Rzym i Pergamon miały wspólnego wroga w postaci Filipa V Macedońskiego (221–179 p.n.e.). Królowi Pergamonu zależało na nawiązaniu dobrych stosunków z Rzymem i dlatego wspomógł on Rzymian w realizacji ich planów. Wprowadzenie kultu Wielkiej Matki miało umocnić sojusz obu państw.

⁵¹ Nie sprawował on jeszcze w 204 r. p.n.e. urzędu kwestora, nie miał zatem nawet 27 lat.

Romanam iniret, in aedem Victoriae, quae est in Palatio, pertulere deam pr. non. Apr., isque dies festus fuit. populus frequens dona deae in Palatium tulit, lectisterniumque et ludi fuere, Megalensia appellata.

Publiusz Korneliusz otrzymał polecenie wyjścia naprzeciw bogini wraz ze wszystkimi matronami do Ostii. On miał ją wziąć z okrętu, wynieść na ląd i oddać matronom do dalszego niesienia.

Kiedy okręt przybił do ujścia Tybru, wtedy on, zgodnie z poleceniem, wypłynął okrętem na morze, przejął boginię od kapłanów i wyniósł ją na ląd. Z kolei wzięły ją przedniejsze w państwie matrony, między którymi wymienia się imię jednej tylko Klaudii Kwinty. Miała ona do owego czasu, jak podają, wątpliwą opinię, ale ta religijna służba sprawiła, że jej czystość obyczajów zyskała u potomnych nieprzeciętną sławę. Matrony krocząc naprzód przekazywały sobie boginię z rąk do rąk po kolei, a wszyscy ludzie wychodzili na jej przywitanie, przy drodze, którą ją niesiono, ustawiali kadzidła, a zapalając je prosili, żeby chętnie i zyczliwie wkroczyła do miasta Rzymu. Tak zaniecono ją do świątyni Zwycięstwa na Palatynie w przeddzień Non kwietniowych. I dzień ten był świętem. Cały lud zanosił na Palatyn dary dla bogini, urządzono biesiadę bogów i igrzyska, zwane Megalensjami⁵².

Istotnym elementem rzymskiego kultu Kybele był jej mityczny kochanek, a potem kapłan – Attis, który dokonał autokastracji⁵³. Co ciekawe, ani on, ani kapłani Kybele określani mianem *galli* nie pojawiają się w relacji Liwiusza⁵⁴. Może świadczyć to o tym, że początkowo Attis nie

⁵² Dokładna data ustanowienia *ludi Megalenses* jest sporna. Liwiusz wspomina o igrzyskach urządzonych już w 204 r. p.n.e. z okazji przybycia *Magna Mater* do Rzymu, była to jednak prawdopodobnie uroczystość jednorazowa. Za datę wprowadzenia *ludi Megalenses* przyjmuje się rok 194 p.n.e. lub 191 p.n.e. (kwestię tę przedstawia dokładniej F. Bernstein, *Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom*, Stuttgart 1998, s. 186–205). *Ludi Megalenses* odbywały się między 4 a 10 kwietnia. Szerzej na temat tych igrzysk zob. H. Kowalski, *Ludi Megalenses – obrzędy, widowiska, teatr*, [w:] *Obrzęd, teatr, ceremoniał w dawnych kulturach*, red. J. Olko, Warszawa 2008, s. 107–118.

⁵³ Na temat Attisa zob. M.G. Lancellotti, *Attis between Myth and History. King, Priest and God*, Leiden 2002. O wprowadzeniu przez Greków Attisa do kultu Wielkiej Matki, prawdopodobnie w IV w. p.n.e., zob. np. L.E. Roller, *op. cit.*, s. 177–182. Mit o Kybele i Attisie analizują m.in. M.J. Vermaseren, *op. cit.*, s. 88–92; L.E. Roller, *op. cit.*, s. 237–259.

⁵⁴ Wspomina za to o nich m.in. Ovid. *fast.* 4,183–186; 4,221–246; 4,361–366.

był tak istotną częścią kultu Wielkiej Matki. Nie da się jednak wykluczyć, że Liwiusz nie wspomniał o nim, ponieważ nie chciał odwracać uwagi od głównego celu swojej narracji. Prawdopodobnie historyk nie chciał się rozwodzić nad nierzymskimi aspektami kultu Kybele⁵⁵.

Wątek kastracji Attisa obecny jest w literaturze rzymskiej. Katullus poświęcił kapłanowi Kybele *Pieśń 63*. Oto pierwsze wersy tego utworu (63,1–11):

*Super alta vectus Attis celeri rate maria
Phrygium ut nemus citato cupide pede tetigit
adiitque opaca silvis redimita loca deae,
stimulatus ibi furenti rabie, vagus animis
devolvit ili acuto sibi pondera silice.
itaque ut relictas sensit sibi membra sine viro,
etiam recente terrae sola sanguine maculans
niveis citata cepit manibus leve tympanum,
tympanum, tubam Cybelles, tua, mater, initia,
quatiensque terga tauri teneris cava digitis
canere haec suis adorta est tremebunda comitibus*

Attis, po szerokich falach morza płynąc, przybył w gaj frygijski: pragnął bowiem w lasy wkroczyć i w ukryty kraj bogini. Tam, w wilgotnym lesie, obłęd i szaleństwo go dopadły: ostry krzemień wzięwszy w dłonie, odciał ciężar swej męskości. Kiedy pojął, że niewiele już w nim z męża pozostało – krew czerwona z świeżej rany wciąż plamiła ziemię wokół – jak kobieta ujął w delikatne dłonie twój tympanon – twój tympanon, o Kybele, co w misteria prowadzi. I rytm pieśni wystukując paluszkami dziewczęcymi, drżąca, taką pieśń zaśpiewała Attis swoim towarzyszkom⁵⁶.

⁵⁵ Por. S. Tougher, *The Roman Castrati. Eunuchs in the Roman Empire*, London – New York – Oxford 2021, s. 13, 14.

⁵⁶ Wszystkie przekłady tej pieśni pióra A. Klęczar (Katullus, *Poezje wszystkie*, przeł. G. Franczak, A. Klęczar, Kraków 2013). Szerzej na temat pieśni 63 zob. T.P. Wiseman, *Catullus and His World: a Reappraisal*, Cambridge 1985, s. 198–206; J.N. Bremmer, *Attis. A Greek God in Anatolian Pessinous and Catullan Rome*, „Mnemosyne” 2004, vol. 57/5, s. 534–573; S. Harrison, *Altering Attis: Ethnicity, Gender and Genre in Catullus 63*, „Mnemosyne” 2004, vol. 57/5, s. 520–533; R.R. Nauta, *Catullus 63 in a Roman Context*, „Mnemosyne” 2004, vol. 57/5, s. 596–628.

Początkowa reakcja Attisa na jego nową aseksualną postać jest pełna euforii. Kiedy jednak budzi się z transu, dociera do niego, że nie jest ani mężczyzną, ani kobietą. Attis zaczyna rozpaczać nad swoim czynem. Utrata płci oznacza dla niego, że odciął się od wszystkiego, co stanowiło dotąd istotną wartość: ojczyzny, majątku, przyjaciół, rodziny oraz wszystkich struktur, które były dotąd jego światem (63,50–73):

*Patria o mei creatrix, patria o mea genetrix,
ego quam miser relinquens, dominos ut erifugae
famuli solent, ad Idae tetuli nemora pedem,
ut apud nivem et ferarum gelida stabula forem,
et earum omnia adirem furibunda latibula,
ubinam aut quibus locis te positam, patria, reor?
cupit ipsa pupula ad te sibi derigere aciem,
rabie fera carens dum breve tempus animus est.
egone a mea remota haec ferar in nemora domo?
patria, bonis, amicis, genitoribus abero?
abero foro, palaestra, stadio et gymnasiis?
miser a miser, querendum est etiam atque etiam, anime.
quod enim genus figurast, ego non quod obierim?
ego mulier, ego adulescens, ego ephebus, ego puer,
ego gymnasi fui flos, ego eram decus olei:
mihi ianuae frequentes, mihi limina tepida,
mihi floridis corollis redimita domus erat,
linquendum ubi esset orto mihi Sole cubiculum.
ego nunc deum ministra et Cybeles famula ferar?
ego Maenas, ego mei pars, ego vir sterilis ero?
ego viridis algida Idae nive amicta loca colam?
ego vitam agam sub altis Phrygiae columinibus,
ubi cerva silvicultrix, ubi aper nemorivagus?
iam iam dolet quod egi, iam iamque paenitet.*

O ojczyzno, moja matko, o ojczyzno stworzycielko, opuściłem cię, nie-szczęśny, jak niewolnik, co ucieka z domu pana, i ku Idzie swoje kroki skierowałem, by tam brodzić pośród śniegów, by w zimowe leża dzikich zwierząt wchodzić obłąkany, krążyć wśród legowisk bestii. Nawet nie wiem, gdzie cię szukać, o ojczyzno, w których stronach, sama z siebie ma żrenica chce ku tobie się obrócić, gdy na chwilę jestem wolny od obłądu, co

mnie dręczy. Ja mam wrócić w tamte lasy, tak odległe od ojczyzny?! Kraj porzucić, odejść z domu, od przyjaciół, od rodziców?! Nigdy nie pójść już na forum, do palestry, na stadiony? Płacz i jęcz, o płacz – nieszczęsny? Lub – nieszczęsna? – płacz, rozpaczaj! Czy jest rodzaj, mnie nieznan, który przybrać mógłby człowiek? Ja – kobieta, ja – młodzieniec, i: ja – chłopiec – efeb – dziecko, kwiat gimnazjów, najświetniejszy wśród sportowców! Drzwi się wszystkie otwierały dla mnie – to mnie wszystkie przecież progi zapraszały! Dla mnie kwiaty i girlandy dom zdobyły, gdy wstawałem z łoża rankiem! Ja mam znieść, że jestem sługą i Kybele niewolnikiem? Mam Menadą być, pół-sobą, i mężczyzną bez męskości? Mam wędrować po bezdrożach dzikiej Idy, zimą, latem, żyć w cieniu wysokich kolumn drzew, po frygijskich błędziach lasach, wśród mieszkanki gaju – saren, wśród krążących w lasach dzików? Co zrobiłem?! Teraz tylko ból, już tylko teraz żal zostaje!

Pozycja Attisa w rzymskim kulcie Wielkiej Matki uległa wzmocnieniu w I w. n.e.⁵⁷ Było to skutkiem reorganizacji festiwalu na cześć Kybele w okresie panowania Klaudiusza (41–54)⁵⁸. Dokładniejsze informacje dotyczące świąt marcowych i kwietniowych znamy z kalendarza stworzonego dla Furiusza Dionizjusza Filokalusa w 354 r.⁵⁹

Święto marcowe trwało kilka dni. Rozpoczynało się 15 marca. Dzień ten określano jako „Wejście Trzciny”. Wspominano w nim porzucenie Attisa w trzcinach na brzegu rzeki i jego kastrację w trakcie ścinania trzciny. Dzień 22 marca nazwano „Wejściem Drzewa”. Odnosił się do sosny, która była ważnym elementem opowieści o Attisie, symbolizującym jego martwe ciało. Żałoba trwała jeszcze dnia następnego. 24 marca był „Dniem Krwi”, w którym dochodziło do kastracji kapłanów Kybele, czyli *galli*. 25 marca obchodzono *Hilaria*, czyli „Dzień Radości”, święto odrodzenia Attisa. 26 marca świętowano zaś „Dzień Odpoczynku”. Święta kończyła 27 marca tzw. *Lavatio*, czyli „Dzień Ablucji”. Kultowy

⁵⁷ Zob. M.G. Lancellotti, *op. cit.*, s. 77–80.

⁵⁸ Wynika to ze wzmianki w dziele Jana Lydosa *O miesiącach* 4,59. Autor ten twierdzi, że Klaudiusz rozwinął święto marcowe, które dotyczyło Attisa; święto kwietniowe było skupione na samej bogini.

⁵⁹ Na temat tych festiwali zob. M. Beard, *The Roman...*, s. 170–173.

posąg bogini i inne artefakty związane z jej kultem przenoszono do rzeki Almo i myto w niej. Poszczególne elementy tego święta wprowadzano stopniowo w I i II w.

Wraz z Kybele przybyli do Rzymu jej kapłani, których nazywano *galli*⁶⁰. Co do ich nazwy już w starożytności istniały rozbieżności. Według Owidiusza pochodziła ona od rzeki Gallus we Frygii⁶¹, dopływu rzeki Sangrios, płynącej w pobliżu Pesynuntu, gdzie – zgodnie z legendą – Attis został porzucony jako dziecko i dokonał autokastracji.

Dużo późniejszy autor, bizantyjski gramatyk z VI w. Stephanus Byzantinus, podaje w swym słowniku geograficznym Ἐθνικά (*Ethniká*)⁶² s.v. γάλλος, że nazwa *galli* pochodzi od króla Gallusa, który w przyprawie szaleństwa dokonał autokastracji⁶³.

Część badaczy uważa jednak, że określenie *galli* ma związek z inwazją Celtów na Grecję i Azję Mniejszą na początku III w. p.n.e. Najezdźcy określani byli przez antycznych autorów mianem Galatów albo Gallów⁶⁴. Niektórzy uczeni są zdania, że kapłani Kybele, nazywani imieniem Attis, pochodzili z rodów celtyckich. Mogło to być przyczyną tego, że Grecy i Rzymianie nazywali kapłanów Wielkiej Matki *gallami*.

Rzeczownik *gallus* (l.mn. *galli*) oznaczał też w łacinie koguta, pisany z dużej litery określał zaś Celta, co było źródłem kalamburów w literaturze⁶⁵.

Eunuchowie towarzyszyli Kybele prawdopodobnie już podczas podróży z Azji do Italii, choć nie mamy dowodów na ich ówczesną obecność w Rzymie. Pierwsze jednoznaczne potwierdzenie istnienia kapłana

⁶⁰ Zob. G.M. Sanders, s.v. *Gallos*, RAC, hrsg. T. Klauser *et al.*, vol. 8, Stuttgart 1972, szp. 984–1034.

⁶¹ Ovid. *fast.* 4,364.

⁶² Zachowały się tylko nieliczne fragmenty tego słownika, skompilowane przez niejakiego Hermolauusa.

⁶³ Por. M.J. Vermaseren, *op. cit.*, s. 96.

⁶⁴ Zob. E.N. Lane, *The Name of Cybele's Priests the „Galloi”*, [w:] *Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, ed. E.N. Lane, Leiden 1996, s. 117–133.

⁶⁵ Zob. np. Mart. 3,34; 13,63; 13,64; Iuv. *sat.* 3,90; Suet. *Ner.* 45,4; Isid. *etym.* 12,7,50.

eunucha *Magnae Matris*, działającego w Rzymie, pojawia się nieco ponad 100 lat po jej przybyciu do Rzymu. Wiemy, że należący do Kwintusa Serwiliusza Cepiona niewolnik, który ku czci Wielkiej Matki poddał się kastracji, został deportowany w 101 r. p.n.e. Zakazano mu jednocześnie kiedykolwiek powrócić do Rzymu⁶⁶.

Galli, naśladowując Attisa, musieli dokonać aktu autokastracji. Fakt ten potwierdzają rzymskie źródła. Pliniusz pisze w *Historii naturalnej* (13,165):

Samia testa Matris deum sacerdotes, qui Galli vocantur, virilitatem amputare nec aliter citra perniciem.

Kapłani Matki Bogów, którzy nazywani są gallami, odcinają męskość samijską skorupą⁶⁷, nie inaczej, bez względu na zagrożenie⁶⁸.

Również Owidiusz pyta Erato, dlaczego towarzysze bogini obcinają swoje członki i dlaczego ci, którzy kastrują się (*se excidere*) dla niej, nazywani są *galli*⁶⁹. Wymienia także wykastrowanych kapłanów jako towarzyszy bogini w swojej opowieści o przybyciu Wielkiej Matki do Rzymu⁷⁰. Dla poety *galli* stanowili zatem integralną część kultu Kybele, chociaż Liwiusz, jak już zauważyłem wcześniej, nie wspomniał o nich w swej relacji.

Nie wiemy, czy *galli*, dokonując samokastracji, pozbawiali się organów płciowych w całości, co sugerują niektórzy komentatorzy⁷¹, czy

⁶⁶ Informację tę przekazał Iulius Obsequens, autor z przełomu IV i V w., w *Prodigiorum liber* 44a: *Servus Q. Servilii Caepionis Matri Idaeae se praecidit, et trans mare exportatus, ne umquam Romae reverteretur*. Zob. L.E. Roller, *op. cit.*, s. 292; S. Butler, *Notes on a membrum disiectum*, [w:] *Women and Slaves in Graeco-Roman Culture. Differential Equations*, ed. S.R. Joshal, Sh. Mumaghan, London 1998, s. 236–255.

⁶⁷ *Samia testa* nie występuje u Pliniusza przypadkowo. Wydaje się, że była ona narzędziem rytualnym stosowanym przy kastracji gallów. Pojawia się ona także w jednym z epigramatów Marcialisa (3,81), poświęconym kapłanowi Kybele o imieniu Baeticus (zob. s. 41).

⁶⁸ Przekład autora.

⁶⁹ Ovid. *fast.* 4,221–222.

⁷⁰ *Ibidem* 4,361–362.

⁷¹ Tak Ph. Borgeaud, *La Mère des dieux. De Cybèle à la Vierge Marie*, Paris 1996, s. 201, przyp. 74 (wydanie angielskie: *Mother of the Gods*, Baltimore 2004, s. 148, przyp. 74).

dokonywali jedynie częściowej kastracji. Biorąc pod uwagę ekstatyczny charakter uroczystości, nie sposób wykluczyć, że pierwsza z tych sytuacji mogła mieć czasami miejsce, jednak ze względu na ogromne zagrożenie utratą krwi, infekcjami i częstymi powikłaniami należy raczej przyjąć, że częściej miał miejsce drugi z zabiegów⁷².

Samokastracja kapłanów była wyrzeczeniem się męskiej tożsamości i wiązała się z ich osobistym oddaniem się kobiecemu bóstwu. *Galli* dokonywali samookaleczenia, jak już wspomniałem, podczas ekstatycznej uroczystości zwanej *Dies sanguinis*, która odbywała się 24 marca⁷³, w czasie festiwalu poświęconego Attisowi. Był to dzień żałoby po Attisie. Podczas „Dnia Krwi” kapłani biegali w ekstazie z rozwichrzonymi

⁷² Por. J. Alvar, *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden – Boston 2008, s. 247.

⁷³ M.J. Vermaseren, *op. cit.*, s. 115; M.W. Meyer, *The Ancient Mysteries. A Sourcebook of Sacred Texts*, Philadelphia 1999, s. 114. Niektórzy autorzy rzymscy tłumaczyli autokastrację, jakiej dokonywali *galli*, w dość oryginalny sposób. Lukrecjusz pisze (*Lucr. de rer. nat.* 2,614–617):

*Gallos attribuunt, quia, numen qui violarint,
Matris et ingrati genitoribus inventi sint,
ignificare volunt indignos esse putandos,
vivam progeniem qui in oras luminis edant.*

(„Przydzielają jej Gallów, ponieważ chcą zaznaczyć, że tych, co pokalali świętość matki i wobec rodziców okazali się niewdzięcznikami, ma się uważać za niegodnych, by wydawali żywe potomstwo na brzegi jasności”; Tytus Lukrecjusz Karus, *O rzeczywistości*, przeł. A. Krokiewicz, Wrocław 1958).

Według R.R. Nauty, *Catullus 63...*, s. 617, *pietas* wobec rodziców i ojczyzny stanowiły jedność, a stan wykastrowanego galla można interpretować jako karę za niedopełnienie obowiązków zarówno wobec ojczyzny, jak i rodziców. Zdaniem tego uczonego w poemacie Katullusa związek przyczynowo-skutkowy jest odwrócony. Attis najpierw sam się kastruje, a potem uświadamia sobie, że na zawsze oddalił się od rodziców i ojczyzny. Jednak publiczność zdaje sobie sprawę z tego, że Attis nigdy nie musiałby żałować swojego stanu, gdyby nie porzucił swojej ojczyzny. Jako dowód takiej interpretacji przytacza fragment satyry menippejskiej Warrona (*Lex Maenia*, frg. 236 Cèbe = 235 B): *si qui patriam, id est maiorem parentem, extinguit, in eo est culpa; quod facit pro sua parte is qui se eunuchat aut alioqui liberos producit* („Jeśli ktoś unicestwia swoją ojczyznę, czyli swego większego rodzica, jest winny; i to jest to, co robi ze swojej strony ktoś, kto się kastruje lub w inny sposób nie rodzi dzieci”; przekład autora). Zdaniem R.R. Nauty, *Catullus 63...*, s. 617, samokastracja jest tu postrzegana jako porzucenie obowiązku wobec ojczyzny, a rzymska publiczność Katullusa musiała czuć, że to właśnie czyni Attis.

włosami⁷⁴, tańczyli przy muzyce piszczałek i tamburynów, chłostając się do krwi. Następnego dnia ucztowali i wypoczywali.

Ich wizerunek znamy dzięki przekazom literackim, zachowanym posągom i płaskorzeźbom⁷⁵. W „Dniu Krwi” *galli* porzucali ostatecznie męski strój. Ubierali się odtąd jak kobiety. Nosili kolorowe szaty z długimi rękawami i paskiem. Na głowach mieli mitrę, rodzaj turbanu albo tiary z długimi nausznikami, wiązanymi pod brodą. Ich rękę ozdabiała bransoletka zwana *occabus*⁷⁶. *Galli* mieli długie włosy, które rozjaśniali. Niekiedy malowali twarze na biało⁷⁷. Poza obrębem świątyni, kiedy pojawiali się w mieście, rzucali się łatwo w oczy⁷⁸. Wędrowali w towarzystwie wyznawców Kybele⁷⁹, błagając o jałmużnę⁸⁰, w zamian za którą przepowiadali ludziom przyszłość⁸¹. Tańczyli przy dźwiękach przenikliwej muzyki i uderzeń w tympanony⁸², doprowadzając siebie i towarzyszący im tłum do ekstazy, która kończyła się często biczowaniem do krwi.

Na czele *galli* stał arcykapłan zwany *archigallus*⁸³. Dokładny czas wprowadzenia tej godności jest nieznan. Być może archigallat został ustanowiony dopiero w ramach reformy kultu Kybele dokonanej przez

⁷⁴ Ovid. *met.* 4,243–244: *venit in exemplum furor hic, mollesque ministri / caedunt iactatis vilia membra comis*; Stat. *Theb.* 10,173: *sanguineosque rotat crines*; Aug. *civ. Dei* 7,26: *madidis capillis*.

⁷⁵ Szerzej na temat *galli* w sztuce rzymskiej zob. S. Hales, *Looking for eunuchs. The galli and Attis in Roman art*, [w:] *Eunuchs in Antiquity...*, s. 87–102.

⁷⁶ Zob. R. Turcan, *op. cit.*, s. 51.

⁷⁷ Aug. *civ. Dei* 7,26: *facie dealbata*.

⁷⁸ *Ibidem* 8,28: *insana perstreptit turpitude*.

⁷⁹ Mart. 5,41,3: *Matris entheae Gallus*; 11,84,4: *cum furit ad Phrygios enthea turba modos*.

⁸⁰ Cic. *de leg.* 2,22,40: *Praeter Idaeae Matris famulos eosque iustus diebus ne quis stipem cogito*. – „Niechaj nikt oprócz służebników Matki Idejskiej nie zbiera żadnych datków. Oni zaś niech to czynią tylko w dni oznaczone” (Marcus Tullius Ciceron, *Pisma filozoficzne*, t. 2, *O państwie, O prawach, O powinnościach, O cnotach*, przeł. W. Kornatowski, Warszawa 1960).

⁸¹ Iuv. *sat.* 6,517 i n.

⁸² Arn. *adv. nat.* 5,16.

⁸³ Szerzej na temat *archigalli* zob. A. Momigliano, *Archigallus*, RFIC 1932, vol. 10, s. 226–229.

Antoninusa Piusa⁸⁴. Szczegóły związane z jego pozycją są dość niejasne. Tytuł sugeruje, że był on naczelnym gallem, a inskrypcje wskazują, że przynajmniej niektórzy *archigalli* byli obywatelami rzymskimi⁸⁵. Jest zatem pewne, że sprawowanie tej godności nie łączyło się z kastracją, gdyż przepisy prawne już u schyłku I w. wyraźnie zabraniały, o czym niżej, kastracji jakiegokolwiek Rzymianina. Zakaz ten sugeruje jednoznacznie, że pierwotni *galli* musieli albo pochodzić z Azji Mniejszej, albo być niewolnikami. Z drugiej strony jednak wizerunki nagrobne archigallów podkreślają ich zniewieściały wygląd. Archigallusa wybierali *quindecimviri sacris faciundis*⁸⁶. Swą godność pełnił dożywotnio⁸⁷. Wraz z ustanowieniem godności archigallusa pojawiło się w Rzymie *sanctuarium Phrygianum*⁸⁸, a także poświęcony Wielkiej Matce obrzęd *taurobolium*⁸⁹, nad którymi arcykapłan sprawował kontrolę.

Dobrowolne poddanie się kastracji przez *galli* traktowali Rzymianie jako całkowicie niezrozumiały akt szaleństwa. Katullus pod koniec

⁸⁴ Zob. M. Beard, *The Cult of the 'Great Mother' in Imperial Rome. The Roman and the „Foreign”*, [w:] *Greek and Roman Festivals. Content, Meaning, and Practice*, eds. J.R. Brandt, J.W. Iddeng, Oxford 2012, s. 341.

⁸⁵ Zob. J. Carcopino, *Attidea II. Galles et archigalles*, MEFRA 1923, vol. 40, s. 237–324; R. Turcan, *op. cit.*, s. 49.

⁸⁶ Zob. s. 28, przyp. 44.

⁸⁷ Zob. *Dictionary of Roman Religion*, eds. L. Adkins, R.A. Adkins, Oxford 1996, s. 91.

⁸⁸ Znajdowało się ono na prawym brzegu Tybru, w pobliżu toru wyścigowego Kaliguli (*Gaianum*).

⁸⁹ Praktykowano go w cesarstwie rzymskim od II do IV w. Polegał on na składaniu ofiar z byka, które w drugiej połowie II w. związane z kultem Wielkiej Matki Bogów (wcześniej nie ograniczała się ona do jej kultu). Dodanie *taurobolium* i ustanowienie archigallusa były innowacjami w kulcie *Magna Mater*, dokonany przez Antoninusa Piusa z okazji jego *vicennalia*, dwudziestego roku jego panowania, w 158 i 159 r. Pierwsza datowana wzmianka o *Magna Mater* w inskrypcji *taurobolium* pochodzi ze 160 r. *Vires*, czyli jądra byka, zostały usunięte z Rzymu i poświęcone przy ołtarzu *taurobolium* w Lugdunum, 27 listopada 160 r. Niektórzy badacze uważają, że jądra byka zastąpiły autokastrację wielbicieli Kybele (zob. J. Rutter, *The Three Phases of the Taurobolium*, „Phoenix” 1968, vol. 22/3, s. 226–249). Publiczne *taurobolia* w imieniu cesarza stały się powszechne w Italii, a także w Galii, Hiszpanii i Afryce. Na temat tej ofiary zob. M.J. Vermaseren, *op. cit.*, s. 101–107; R. Turcan, *op. cit.*, s. 49–52.

przywołanej wyżej pieśni 63, wzdrygając się, że mógłby go spotkać podobny los, woła (w. 91–93):

*Dea magna, dea Cybelle, dea domina Dindymi,
procul a mea tuus sit furor omnis, era, domo:
alios age incitatos, alios age rabidos.*

O Kybele, pani boska, o władczyni Dindymionu⁹⁰, niech mnie nigdy nie dopadnie twe szaleństwo! Pani, pani, innych wprawiaj w obłąkanie, innym straszne daj natchnienie.

Większość rzymskich autorów nie była przychylna gallom. Dla jednych kapłani Kybele to *Dindymenae dominae vaga pecora*⁹¹, czyli „wędrujące stado Dindymejskiej pani”, dla innych to *semiviri*⁹² albo *semimares*⁹³, czyli „półmężczyźni”. Stosunek do kapłanów Kybele oddaje też anegdota przekazana przez Swetoniusza, dotycząca nienajlepszej reputacji młodego Oktawiana z powodu jego rzekomej zniewieściałości (*Bo-ski August* 68):

Populus quondam universus ludorum die et accepit in contumeliam eius et adsensu maximo conprobavit versum in scaena pronuntiatum de gallo Matris Deum tympanizante: videsne ut cinaedus orbem digito temperat?

Pewnego razu cały lud w dniu igrzysk zastosował do niego obelżywie – przyjmując powszechnym oklaskiem – słowa wypowiedziane na scenie o kapłanie Matki bogów, grającym na bębenku: Widzisz to, jak niewieściuch krąg⁹⁴ palcem obraca?⁹⁵

Wiersz ten, pochodzący z palliaty, togaty albo mimu, określa kapłana Wielkiej Matki słowem *cinaedus*, będącym kalką greckiego κιναιδος

⁹⁰ *Dindymon* to góra we wschodniej Frygii, będąca świętym miejscem w kulcie Kybele.

⁹¹ Catull. 63,13; Catull. 63,25: *vaga cohors*; por. Iuv. *sat.* 6,515: *rauca cohors*.

⁹² Ovid. *fast.* 4,183: *ibunt semimares et inania tympana tudent*.

⁹³ Min. Fel. *Oct.* 22,4: *propter hanc fabulam Galli eam et semiviri sui corporis supplicio colunt*; Paul. Nol. *carm.* 32,88: *nunc quoque semiviri mysteria turpia plangunt*.

⁹⁴ Mamy tu do czynienia z grą słów. *Orbis* może oznaczać krąg bębenka albo krąg świata.

⁹⁵ Wszystkie przekłady Swetoniusza wg: Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1987.

(*kinaidos*), oznaczającego osobę pełniącą bierną rolę w stosunkach seksualnych między mężczyznami⁹⁶.

W literaturze rzymskiej *galli* byli atakowani z powodu ich seksualnych zwyczajów i preferencji. Ataki te były powodowane nie tyle samą aktywnością seksualną kapłanów Kybele, ile jej rodzajem, w rażący sposób naruszającym często rzymskie normy. W jednym z epigramów Marcjalisa powodem krytyki jest zamiłowanie *galli* do seksu oralnego⁹⁷. Poeta zwraca się w nim do kapłana Kybele o imieniu Baeticus (3,81):

*Quid cum femineo tibi, Baetice Galle, barathro?
Haec debet medios lambere lingua viros.
Abscisa est quare Samia tibi mentula testa,
Si tibi tam gratus, Baetice, cunnus erat?
Castrandum caput est: nam sis licet inguine Gallus,
Sacra tamen Cybeles decipis: ore vir es.*

Tobie brać się do kobiet, plugawy Betyku!
Płć męska niech ma w twoim wygodę języku.
Bo gdybyś za płcią piękną tak bardzo przepadał
Czemuś sobie samijskim czerepem cios zadał?⁹⁸
Gębę ci wywałaszyc; bo chociaż dół durny
Oszukujesz Cybelę górą: w gębieś jurny⁹⁹.

Według rzymskich autorów *galli* nie tylko łamią prawa natury, ale posuwają się o krok dalej, nie przestrzegając zasad ani swej nowej, ani starej płci. Jak pisze Mary Beard:

Nadal bowiem odgrywają aktywną męską rolę seksualną, ale przyjmując męską rolę, (nieuchronnie być może) wypaczają normę fallicznej penetracji,

⁹⁶ *Galli* określani są jako *cinaedi* także w innych źródłach (zob. np. Mart. 3,81; 9,2,13; Iuv. sat. 2,110–116; Apul. met. 8,24–26, 29). Szerzej na temat krytycznego stosunku Rzymian do *cinaedi* zob. C.A. Williams, *Roman Homosexuality*, Oxford 2010, s. 172–224.

⁹⁷ Ta forma seksu uznawana była w Rzymie za nieczystą (zob. np. Mart. 2,50; 11,95). Źródła literackie i zachowane w Pompejach graffiti potwierdzają, że seks oralny – zarówno w postaci *fellatio*, a jeszcze bardziej *cunnilingus* – był traktowany w Rzymie z pogardą (szerzej zob. C.A. Williams, *op. cit.*, s. 197–203).

⁹⁸ Zob. s. 36, przyp. 67.

⁹⁹ *M. Waleryusa Marcyalisa ksiąg XII*, przeł. J. Czubek, Kraków 1908.

która była jedyną akceptowalną formą heteroseksualnej aktywności w rzymskiej ortodoksji. W rzymskiej wyobraźni eunuch *gallus* był zarówno nie-mężczyzną, jak i mężczyzną, który złamał zasady właściwego męskiego zachowania¹⁰⁰.

Galli byli także przedmiotem krytyki ze strony pisarzy chrześcijańskich. Byli oni świadkami publicznej samokastracji kapłanów lub publicznych rekonstrukcji legendy o Attisie w teatralnych przedstawieniach, obejmujących czasem rzeczywistą kastrację więźnia, zmuszonego do uczestnictwa w spektaklu¹⁰¹. Kastracja kapłanów Kybele była dla nich potwierdzeniem deprawacji, jaką niesie ze sobą religia pogańska. Laktancjusz opisał publiczne rytuały ku czci Matki Bogów jako „szaleństwo” i zasugerował, że mężczyźni tak okaleczeni nie uchodzą ani za mężczyzn, ani za kobiety: *amputato enim sexu nec viros se nec feminas faciunt*¹⁰².

Św. Augustyn, wysmiewając kult Matki Bogów w swoim ataku na pogańskich bogów w *Państwie Bożym*, pisze (7,24):

[...] *hic ita amputatur virilitas, ut nec convertatur in feminam nec vir relinquatur.*

[...] tutaj tak się całkowicie męskość odejmuje, iż mężczyzna ani się w kobietę nie zmienia, ani mężczyzną już nie zostaje¹⁰³.

Prudencjusz widział w kastracji kapłanów eunuchów dowód na przemoc pogaństwa. W fikcyjnej rozmowie między męczennikiem Romanusem i pogańskim cesarzem Galeriuszem padają te słowa (*Wieńce Męczeńskie* 10,1059–1075):

*sunt sacra quando vosmet ipsi exciditis,
votivus et cum membra detruncat dolor.
cultrum in lacertos exerit fanaticus
sectisque Matrem brachiis placat deam,*

¹⁰⁰ M. Beard, *The Cult...*, s. 344 (przekład autora).

¹⁰¹ Zob. Tert. *ad nat.* 1,10,45–47; Tert. *apol.* 15,4–5; Arn. *adv. nat.* 4,35.

¹⁰² Lact. *div. inst.* 1,21.

¹⁰³ Św. Augustyn, *Państwo Boże*, przeł. W. Kubicki, Kęty 1998.

*furere ac rotari ius putatur mysticum;
parca ad secandum dextra fertur in pia,
caelum meretur vulnerum crudelitas.
ast hic metenda dedicat genitalia,
numen reciso mitigans ab inguine
offert pudendum semivir donum deae:
illam revulsa masculini germinis
vena effluenti pascit auctam sanguine.
uterque sexus sanctitati displicet,
medium retentat inter alternum genus,
mas esse cessat ille, nec fit femina,
felix deorum mater inberbes sibi
parat ministros levibus novaculis.*

Macie obrzędy, przy których sami się rżnicie,
Gdy śluby was pozbawiają członków boleśnie.
Ten sobie w oszołomieniu nóż wbiwszy w mięśnie
Pokrajanymi ramiony jedna bóstw Matkę:
Prawem misteriów – w ekstazę wprawiać się tańcem;
Ręka w krajaniu oszczędna – to dłoń bezbożna.
Na niebo się zasługuje ran okrucieństwem.
Inny bogini poświęca swe przyrodzenie
I obłaskawia ją jąder własnych obcięciem.
Dar jej haniebny w ofierze składa rzeźnic
I tak z odciętej męskiego nasienia żyły
Wyływająca krew syci i czi to bóstwo.
Jedna i druga płeć Matce bogów niemiła:
On zachowuje pośredni stan między obu,
Przestaje być już mężczyzną, nie jest kobietą;
Błogosławiona bóstw Matka gotuje sobie
Bezbrode sługi gładkimi brzytwę ostrzami¹⁰⁴.

Galli stanowili pewien problem również z punktu widzenia prawa cywilnego, albowiem prawo nie traktowało ich ani jako mężczyzn, ani

¹⁰⁴ Aureliusz Prudencjusz Klemes, *Wieńce Mężczyńskie (Peristephanon)*, przeł. M. Brożek, Kraków 2006.

jako kobiet¹⁰⁵. O ciekawym przypadku z tym związanym wspomina Waleriusz Maksymus (*Czyny i powiedzenia godne pamięci* 7,7,6):

Quid, Mamerci Aemili Lepidi consulis quam grave decretum! Genucius quidam Matris magnae Gallus a Cn. Oreste praetore urbis impetraverat ut restitui se in bona Naevi Ani iuberet, quorum possessionem secundum tabulas testamenti ab ipso acceperat. Appellatus Mamercus a Surdino, cuius libertus Genucium heredem fecerat, praetoriam iurisdictionem abrogavit, quod diceret Genucium amputatis sui ipsius sponte genitalibus corporispartibus neque virorum neque mulierum numero haberi debere. Conveniens Mamercus, conveniens principi senatus decretum, quo provisum est ne obscena Genucii praesentia inquinataque voce tribunalia magistratuum sub specie petiti iuris polluerentur.

Cóż? Jakże surowy dekret wydał konsul Mamerkus Emilusz Lepidus! Genucjusz, pewien kapłan-gallus Wielkiej Macierzy, u pretora miejskiego, Gnejusza Orestesa, osiągnął to, że ten nakazał przywrócić mu prawa do dóbr Newiusza Aniusza, które otrzymał od niego w posiadanie na mocy testamentu. Surdinus, którego wyzwoleniec uczynił Genucjusza spadkobiercą, odwołał się do Mamerka. Ten unieważnił wyrok pretora. Uzasadnił zaś tym, że Genucjusz, który dobrowolnie pozbawił się narządów rodnych, nie może być zaliczony ani do mężczyzn, ani do kobiet. Orzeczenie to było godne Mamerka, godne pierwszego męża w senacie. Dzięki temu bowiem nie dopuszczono, aby urzędowy trybunał pod przykrywką szukania sprawiedliwości został skalany wstrętną obecnością Genucjusza i jego nienormalnym głosem¹⁰⁶.

Z fragmentu tego wynika, że wyzwoleniec Newiusz Aniusz ustanowił w testamencie swoim spadkobiercą niejakiego Genucjusza, kapłana Wielkiej Matki. Ten ostatni, po uzyskaniu od pretora miejskiego Gnejusza Orestesa¹⁰⁷ *bonorum possessio secundum tabulas*, poprosił o wprowadzenie go w posiadanie zapisanego w testamencie spadku. W tej

¹⁰⁵ Szerzej na temat położenia kastratów w rzymskim prawie cywilnym zob. D. Dalla, *L'incapacità...*, s. 121–320.

¹⁰⁶ Wszystkie przekłady tego dzieła wg: Waleriusz Maksymus, *Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*, przeł. I. Lewandowski, Poznań 2019.

¹⁰⁷ Gnaeus Aufidius Orestes był pretorem z 77 r.

sytuacji Surdinus¹⁰⁸, patron spadkodawcy, zwrócił się bezpośrednio do konsula z 77 r. p.n.e. Mamerkusa Emiliusza Lepidusa, pełniącego też godność *princeps senatus*¹⁰⁹. Ten ostatni, jak pisze Waleriusz Maksymus, własnym dekretem *praetoriam iurisdictionem abrogavit*, podejmując decyzję korzystną dla patrona. Miał to uzasadnić tym, że *gallus* Genucjusz po dokonaniu dobrowolnej kastracji nie może być traktowany ani jako mężczyzna, ani jako kobieta. *Decretum* konsula, unieważniające postanowienia pretora, spowodowało poważne konsekwencje w zakresie prawa spadkowego. Odmawiając Genucjuszowi zdolności do bycia spadkobiercą, konsul otworzył automatycznie Surdinusowi drogę do dziedziczenia beztestamentowego. Zgodnie z ustawą XII tablic patron mógł stać się bowiem spadkobiercą ustawowym Genucjusza, jeśli wyzwoleniec nie miał dzieci¹¹⁰. Ostatnie zdanie Waleriusza Maksymusa w tym fragmencie ukazuje z jednej strony pełen pogardy stosunek historyka do kapłanów Kybele, z drugiej zaś stanowi niejako kolejne uzasadnienie decyzji konsula – *obscena praesentia* i *inquinata vox* wykastrowanego kapłana nie skalały urzędowego trybunału.

¹⁰⁸ Na temat tej postaci nic nam bliżej nie wiadomo.

¹⁰⁹ Na temat tej postaci zob. E. Klebs, s.v. *Aemilius* (nr 81), RE I,1 (1893), szp. 564; G.V. Sumner, *Manius or Mamerkus*, JRS 1964, vol. 54, s. 44–47.

¹¹⁰ G. 3,40: [...] *lex XII tabularum ad hereditatem liberti vocabat patronum, si intestatus mortuus esset libertus nullo suo herede relicto* – „[...] ustawa XII tablic powoływała patrona do spadku po wyzwolencu tylko wtedy, gdy wyzwoleniec zmarł bez testamentu i nie pozostawiając żadnego dziedzica domowego” (wszystkie przekłady *Institucji Gaiusa* wg: *Gai Institutiones. Instytucje Gaiusa*, przeł. W. Rozwadowski, Poznań 2003). Niektórzy komentatorzy są zdania, że fragment ten świadczy o nieistnieniu *bonorum possessio contra tabulas liberti* w 77 r. p.n.e. (zob. np. G. Fabre, *Libertus. Recherches sur les rapports patron-affranchi à la fin de la république romaine*, Roma 1981, s. 302–308). Jednak zdaniem C. Masi Dorii, *Patronos y libertos: perspectivas jurídicas y realidades sociales. Movilidad de la riqueza y derecho sucesorio*, [w:] *Res Publica Litterarum. Documentos De Trabajo Del Grupo De Investigacion Nomos* 2005, s. 10–11, Surdinus nie miał najmniejszego interesu w złożeniu takiego wniosku. Wręcz przeciwnie, zamierzał unieważnić ostatnią wolę Newiusza Aniusza. Powołując się na niezdolność ustanowionego spadkobiercy do dziedziczenia, uzyskałby bowiem nie połowę majątku na podstawie przeciwestamentowej *bonorum possessio*, ale cały spadek jako spadkobierca Newiusza Aniusza *iure civili ab intestato*.

Galli różnili się zdecydowanie od innych rzymskich kapłanów. Podkreśla to Dionizjusz z Halikarnasu (*Starożytności rzymskie* 2,19,3–5):

καὶ ὁ πάντων μάλιστα ἔγωγε τεθαύμακα, καίπερ μυρίων ὄσων εἰς τὴν πόλιν ἑλληθότων ἔθνων, οἷς πολλὴ ἀνάγκη σέβειν τοὺς πατρίους θεοὺς τοῖς οἴκοθεν νομίμοις, οὐδενὸς εἰς ζῆλον ἑλήλυθε τῶν ξενικῶν ἐπιτηδευμάτων ἢ πόλις δημοσίᾳ, ὃ πολλαῖς ἤδη συνέβη παθεῖν, ἀλλὰ καὶ εἴ τινα κατὰ χρησμοὺς ἐπεισηγάγετο ἱερά, τοῖς ἑαυτῆς αὐτὰ τιμᾷ νομίμοις ἅπασαν ἐκβαλοῦσα τερθρεῖαν μυθικὴν, ὥσπερ τὰ τῆς Ἰδαίας θεᾶς ἱερά. θυσίας μὲν γὰρ αὐτῇ καὶ ἀγῶνας ἄγουσιν ἀνὰ πᾶν ἔτος οἱ στρατηγοὶ κατὰ τοὺς Ῥωμαίων νόμους, ἱεράται δὲ αὐτῆς ἀνὴρ Φρυξ καὶ γυνὴ Φρυγία καὶ περιάγουσιν ἀνὰ τὴν πόλιν οὗτοι μητραγυρτοῦντες, ὥσπερ αὐτοῖς ἔθος, τύπους τε περικείμενοι τοῖς στήθεσι καὶ καταυλούμενοι πρὸς τῶν ἐπομένων τὰ μητρῶα μέλη καὶ τύμπανα κροτοῦντες: Ῥωμαίων δὲ τῶν αὐθιγενῶν οὔτε μητραγυρτῶν τις οὔτε καταυλούμενος πορεύεται διὰ τῆς πόλεως ποικίλην ἐνδεδουκῶς στολὴν οὔτε ὀργιάζει τὴν θεὸν τοῖς Φρυγίοις ὀργιασμοῖς κατὰ νόμον καὶ ψήφισμα βουλῆς. οὕτως εὐλαβῶς ἢ πόλις ἔχει πρὸς τὰ οὐκ ἐπιχώρια ἔθη περὶ θεῶν καὶ πάντα ὀττεύεται τῦφον, ᾧ μὴ πρόσσεσι τὸ εὐπρεπέες.

Byłem zdumiony przede wszystkim tym, że chociaż do Rzymu przybyły niezliczone rzesze cudzoziemców, którzy odczuwali potrzebę czczenia własnych bogów zgodnie z ojczystymi zasadami, Rzym nigdy nie okazywał publicznie nienawiści do żadnego z obcych rytuałów, czego wielu doświadczyło już [w innych miejscach], lecz nawet jeśli sprowadzono tu, zgodnie z wyrocznią, obce obrzędy, odrzuciwszy wszelkiego rodzaju bajeczne zawiłości, przestrzegał ich za pomocą własnych rytuałów, tak jak w przypadku obrzędów ku czci Idajskiej bogini. Albowiem konsulowie składają jej corocznie ofiary i urządzają konkursy, zgodnie z prawami rzymskimi, jej kapłanami są zaś Frygijczyk oraz Frygijka, i to oni obnoszą jej wizerunek po mieście, zbierając ofiary, zgodnie ze swoim zwyczajem, nosząc na piersiach reliefy i słuchając w obecności towarzyszących [im osób] wygrywanych na flecie pieśni na cześć Matki Bogów, i uderzając w tympanony. Ale nikt z rodowitych Rzymian nie jest żebrzącym kapłanem Kybele, ani, czarując grą na flecie, nie chodzi po mieście odziany w kolorową szatę, ani, zgodnie z prawem, nie czci uroczyście bogini frygijskimi obrzędami. W ten sposób społeczność obywatelska jest ostrożna wobec zagranicznych zwyczajów

dotyczących bogów i odżegnuje się od wszelkiego przepychu, który nie jest właściwy odnośnie do pobożności¹¹¹.

Fragment ten nie tylko powiela znany z innych przekazów obraz *galli*, którzy w stanie ekstazy tracą nad sobą kontrolę, ale stawia ich w opozycji do tradycyjnych rzymskich kapłanów, których funkcja była nierozzerwalnie związana z rolą obywatelskiego dobroczyńcy¹¹². Niektórzy uczeni podkreślają, że Rzymianie prawdopodobnie nie do końca zdawali sobie sprawę z prawdziwej natury kultu Kybele, kiedy wprowadzali go do swego miasta¹¹³.

2. Kastracja jako kara

Jeśli wierzyć niektórym przekazom, kastracja stosowana była w Rzymie jako kara już w okresie królewskim. Żyjący w II w. Teofil z Antiochii, siódmy patriarcha tego miasta, pisze, że znany z okrucieństwa król Tarkwiniusz Pyszny dopuszczał się kastracji wobec rodzimych Rzymian, jak możemy przypuszczać przeciwników politycznych (*Do Autolika* 3,27):

ὁς πρῶτος ἐξώρισεν Ρωμαίους τίνας καὶ παῖδας διέφθειρεν καὶ σπάδοντας ἐγχωρίους ἐποίησεν.

Jako pierwszy wyгнаł Rzymian i zdemoralizował chłopców i z rodowitej ludności zrobił eunuchów¹¹⁴.

Kastrację stosowano także niekiedy jako karę dla niewolników. Lucius Minucius Basilus¹¹⁵, były oficer Cezara, a następnie członek spisku przeciw dyktatorowi, latem 43 r. p.n.e. kazał wykastrować za karę,

¹¹¹ Przekład autora.

¹¹² Tak M. Beard, *The Cult...*, s. 344–345.

¹¹³ Tak H.H. Scullard, *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London 1981, s. 98–99.

¹¹⁴ Przekład autora.

¹¹⁵ Na temat tej postaci zob. F. Münzer, s.v. *L. Minucius Basilus* (nr 38), RE XV,2 (1932), szp. 1848–1850.

z nieznanymi nam powodów, niektórych swoich niewolników, a następnie został przez nich zamordowany¹¹⁶.

Kastrację praktykowano w Rzymie także jako torturę służącą wydobyciu dowodów. Sięgnięto po nią m.in. w celu ujawnienia spisku przeciwko Domicjanowi w 88 r. n.e., związanego z powstaniem Lucjusza Antoniusza w Górnej Germanii. Pisze o tym Swetoniusz (*Domicjan* 10,5):

Verum aliquanto post civilis belli victoriam saevior, plerosque partis adversae, dum etiam latentis conscios investigato, novo quaestionis genere distorsit immisso per obscaena igne; nonnullis et manus amputavit.

Lecz jeszcze sroższy stał się po zwycięstwie w wojnie domowej. Większość przeciwników politycznych zadreżył śledztwem nowego rodzaju, tropiąc najbardziej ukrytych spiskowców. Oto wypalał im ogniem organy płciowe, niektórym obcinał ręce.

Kastracji dokonywano też podczas prześladowania chrześcijan za Dioklecjana. W listopadzie 307 r. dorosłych chrześcijan kastrowano z nakazu sędziego, a jeśli po tych torturach nie wyrzekli się swojej wiary, skazywano ich na pracę w kopalniach w Phoenium w Palestynie. Wspomina o tym Euzebiusz z Cezarei w dziele *O męczennikach palestyńskich* (7,3):

[...] ἄλλους δ' αὖ πάλιν, τελείων ἀνδρῶν φέροντας ἡλικίαν, εἰς εὐνούχους ἐκτεμῶν τοῖς αὐτοῖς κατακρίνει μετὰλλοις,

[...] jeszcze innych mężów wieku dojrzałego kazał wytrzebić jako rzezańców i do tych samych skażal kopalń¹¹⁷.

¹¹⁶ App. *bell. civ.* 3,98,409: τῷ δ' αὐτῷ χρόνῳ καὶ Μινούκιος Βάσιλος, σφαγεὺς καὶ ὁδε Καίσαρος, ὑπὸ τῶν θεραπόντων ἀηρέθη, εὐνουχίζων τινὰς αὐτῶν ἐπὶ τιμωρίᾳ. – „W tym samym czasie Minucjusz Basilus, który również był jednym z morderców Cezara, został zabity przez swoich niewolników, ponieważ niektórych z nich wykastrował za karę” (przekład autora).

¹¹⁷ Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna, O męczennikach palestyńskich*, przeł. A. Lisiecki, Poznań 1926.

Kastracja była wreszcie w Rzymie zwyczajową karą za przestępstwa seksualne, takie jak cudzołóstwo¹¹⁸ i gwałt¹¹⁹. W sztukach Plauta znajdujemy kilka wyraźnych aluzji do kastracji cudzołożnika. W piątym akcie *Żołnierza samochwały*, komedii powstałej po 204 r. p.n.e., Podejmus nakazuje kucharzowi i niewolnikom dokonać kastracji Basztoburza (w. 1392–1399):

Periplectomenus

*Ducite istum; si non sequitur, rapite sublimen foras,
facite inter terram atque caelum ut sit situs, discindite.*

Pyrgopolinices

Obsecro hercle, Periplectomene, te.

Periplectomenus

*Nequiquam hercle obsecras.
vide ut istic tibi sit acutus, Cario, culter probe.*

Cario

*Quin iam dudum gestit moeche hoc abdomen adimere,
ut ea iam quasi puero in collo pendeant crepundia.*

Podejmus

Wyprowadźcie go tutaj. Jeśli się zapiera,
to siłą wyciągnijcie.
Unieście go teraz,
by dyndał ponad ziemią. Rozsunąć mu nogi!

Basztoburz

Na Herkulesa, błagam! Ach, sąsiedzie drogi.

Podejmus

To na nic.
Nóż gotowy?

¹¹⁸ Zob. S. Treggiari, *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford 1991, s. 271.

¹¹⁹ To zastosowanie kastracji znane było już w starożytnych kulturach orientalnych. Kastracja za tego rodzaju przestępstwa przewidziana była w prawie asyryjskim. Prawa Środkowej Asyrii zachowały się dla nas nie na stelach, jak w przypadku praw Hammurabiego, ale na glinianych tabliczkach, częściowo zniszczonych. Pochodzą one z czasów Tiglathpilesera I z XII w. p.n.e., ale prawa na nich zawarte mogą sięgać nawet XV w. p.n.e. Zob. T.J. Meek, *The Middle Assyrian Laws*, [w:] *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. J.B. Pritchard, Princeton 1969, s. 180–181.

Kucharz
 Naostrzony świetnie!
 Nie może się doczekać, kiedy mu obetnie
 orzeszki i z nich zrobi grzechotkę dla dziecka¹²⁰.

Kastrację jako karę za cudzołóstwo sugerują także źródła z okresu pryncypatu. W jednej z *Gawęd* Horacego czytamy, jakie niebezpieczeństwa groziły gachom (1,2,37–46):

*Audire est operae pretium, procedere recte
 qui moechis non voltis, ut omni parte laborent
 utque illis multo corrupta dolore voluptas
 atque haec rara cadat dura inter saepe pericla.
 Hic se praecipitem tecto dedit, ille flagellis
 ad mortem caesus, fugiens hic decedit acrem
 praedonum in turbam, dedit hic pro corpore nummos,
 hunc perminxerunt calones; quin etiam illud
 accidit, ut cuidam testis caudamque salacem
 demeterent ferro. ‚iure‘ omnes: Galba negabat.*

Warto wiedzieć, jeżeli gachom źle życie,
 Wśród jakich niebezpieczeństw wiodą swoje życie,
 Jak ból często przerywa im chwile rozkoszy,
 I jak te rzadkie chwile często groza płoszy.
 Ten na łeb skoczył z dachu, tamten z życiem pono
 Ledwie uszedł; a inny wpadł na zaczajoną
 Bandę zbójów; wykupił inny własne ciało;
 Kogoś tam obsiusiano; a raz tak się stało
 Że nożem w przyrodzenie wprost zadano cięcie.
 Wszyscy: „Słusznie!” – lecz Galba zaprzeczał zawzięcie¹²¹.

Horacy wymienia w tym fragmencie różne formy poahańbienia cudzołożnika i zadania mu bólu, sięgając prawdopodobnie do motywów

¹²⁰ Plaut, *Komedie*, t. 1, *Żołnierz Samochwał, Amfitrion*, przeł. E. Skwara, Warszawa 1998. Aluzje do kastracji cudzołożników znajdują się także w innych komediach Plauta (zob. *Poen.* 862–863; *Curc.* 30–32).

¹²¹ Przeł. J. Sękowski, [w:] Kwintus Horacjusz Flakkus, *Dzieła wszystkie*, t. 2, *Gawędy, Listy, Sztuka poetycka*, oprac. O. Jurewicz, Wrocław 1988.

występujących już w mimie¹²². Jeśli gach nie zdoła uciec na dach, może go czekać śmierć na skutek pobicia, gwałt analny, kastracja lub upokorzenia z rąk służby. Może być też zmuszony do wykupienia się¹²³. Horacy pisze też, że pewien mąż został postawiony przed sądem za napaść na gacha swej żony, jednak sędziowie orzekli, że działał zgodnie z prawem. Wyrok zakwestionował tylko Galba¹²⁴.

Stosowanie kastracji wobec cudzołożników wynika także jednoznacznie z kilku epigramatów Marcjalisa. Oto pierwszy z nich (2,60):

*Uxorem armati futuis, puer Hylle, tribuni,
Supplicium tantum dum puerile times.
Vae tibi, dum ludis, castrabere. Iam mihi dices
'Non licet hoc.' Quid? tu quod facis, Hylle, licet?*

Hyllu, chłopcze, rzniesz zbrojnego trybuna żonę,
lękasz się tylko kary dla dzieci przeznaczonej.
Biada ci, teraz się bawisz, wnet będą cię kastrować.
„Nie wolno!” – powiesz. Doprawdy? A wolno ci tak postępować?¹²⁵

I jeszcze jeden zabawny utwór tego poety (3,85):

*Quis tibi persuasit naris abscidere moecheo?
Non hac peccatum est parte, marite, tibi.
Stulte, quid egisti? nihil hic tibi perdidit uxor,
Cum sit salva tui mentula Deiphobi.*

¹²² Zob. R.W. Reynolds, *The adultery mime*, CQ 1946, vol. 40, s. 77–84.

¹²³ Zob. P. Veyne, *Le folklore à Rome et les droits de la conscience publique sur la conduite individuelle*, „Latomus” 1983, vol. 42/1, s. 3–30; C.G. Brown, *Ares, Aphrodite and the laughter of the gods*, „Phoenix” 1989, vol. 43, s. 292–293.

¹²⁴ Być może Horacy wymienił tu znanego prawnika – Sullpicjusza Galbę. Hipotezę tę poparli E. Cantarella, *Adulterio, omicidio legittimo e causa d'onore in diritto romano*, [w:] *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, Milano 1972, s. 257 oraz P. Fedeli, *Q. Orazio Flacco, Le opere II, Le satire, tomo secondo, Commento*, Roma 1994, s. 331. L. De Vecchi, *Orazio, Satire, Introduzione traduzione e commento*, Roma 2013, s. 211, jest bardziej ostrożny w tej kwestii. Pisze bowiem: „aluzja do Galby, kimkolwiek jest, odnosi się przede wszystkim do jego skłonności seksualnych, nie tylko lub nie tyle do jego profesji jurysty” (przekład autora).

¹²⁵ Przekład autora.

Któż cię zdołał przekonać, byś nos gachowi obcinał?
Przeciw tobie, małżonku, nie ta część ciała zgrzeszyła.
Głupcze, cóżeś uczynił? Twa żona nic nie straciła,
gdyż kutas¹²⁶ twego Deifoba¹²⁷ i tak przecież ocalał¹²⁸.

W drugim utworze z dziewiątej księgi epigramatów Marcjalis wyraźnie sugeruje, że kastracja byłaby w rzeczywistości najodpowiedniejszą karą dla cudzołożników. Poeta wyśmiewa w nim bogacza, który nie szczędzi wydatków, aby zadowolić kochankę, zaniedbując swoich przyjaciół. Jego zdaniem zasługuje on na kastrację bardziej niż kapłani Kybele, praktykujący rytualną emaskulację (9,2, w. 13–14):

*I nunc et miseros, Cybele, praecide cinaedos:
Haec erat, haec cultris mentula digna tuis.*

Zamiast rzezać, Cybele, mdłych półbambków swoich,
Jego, jego powinnaś raz wreszcie rozbroić¹²⁹.

Kastrowanie cudzołożników potwierdził też Waleriusz Maksymus, pisząc o różnych sposobach karania gachów (*Czyny i powiedzenia godne pamięci* 6,1,13):

¹²⁶ Łac. *mentula*. Etymologia tego słowa jest niepewna (zob. A. Walde, J.B. Hofmann, *Leteinisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1938, s. 72; E. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 2001, s. 398). Termin obsceniczny, popularny w *Priapeach* i graffiti pompejańskich. W poezji pojawia się m.in. u Katullusa (37,3 i 115,8) oraz Marcjalisa (46 razy; zob. F. Fortuny Previ, *En torno al vocabulario erotico de Marcial (Continuacion)*, „Myrtia” 1988, vol. 3, s. 95–96). Ponieważ Marcjalis lubił dosadne określenia, używał tego rzeczownika w epigramatach o tematyce erotycznej w odniesieniu do męskiego członka, stroniąc od łagodnych eufemizmów. Szerzej na temat *mentula* zob. I.N. Adams, *Latin Sexual Vocabulary*, London 1982, s. 9–12.

¹²⁷ Marcjalis, określając cudzołożnika imieniem Deiphobos, nawiązuje do syna Priama i Hekaby. Deifobos poślubił Helenę po śmierci Parysa. W noc upadku Troi Odyseusz i Menelaos zdobyli jego dom. Menelaos zabił Deifoba i zmasakrował jego zwłoki. Zgodnie z wersją mitu ukazaną przez Wergiliusza, cień Deifoba spotyka Eneasza przy jego zejściu do świata podziemnego (por. Verg. *Aen.* 6,494 i n.). Zob. *M. Valerii Martialis Epigrammaton liber tertius*, ed. A. Fusi, Hildesheim – Zürich – New York 2006, s. 501–503.

¹²⁸ Przekład autora.

¹²⁹ Marcjalis, *Epigramaty. Wybór*, przeł. S. Kołodziejczyk, Warszawa 1998.

Sed ut eos quoque, qui in vindicanda pudicitia dolore suo pro publica lege usi sunt, strictim percurram, Sempronius Musca C. Gellium deprehensum in adulterio flagellis cecidit, C. Memmius L. Octaviium similiter deprehensum pernis contudit, Carbo Attienus a Vibieno, item Pontius a P. Cerennio deprehensi castrati sunt. Cn. etiam Furium Brocchum qui deprehenderat familiariae stuprandum obiecit. Quibus irae suae indulsisse fraudi non fuit.

Przebiegnę teraz krótko nazwiska tych ludzi, którzy złamaną cnotę czystości osądzili nie publicznym prawem, lecz własnym bólem. Semproniusz Muska, kiedy złapał Gajusza Gelliusza na cudzołóstwie, polecił wysmagać go biczami. Podobnie Gajusz Memmiusz, gdy pochwycił Lucjusza Oktawiusza, kazał go obić kijami. Wibienus ujętego na gorącym uczynku Karbona Atteina kazał wykastrować, podobnie jak Publiusz Cerenniusz – Pontiusza. Mąż zaś, który pochwycił Gnejusza Furiusza Brokchusa, wydał go niewolnikom na sprośne pohańbienie. Tym wszystkim, którzy w taki sposób samowolnie dali satysfakcję swemu gniewowi, nie poczytano tego za występpek.

W *Eunuchu* Terencjusz pisze, że temu, kto zgwałcił pannę, grozi kastracja. Bohaterka sztuki, Pytia, wypowiada tam następującą kwestię (w. 957–958):

*Nunc minatur porro sese id quod moechis solet;
Quod ego numquam vidi fieri, neque velim.*

Teraz mu grozi, że postąpi z nim tak, jak zwykle traktuje się cudzołożników¹³⁰. Nigdy tego nie widziałam i nie chcę widzieć¹³¹.

¹³⁰ Terencjusz używa na określenie gwałciciela rzeczownika *moechus*, będącego łacińską wersją greckiego określenia cudzołożnika – μοιχός (*moichós*). Zwyczajową karą hańbiącą dla cudzołożników były w Atenach *paratilmós* i *raphanidosis*, stosowane prawdopodobnie łącznie. Pierwsza polegała na depilacji owłosienia łonowego gorącym popiołem, druga zaś na wepchnięciu do odbytu rzodkwi ogrodowej. Prawo ateńskie pozwalało mężczyźnie, który sprawował opiekę nad wykorzystaną seksualnie kobietą (ojcu, mężowi, bratu, synowi), zabić agresora złapanego na gorącym uczynku. Szerzej na temat karania *moicheía* w Atenach zob. W. Schmitz, *Der nomos moicheias – das athenische Gesetz über den Ehebruch*, ZSS 1997, vol. 114, s. 45–140; A. Wolicki, *Cudzołóstwo i retoryka. Uwagi o „Obronie w sprawie zabójstwa Eratostenesa” Lizjasza*, [w:] *TIMAI. Studia poświęcone profesorowi Włodzimierzowi Lengauerowi przez uczniów i młodszych kolegów z okazji Jego 60. urodzin*, red. A. Wolicki, Warszawa 2009, s. 186–231.

¹³¹ Wszystkie przekłady tego dzieła wg: Terencjusz, *Komedie*, t. 1, *Dziewczyna z Andros, Za karę, Eunuch*, przeł. E. Skwara, Warszawa 2005.

Kastracja powróciła jako kara w prawie justyniańskim. Po pierwsze, stosowano ją na mocy noweli 142, jako karę talionu wobec osób, które popełniły przestępstwo kastracji¹³². Po drugie, karano nią gwałcicieli¹³³. Po trzecie wreszcie, kastracja była w okresie panowania Justyniana karą dla pederastów i homoseksualistów¹³⁴. Potwierdzają to historycy piszący w VI w. Jan Malalas informuje o procesie, który odbył się za panowania Justyniana przeciwko biskupom oskarżonym o homoseksualizm¹³⁵. Dwóch z nich, Izajasza z Rodos i Aleksandra – biskupa Diospolis w Tracji, uznano za winnych i ukarano. Pierwszego poddano torturom i wysłano na wygnanie. Drugiego wykastrowano, a następnie prowadzono przez ulice miasta, poddając szykanom i drwinom, aby

¹³² Szerzej na ten temat piszę w ostatnim rozdziale pracy.

¹³³ Jan Malalas, *Chronographia* 18,150:

“Ὅτι ἐπὶ τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ ἐκ τοῦ μέρους τοῦ πρασίνου ἐπόμπευσέ τις ὀφείλων ἀπομηθῆναι ὡς φθειράς κόρην. ἡ δὲ κόρη ἦν θυγάτηρ Ἀκακίου τοῦ βασιλικοῦ κουράτορος. καὶ ἐν τῷ πομπεῦειν αὐτὸν οἱ ἀπὸ τοῦ βενέτου μέρους ἐν τῷ διέρχεσθαι αὐτὸν πομπεῦοντα ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῶν λεγομένων Πιττακίων ἐπιρρίψαντες ἤρπασαν αὐτὸν καὶ εἰσήγαγον ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ. καὶ ἐγένετο στάσις μεγάλη περὶ τοῦτου καὶ ἀκαταστασία ἐν τῇ αὐτῇ ἐκκλησίᾳ. ὁ δὲ βασιλεὺς ἐφιλανθρωπέυσато δηλώσας τῷ δήμῳ διὰ σελενταρίου μανδᾶτα: – „Za panowania Justyniana odbył się paradny pokaz jednego z Zielonych, który miał zostać wykastrowany za zgwałcenie dziewczyny. Dziewczyna była córką Akakiosa, cesarskiego kuratora. Podczas gdy przeprowadzano go przez dzielnicę Pittakia, członkowie stronnictwa Niebieskich zaatakowali go i zabrali do wielkiego kościoła. Było tam wiele niepokoju o niego i zamieszania w samym kościele. Cesarz ułaskawił go, ogłosiwszy swoje instrukcje ludowi przez silentariusza” (przekład autora). Wspomniany na końcu *silentarius* był tytułem nadawanym urzędnikom dworu cesarskiego w Bizancjum, odpowiedzialnym za porządek i spokój (łac. *silentium*) w Wielkim Pałacu w Konstantynopolu. Nadzór nad scholą *silentiarii* sprawował *praepositus sacri cubiculi*, który z kolei podlegał *magister officiorum*. Silentariusz dbał zachowanie porządku podczas audiencji cesarskich i zwoływał zebrania rady cesarskiej, zwanej *consistorium* (zob. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, vol. 3, Oxford 1991, s.v. *Silentarios*, s. 1896).

¹³⁴ Na temat homoseksualizmu i jego karania w czasach Justyniana zob. D. Masini, *Il diritto penale nelle Novelle di Giustiniano* (2008), s. 75–104 [Ph.D. thesis], http://paduaresearch.cab.unipd.it/749/1/tesi_dottorato_Daniela_Masini.pdf [dostęp 15.03.2019]; E. Gajda, *Trasacrilegium e ἀνδρομαμία. Il diritto giustiniano nelle testimonianze degli storici bizantini*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2019, vol. 28/4, s. 21–43.

¹³⁵ O fakcie tym piszą także późniejsi autorzy bizantyjscy (źródła podają D. Masini, *op. cit.*, s. 87–88; E. Gajda, *op. cit.*, s. 27–29).

widok tak okrutnej kary wzbudził przerażenie i odstraszał ewentualnych naśladowców¹³⁶. Kary miały być ostrzeżeniem, że ci, którzy w wypaczony i nienaturalny sposób wykorzystują swoją seksualność, muszą liczyć się z utratą swoich genitaliów.

Kwestii m.in. homoseksualizmu poświęcone są dwie nowele Justyniana. Nowela 77 (prawdopodobnie z roku 535)¹³⁷ problem pederastii porusza tylko w sposób incydentalny, ponieważ dotyczy głównie przestępstwa bluźnierstwa. W większym stopniu dotyczy homoseksualizmu nowela 141 (z roku 559)¹³⁸, skierowana do mieszkańców Konstantynopola, poświęcona w całości tłumieniu wad, które – jak czytamy – mogą wyzwolić gniew Boży, jak to już miało wcześniej miejsce w Sodomie. Justynian nie określił w niej jednak precyzyjnie kary dla sodomitów. Dlatego też niektórzy badacze wysunęli hipotezę o wydaniu przez Justyniana konstytucji, w której przewidzianą dla homoseksualistów karą była

¹³⁶ Jan Malalas, *Chronographia* 18,18:

Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ χρόνῳ διεβλήθησάν τινες τῶν ἐπισκόπων ἀπὸ διαφόρων ἐπαρχιῶν, ὡς κακῶς βιοῦντες περὶ τὰ σωματικὰ καὶ ἀρσενικοκοιτοῦντες. ἐν οἷς ἦν Ἡσαΐας ὁ τῆς Ῥόδου ὁ ἀπὸ νυκτεπάρχων Κωνσταντινουπόλεως, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἀπὸ Διὸς πόλεως τῆς Θράκης, ὀνόματι Ἀλέξανδρος. οἵτινες κατὰ θεῖαν πρόσταξιν ἠνέχθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ ἐξετασθέντες καθήρεθθησαν ὑπὸ Βίκτωρος ἐπάρχου πόλεως, ὅστις ἐτιμωρήσατο αὐτούς, καὶ τὸν μὲν Ἡσαΐαν πικρῶς βασανίσας ἐξώρισε, τὸν δὲ Ἀλέξανδρον καυλοτομήσας [...]: καὶ εὐθὺς προσέταξεν ὁ αὐτὸς βασιλεὺς τοὺς ἐν παιδεραστίαις εὕρισκομένους καυλοτομεῖσθαι. καὶ συνεσχέθησαν ἐν αὐτῷ τῷ καιρῷ πολλοὶ ἀνδροκοῖται, καὶ καυλοτομηθέντες ἀπέθανον. καὶ ἐγένετο ἔκτοτε φόβος κατὰ τῶν νοσοῦντων τὴν τῶν ἀρρένων ἐπιθυμίαν – „W tymże roku niektórzy biskupi z różnych prowincji zostali oskarżeni o niemoralne życie w sprawach cielesnych i praktyki homoseksualne. Wśród nich był Izajasz, biskup Rodos, były prefekt straży w Konstantynopolu, a także biskup z Diospolis w Tracji, imieniem Aleksander. Zgodnie ze świętym zarządzeniem przywieziono ich do Konstantynopola, gdzie zostali przesłuchani i potępieni przez Wiktora, prefekta miasta, który wymierzył im karę: surowo torturował Izajasza i wygnał go, a Aleksandra wykastrował [...]. Cesarz wnet wydał prawo, że ci przyłapani na pederastii powinni zostać wykastrowani. W tym czasie wielu homoseksualistów zostało aresztowanych i zmarło po kastracji. Od tego czasu panował strach wśród osób dotkniętych homoseksualnym pożądaniem” (przekład autora).

¹³⁷ Zob. *The Novels of Justinian*, s. 539–540.

¹³⁸ *Ibidem*, s. 929–931.

kastracja¹³⁹. Poza Malalaseem wspomina o tym również Prokopiusz (*Historia sekretna* 11,34–36):

Μετὰ δὲ καὶ τὸ παιδεραστεῖν νόμῳ ἀπεῖργεν, οὐ τὰ μετὰ τὸν νόμον διερευνώμενος, ἀλλὰ τοὺς πάλαι ποτὲ ταύτη δὴ τῇ νόσῳ ἀλόντας, ἐγένετό τε ἢ ἐς αὐτοὺς ἐπιστροφή οὐδενὶ κόσμῳ, ἐπεὶ καὶ κατηγόρου χωρὶς ἐπράσσετο ἢ ἐς αὐτοὺς τίσις, ἐνός τε ἀνδρὸς ἢ παιδὸς λόγος, καὶ τούτου δούλου, ἂν οὕτω τύχοι, καὶ ἀκουσίου μαρτυρεῖν ἐπὶ τὸν κεκτημένον ἀναγκασθέντος, ἔδοξεν εἶναι ἀκριβῆς ἔλεγχος. τοὺς τε οὕτως ἀλικομένους τὰ αἰδοῖα περιηρημένους ἐπόμπευον. οὐκ ἐς πάντας μέντοι κατ' ἀρχὰς τὸ κακὸν ἦγετο, ἀλλ' ὅσοι ἢ Πράσινοι εἶναι ἢ μεγάλα περιβεβλησθαὶ χρήματα ἔδοξαν ἢ ἄλλο τι τοῖς τυραννοῦσι προσκεκρουκότες ἐτύχανον.

Potem wydał prawo zabraniające pederastii, ale nie badał spraw, które zdarzały się po wydaniu tej ustawy, i zajmował się tylko ludźmi od dawna cierpiącymi na tę chorobę. Sprawy przeciwko nim toczyły się wbrew wszelkim przepisom, ponieważ bez żadnego oskarżenia wymierzano im kary, przyjmując jako wystarczający dowód winy słowo jednego mężczyzny lub chłopca, a czasem nawet niewolnika wbrew woli zmuszonego do zeznań przeciwko własnemu panu. Ludzie, których w ten sposób skazano, byli kastrowani i oprowadzani po ulicach miasta. Z początku kary tej nie wymierzano wszystkim, lecz tylko tym, którzy uchodzili za Zielonych lub bardzo bogatych albo przypadkiem narazili się parze tyranów¹⁴⁰.

Prokopiusz wyraźnie pisze, że Justynian wydał nowe prawo w celu represjonowania pederastów, stosowane z mocą wsteczną. Historyk sugeruje, że sankcji przewidzianych w nowym prawie używano w celu dyskredytacji przeciwników politycznych cesarza lub jego żony Teodory¹⁴¹. W innym fragmencie tego samego dzieła autor ten podaje, że cesarzowa

¹³⁹ Zob. P. Pescani, *Tracce di una ignota Novella di Giustiniano in Procopio? (In tema di accusatio servi contra dominum)*, „lura” 1964, vol. 15, s. 181–184.

¹⁴⁰ Wszystkie przekłady tego dzieła wg: Prokopiusz z Cezarei, *Historia sekretna*, przeł. A. Konarek, Warszawa 1998.

¹⁴¹ Na temat Teodory zob. J.A. Evans, *The Empress Theodora. Partner of Justinian*, Austin 2002; *idem*, *The Power Game in Byzantium. Antonina and the Empress Theodora*, London – New York 2011; P. Cesaretti, *Theodora. Empress of Byzantium*, New York 2004; D. Potter, *Theodora. Actress, Empress, Saint*, Oxford 2015.

Teodora, chcąc ukarać niejakiego Basjanusa – członka frakcji Zielonych¹⁴², który ją znieważył – nakazała poddać go karom przewidzianym dla homoseksualistów. Ofiarę torturowano, wykastrowano i zabito bez procesu, a jej mienie skonfiskowano¹⁴³.

W innym fragmencie tego samego dzieła, dotyczącym Teodory, czytamy, że cesarzowa, na podstawie oskarżeń dwóch niewolników, usiłowała oskarżyć o stosunki z mężczyznami niejakiego Diogenesa z frakcji Zielonych (*Historia sekretna* 16,23–28):

καὶ Διογένην δέ τινα οἷα Πράσινον ὄντα δι' ὀργῆς ἔχουσα, ἄνδρα ἀστεῖον καὶ ποθεινὸν ἅπασι τε καὶ αὐτῷ τῷ βασιλεῖ, οὐδέν τι ἦσσαν γάμων ἀνδρείων συκοφαντεῖν ἐν σπουδῇ εἶχε. δύο γοῦν ἀναπέισασα τῶν αὐτοῦ οἰκετῶν κατηγοροῦς τε καὶ μάρτυρας τῷ κεκτημένῳ ἐπέστησε. τοῦ δὲ οὐ κρύβδην ἐξεταζομένου καὶ λαθραῖότατα, ἦπερ εἰώθει, ἀλλ' ἐν δημοσίῳ, δικαστῶν ἡρημένων πολλῶν τε καὶ οὐκ ἀδόξων, διὰ τὴν Διογένους δόξαν, ἐπεὶ οὐκ

¹⁴² Na temat działalności frakcji Błękitnych i Zielonych zob. A. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976.

¹⁴³ Proc. *anec.* 16,18–22: Καὶ Βασιανὸν δέ τινα Πράσινον, οὐκ ἀφανῆ νέον ὄντα, αὐτῇ διαλοδορησάμενον δι' ὀργῆς ἔσχε. διὸ δὴ ὁ Βασιανὸς 'οὐ γὰρ ἀνήκοος ταύτης δὴ τῆς ὀργῆς ἐγεγόνει ἐς τοῦ ἀρχαγγέλου τὸν νεῶν φεύγει. ἡ δὲ οἱ ἐπέστησεν αὐτίκα τὴν τῷ δήμῳ ἐφεστῶσαν ἀρχὴν, οὐδὲν μὲν τῆς λοιδορίας ἐπικαλεῖν ἐπαγγέλλασα, ὅτι δὲ παιδεραστοῖη ἐπενεγκοῦσα. καὶ ἡ μὲν ἀρχὴ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τὸν ἄνθρωπον ἀναστήσασα ἠκίζετο ἀνυποίστω τινὶ κολάσει, ὁ δὲ δήμος ἅπασεπει ἐν τοιαύταις συμφοραῖς εἶδε σῶμα ἐλευθερίον τε καὶ ἀνεμιμένη ἄνωθεν διαίτη ἐντραφέν, ἀπήλγησάν τε τὸ πάθος εὐθύς καὶ ξὺν οἰμογῆ ἀνέκραγον οὐράνιον ὅσον ἐξαιτούμενοι τὸν νεανίαν. ἡ δὲ αὐτὸν ἐτι μᾶλλον κολάσασα καὶ τὸ αἰδοῖον ἀποτεμομένη διέφθειρεν ἀνεξελέγκτως, καὶ τὴν οὐσίαν ἐς τὸ δημόσιον ἀνεγράψατο. οὕτως ἦνίκα ὀργῆ τὸ γύναιον τοῦτο, οὔτε ἱερὸν ὄχυρόν ἐγεγόνει οὔτε νόμου του ἀπαγόρευσις οὔτε πόλεως ἀντιβόλησις ἐξελέσθαι τὸν παραπεπτοκότα ἱκανῆ ἐφαίνετο οὔσα, οὔτε ἄλλο αὐτῇ ἀπὴντα τῶν πάντων οὐδέν. – „Kiedy indziej Teodora rozgniewała się na pewnego młodzieńca imieniem Basjanus, który obraźliwie się o niej wyrażał. Był on potomkiem znacznego rodu i należał do stronnictwa Zielonych. Dowiedziawszy się o gniewie cesarzowej, Basjanus schronił się w kościele Michała Archanioła, ona zaś natychmiast posłała urzędnika, zajmującego się sprawami porządkowymi, przykazując mu nie poruszać sprawy tej obrazę, lecz oskarżyć młodzieńca o pederastię. Urzędnik usunął go ze świątyni i wymierzył mu jakąś szczególnie okrutną karę, ludność zaś widząc, że to szlachetne i delikatne ciało zostało tak haniebnie pogwałcone, rozpaczała nad nim i błagała niebiosa o zmiłowanie. Ale ona tym surowiej go ukarała i najprzód poleciła go wykastrować, a następnie bez sądu skazała na śmierć i skonfiskowała cały jego majątek. Bo ilekroć ta miła kobietka wpadła w gniew, żadna świątynia nie była nietykalna, wszelkie prawo traciło moc i nawet prośby całej ludności miasta nie mogły uratować winnego”.

ἔδoκoυν ἀκριβoλoγoυμένoις τοῖς δικασταῖς οἱ τῶν οἰκετῶν λόγoι ἀξιοχρῶ εἰς τὴν κρίσιν εἶναι, ἄλλωσ τε καὶ παιδαρίων ὄντων, Θεόδωρον τῶν Διογένει ἀναγκαίων τινὰ ἐν τοῖς εἰωθόσιιν οἰκιδίοις καθειρῆσεν. ἐνταῦθα πολλαῖς μὲν θωπεῖαις, πολλοῖς δὲ τὸν ἄνθρωπον αἰκισμοῖς περιῆλθεν. ἐπεὶ τέ οἱ οὐδὲν προὔχρωει, νευρὰν βοείαν εἰς τοῦ ἀνθρώπου τὴν κεφαλὴν ἀμφὶ τὰ ὄτα περιελίξαντας τὴν νευρὰν στρέφειν τε καὶ σφίγγειν ἐκέλευε. καὶ τοὺς μὲν οἱ ὀφθαλμοὺς Θεόδωρος ἐκπετηδικέναι τὴν οἰκείαν λιπόντας χῶραν ὑπόπτειν, οὐδὲν μέντοι τῶν οὐ γεγονότων ἀναπλάσσειν ἔγνω. διὸ δὴ οἱ μὲν δικασταὶ ἄτε ἁμαρτυρήτου δίκης ἀπέγνωσαν, ἡ δὲ πόλις ἐορτήν ἀπὸ αὐτοῦ πανδημεὶ ἤγεν.

Kiedys rozgniewała się na niejakięgo Diogenesa za to tylko, że był człowiekiem stronnictwa Zielonych. Był to człowiek bardzo rozumny i lubiany przez wszystkich, nawet przez cesarza, ale mimo to Teodora usiłowała oczernić go zarzutem, że utrzymuje stosunki z mężczyznami. Namówiła więc dwóch jego służących, aby wystąpili jako oskarżyciele i świadkowie przeciw swojemu panu. Kiedy go pierwszy raz przesłuchiowano – nie w największej tajemnicy, jak to się zwykło czynić, lecz publicznie i wobec licznych sędziów, którzy z uwagi na jego dobre imię zostali wybrani spośród znanych obywateli – badający sprawę starali się dojść do prawdy i stwierdzili, że słowa służących, zwłaszcza że byli to młodzi chłopcy, nie wystarczają do wykonania wyroku. Wtedy zamknęła Teodora, jednego z krewnych Diogenesa, w swoich podziemnych celach, po czym prośbą i groźbą usiłowała go zjednać dla swej sprawy. Ponieważ jednak nic nie mogła wskórać, poleciła pachotkom owinąć mu głowę rzemieniem na wysokości uszu i mocno ten rzemień zacisnąć. Teodorowi wydawało się, że oczy wychodzą mu na wierzch, ale mimo to nie chciał nic zmyślać. Wreszcie sędziowie uznali, że w sprawie Diogenesa nie ma dowodów winy i całe miasto świętowało na jego cześć.

Także ta relacja sugeruje jednoznacznie istnienie prawa, które pozwalało niewolnikom występować w roli oskarżycieli w sprawach o pederastię, zawartęgo prawdopodobnie w konstytucji wydanej już po ogłoszeniu noweli 141¹⁴⁴.

¹⁴⁴ Jak wynika z D. 5,1,53 oraz z konstytucji umieszczonej w C.Th. 9,6,3 i w C. 9,1,20, *accusatio servi contra dominum* była dozwolona w bardzo ograniczonej liczbie przypadków. Z fragmentu *Historii sekretnej* Prokopiusza można wnioskować o istnieniu niezachowanej do naszych czasów noweli, w której Justynian rozszerzył prawo niewolników do oskarżania swoich panów o przypadki pederastii. Szerzej na ten temat zob. P. Pescani, *op. cit.*;

3. Kastracja ze względów medycznych

Kastrację znana była w starożytności także jako metoda leczenia niektórych chorób¹⁴⁵. W nauce panuje jednak pogląd, że wybitni lekarze, jak Hippokrates, nigdy nie zalecali tej terapii¹⁴⁶. Kastracja, jako metoda lecznicza, omawiana jest w niektórych łacińskich źródłach medycznych¹⁴⁷.

Najwcześniejszy dowód na kastrację dokonaną w celach terapeutycznych podaje rzymski encyklopedysta Aulus Cornelius Celsus (ok. 25 p.n.e. – ok. 50 n.e.). W dziele *O medycynie* opisuje on przypadki, które uzasadniały odcięcie męskiej gonady¹⁴⁸. Oto pierwszy z nich (6,18,6):

Quod si ex ictu testiculus ali desit, fere pus quoque increscit, neque aliter succurri potest quam si inciso scroto et pus emissum et ipse testiculus excisus est.

Jeżeli w wyniku urazu jądro nie ma pożywienia, to z reguły powstaje ropa; wtedy jedyne, co można zrobić, to naciąć mosznę i wypuścić ropę, a samo jądro wyciąć¹⁴⁹.

Innym problemem, który, zdaniem Celsusa, mógł doprowadzić do kastracji, było zbieranie się w mosznie płynu, skutkujące jej rozszerzeniem. Celsus wyróżnił dwie formy tej dolegliwości¹⁵⁰. Jedną z nich Grecy nazywali κηροσικήλη (*kirsokéle*; łac. *cirsocele*). Obecnie ten stan chorobowy określanym jest terminem *varicocele*, określającym żylaki

M. Melluso, *La schiavitù nell'età giustiniana. Disciplina giuridica e rilevanza sociale*, Paris 2000, s. 142–147 wraz z cytowaną tam bibliografią.

¹⁴⁵ Zob. J. König, *De antieke genezer als castrator: de betrokkenheid van medici bij castratiepraktijken in de Grieks-Romeinse oudheid*, „Gewina” 1999, vol. 22/3, s. 119–135.

¹⁴⁶ Zob. R. Muth, s.v. *Kastration*, RAC, vol. 20, hrsg. G. Schöllgen et al., Stuttgart 2004, szp. 297; J.G.M. König, *Emasculating healers. Medical castration practices in Greco-Roman antiquity*, JAH 2021, vol. 9/2, s. 224.

¹⁴⁷ Zob. H. Horstmannshoff, *La castration dans les textes latins médicaux*, [w:] *Maladie et Maladies dans les Textes Latins Antiques et Médiévaux*, ed. C. Deroux, Brussels 1998, s. 85–94.

¹⁴⁸ Szerzej zob. J. König, *Ancient Greco-Roman views of the testicle in Celsus and Beyond*, „Rosetta” 2013, vol. 13, s. 104–110; http://www.rosetta.bham.ac.uk/issue_13/konig_testicle.pdf [dostęp 28.08.2023].

¹⁴⁹ Przekład autora.

¹⁵⁰ Cels. *de med.* 7,18,6 oraz 7,18,9–10. Por. Paul. *Aeg. epit. med.* 6,64,1.

powrózka nasiennego. Celsus pisze, że jeśli dojdzie do zagnieżdżenia się masy żyłaków pomiędzy *tunica albuginea* a jądrem i jego powrózkiem, pozostawało tylko wycięcie całego jądra¹⁵¹.

Paweł z Eginny, medyk bizantyjski z VII w., autor dzieła zatytułowanego Ἐπιτομῆς Ἱατρικῆς βιβλία ἑπτὰ (*Epitomés iatrikés biblíá heptá*), czyli *Kompendium medyczne w siedmiu księgach*¹⁵², podaje, że Leonidas – aleksandryjski lekarz, którego szczyt działalności przypadł ok. 100 r. – uważał, że gdy wszystkie naczynia, które odżywiają jądra, są w stanie żyłakowym, jądro musi być usunięte wraz z nimi. Miało to zapobiec jego usychaniu, gdy zostanie pozbawione swoich naczyń odżywczych¹⁵³.

Paweł z Eginny pisze też, że decyzję o kastracji mogło spowodować kilka innych stanów chorobowych¹⁵⁴. Należała do nich tak zwana ὑδροκήλη (*hydrokéle*; łac. *hydrocele*), polegająca na zebraniu się beużytecznego płynu w błonach moszny, wytwarzającego wyczuwalny obrzęk. Okolicznością taką była również σαρκοκήλη (*sarkokéle*; łac. *sarcocele*), choroba objawiająca się przerostem ciała w jądrze lub w tej części *tunica vaginalis*,

¹⁵¹ Cels. *de med.* 7,22,5.

¹⁵² Paweł z Eginny urodził się ok. 625, zmarł zaś ok. 690 r. Był greckim lekarzem z epoki bizantyjskiej, któremu szczególną sławę przyniosła wspomniana wyżej encyklopedia medyczna, będąca głównie kompilacją dzieł wcześniejszych autorów piszących o medycynie. Przez wiele dziesięcioleci jego prace uchodziły za dzieła zawierające sumę całej zachodniej wiedzy medycznej w Cesarstwie Bizantyjskim. Uznawano je także za bezkonkurencyjne pod względem dokładności i kompletności. Paweł z Eginny przebywał w Aleksandrii w czasie inwazji arabskiej, dzięki czemu świat arabski jako pierwszy wykorzystał jego medyczną wiedzę. Hunajn Ibn Ishak, nestorianin z Al-Hiry, przełożył na arabski jego dzieło. W okresie późniejszym z prac Pawła korzystało wielu arabskich lekarzy, w tym Albucasis, jeden z największych chirurgów muzułmańskich przełomu I i II tysiąclecia. Szósta księga encyklopedii, poświęcona chirurgii, wpłynęła istotnie na rozwój myśli chirurgicznej w medycynie Wschodu (szerzej zob. P.E. Pormann, *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's Pragmateia*, Leiden – Boston 2004) oraz Zachodu. Dzieło życia Pawła opublikowano po raz pierwszy w oryginale greckim w Wenecji w 1528 r. Powstało także kilka jego łacińskich tłumaczeń. Przełożono je również na kilka języków nowożytnych (przekładu angielskiego dokonał F. Adams, *The seven books of Paulus Aegineta*, vol. 1–3, London 1844–1847, przekładu niemieckiego zaś I. Berendes, *Paulos von Egina des besten Arztes sieben Bücher*, Leiden 1914).

¹⁵³ Zob. Paul. *Aeg. epit. med.* 6,64,2.

¹⁵⁴ *Ibidem* 6,61; 6,63.

gdzie jest ona połączona z jądrem. Kolejną przyczyną kastracji mogła być *πωροκήλη* (*porokéle*; łac. *porocele*), polegająca na nierównomiernym skamienieniu jądra i *tunica vaginalis*¹⁵⁵.

Decyzja o dokonaniu kastracji mogła być też spowodowana tzw. *έντεροκήλη* (*enterokéle*; łac. *enterocele*). Polegała ona na zsunięciu się jelita do moszny. Mogło to być skutkiem albo pęknięcia otrzewnej w pachwinie albo rozciągnięcia otrzewnej¹⁵⁶.

Galen z Pergamonu (129 – ok. 216), jeden z najznakomitszych starożytnych lekarzy, pisał, że genitalia mogą podlegać gniciu pod wpływem wilgoci i ciepła¹⁵⁷. Mogła to być kolejna przyczyna kastracji. Sam Galen, jak wynika z jego traktatu *O metodzie uzdrawiania*, usuwał z tego powodu niekiedy części genitaliów¹⁵⁸.

Źródła antyczne potwierdzają, że kastracji poddawano także hermafrodytów, czyli osoby posiadające narządy płciowe zarówno męskie, jak i żeńskie¹⁵⁹. Diodor Sycylijski opisał w *Bibliotece historycznej* kilka

¹⁵⁵ Szerzej na temat leczniczych zabiegów chirurgicznych na męskich narządach płciowych w Bizancjum zob. G. Androutsos, *La chirurgie de l'appareil génital mâle à Byzance*, „Andrologie” 2005, vol. 15/2, s. 234–238.

¹⁵⁶ Zob. Paul. Aeg. *epit. med.* 6,65,1–3.

¹⁵⁷ Gal. *in aph. Hp. comm.* 3,21.

¹⁵⁸ Gal. *Glauc. meth. med.* 2,11.

¹⁵⁹ Szerzej na temat hermafrodytyzmu w antyku grecko-rzymskim zob. L. Brisson, *Le Sexe Incertain. Androgynie et hermaphrodisme dans l'Antiquité greco-romaine*, Paris 2002; G. Androutsos, *Hermaphroditism in Greek and Roman antiquity*, „Hormones” 2006, vol. 5/3, s. 214–217; D. Lewandowska, *Androgyn czy hermafrodyta? Studium nad hermafrodytyzmem w źródłach antycznych*, Warszawa 2019. Na temat sytuacji prawnej hermafrodytów w Rzymie zob. R. Evêque, *The Legal Treatment of Hermaphroditism in Ancient Rome. From Persecution to Integration*, [w:] *Actes des journées d'études. First international workshop of the Jean Monnet module „European law and gender”*, Pisa 2020, s. 111–158. Hermafrodytą był prawdopodobnie sofista Favorinus z Arelate w Galii, o którym Flawiusz Filostrat napisał (*Vitae sophistarum* 1,8,1), że był człowiekiem trzech paradoksów: Galem żyjącym jak Hellen, eunuchem oskarżonym o cudzołóstwo oraz osobą, która przeżyła mimo konfliktu z cesarzem (zob. L. Holford-Strevens, *Favorinos: the Man of Paradoxes*, [w:] *Philosophia togata*, vol. 2, eds. J. Barnes, M. Griffin, Oxford 1997, s. 188–217). Niektórzy współcześni badacze uznają Favorinusa za interseksualistę (zob. H.J. Mason, *Favorinus' Disorder: Reifenshtein's Syndrome in Antiquity?*, „Janus” 1979, vol. 66, s. 1–13; H.F.J. Horstmannshoff, *Who is the True Eunuch? Medical and Religious*

przypadków hermafrodytyzmu¹⁶⁰. Na podstawie jego relacji można przyjąć, że operacje na interseksualistach przeprowadzano już w ostatnich dwóch wiekach p.n.e.¹⁶¹ Należy podkreślić, że Diodor opisał jedynie przypadki, w których doszło do przekształcenia interseksualnych kobiet w mężczyzn. Być może decydował o takim wyborze fakt, że w społeczeństwach antycznych pozycja mężczyzn w tym okresie była zdecydowanie bardziej uprzywilejowana. Nie sposób jednak wykluczyć, że dokonywano także operacji polegających na usunięciu męskich organów płciowych.

Omówiłem dotąd przypadki chorobowe, które mogły powodować kastrację uzasadnioną ze względów medycznych. Starożytni lekarze decydowali się jednak niekiedy na kastrację także w mniej oczywistych dla nas przypadkach chorobowych. Pisał o nich w dziele *O chorobach przewlekłych* Soranus, lekarz pochodzący z Efezu, którego szczyt kariery przypadł na przełomie I i II w.¹⁶²

Kastracja była stosowana jako metoda leczenia chorych określanych w grece mianem ἐπιληπτικοί (*epileptikoí*; łac. *epileptici*). Byli to pacjenci cierpiący na ataki (ἐπιλήψεις – *epilépseis*) choroby, która przypominała współczesną epilepsję¹⁶³. Antycznymi terapiami zalecanymi w jej przypadku były aktywność seksualna lub, wprost przeciwnie, kastracja¹⁶⁴.

Ideas about Eunuchs and Castration in the Works of Clement of Alexandria, [w:] *From Athens to Jerusalem: Medicine in Hellenized Jewish Lore and in Early Christian Literature. Papers of the Symposium in Jerusalem, 9–11 September 1996*, eds. S. Kottek, M. Horstmannshoff, Rotterdam 2000, s. 103, przyp. 39). Inni uważają, że opisy Favorinusa wskazują, że miał on zespół Reifensteina, czyli zespół niewrażliwości na androgeny (zob. F.P. Retief, J.F.G. Cilliers, *Congenital eunuchism and Favorinus*, „South African Medical Journal” 2003, vol. 93/1, s. 73–76). Na temat Favorinusa zob. też rozdział *Born Eunuch: The Case of Favorinus of Arles*, w monografii S. Tougher’a, *The Roman...*, s. 55–77.

¹⁶⁰ Diod. Sic. 32,10–12. Przekaz ten skomentował F. Kudlien, *Diodors Zwitter-Exkurs als Testimonium hellenistischer Medizin*, „Clio Medica” 1965–1966, vol. 1, s. 319–324.

¹⁶¹ Tak J.G.M. König, *Emasculating healers...*, s. 225.

¹⁶² Dotarło ono do nas w wersji łacińskiej, sporządzonej na początku V w. przez Caeliusa Aurelianusa (*De morbis acutis et chronicis*).

¹⁶³ Na temat epilepsji w starożytności zob. O. Temkin, *The Falling Sickness. A History of Epilepsy from the Greeks to the Beginnings of Modern Neurology*, Baltimore 1971.

¹⁶⁴ Cael. Aur. *chron.* 1 [4], 116–118.

Kolejnym wskazaniem medycznym dla kastracji, zdaniem antycznych lekarzy, była choroba określana w grece jako ἐλεφαντίασις (*elephantiasis*), czyli „słoniowacizna”. Utożsamia się ją dzisiaj z trądem guzowatym (lepromatycznym)¹⁶⁵. Już wcześniejsi autorzy antyczni – jak np. Rufus z Efezu¹⁶⁶, lekarz praktykujący prawdopodobnie w czasach Trajana, czy Galen – podkreślali, że w jednej faz tej choroby chorzy odczuwają wzmożony popęd płciowy¹⁶⁷. Dlatego Orybazjusz – starożytny lekarz i autor dzieł medycznych, żyjący w latach 325–403 – powołując się na Filumenusa, aleksandryjskiego medyka działającego około 180 r., zalecał cierpiącym na *elephantiasis* całkowite powstrzymanie się od współżycia seksualnego, gdyż jest ono bardzo szkodliwe dla ich stanu. Zdaniem Filumenusa kobiety i eunuchowie cierpieli na tę chorobę bardzo rzadko i łatwo się z niej leczyli¹⁶⁸. Kastracja zmniejszała zatem, zdaniem niektórych ówczesnych lekarzy, ryzyko wystąpienia *elephantiasis*, ponieważ eliminowała zdolność do aktywności seksualnej. O kastracji, stosowanej w leczeniu tej przypadłości, wspomina również w swej encyklopedii medycznej Βιβλία Ἱατρικὰ Ἑκκαίδεκα (*Szesnaście ksiąg o medycynie*) Aecjusz z Amidy, grecki lekarz i pisarz medyczny, którego szczyt działalności przypadł na schyłek V i początek VI w.¹⁶⁹ Aecjusz pisze, że osobiście spotkał cierpiących na tę przypadłość pacjentów, którzy dokonali kastracji. Uzasadniając jej stosowanie

¹⁶⁵ Przewlekła choroba zakaźna, która dotyczy głównie skóry, nerwów obwodowych i błon śluzowych dróg oddechowych oraz oczu. Trąd wywołuje uszkodzenia skóry, nerwów, kończyn, zaburzenia widzenia oraz osłabienie siły mięśniowej. Może być nią dotknięty również nos, nerki i męskie narządy rozrodcze. Na temat trądu w czasach antycznych zob. M. Grmek, *Diseases in the Ancient Greek World*, trans. by M. Muellner, L. Muellner, Baltimore 1989, s. 152–176.

¹⁶⁶ Zob. Orib. coll. 45,28,2.

¹⁶⁷ Gal. tum. praet. nat. 14.

¹⁶⁸ Orib. coll. 45,29,79.

¹⁶⁹ Zachowało się jedynie osiem ksiąg tego dzieła w języku greckim. Zawartość pozostałych ksiąg znamy jedynie z łacińskiego przekładu dzieła Aecjusza (*Aëtii Amideni quem alii Antiochenum vocant medici clarissimi libri XVI, in tres tomos divisi*), dokonanego przez Johanna Baptistę Montanusa (t. 1 i 3; Bazylea 1535) i Janusa Cornariususa (t. 2, *De cognoscendis et curandis morbis sermone sex*; Bazylea 1533), saksońskiego humanisty i przyjaciela Erazma z Rotterdamu.

w tego rodzaju przypadkach, cytuje Archigenesa z Apamei, lekarza praktykującego za Trajana¹⁷⁰. Archigenes uważał, że trudno znaleźć jakiegokolwiek eunucha lub jakąkolwiek kobietę, którzy cierpią na *elephantiasis*. Dlatego odważni lekarze wpadli na pomysł, by kastrować chorych, a ci, którzy szczęśliwie przeżyli operację, zostali wyleczeni¹⁷¹. Kastracji dokonano zatem w tym przypadku po to, by powstrzymać dalsze rozprzestrzenianie się choroby.

Zachorowanie na trąd tłumaczono niekiedy jako karę za grzechy chorego lub jego rodziców, co sprzyjało oczywiście walce z tą chorobą za pomocą kastracji¹⁷². Pogląd ten nie był obcy w kręgach chrześcijańskich jeszcze w VII w.¹⁷³

Zarówno epilepsja, jak i *elephantiasis* były chorobami, które skutkowały skrajną izolacją społeczną osób, które na nie zapadły. Również ten fakt mógł być dodatkową przyczyną podjęcia decyzji o kastracji, która była jednym ze sposobów rozwiązania tego problemu¹⁷⁴.

Hippokrates uważał, że u eunuchów nie występuje podagra¹⁷⁵. Jednak Wegecjusz, tworzący w drugiej połowie IV w., w swym przewodniku weterynaryjnym *Digesta artis mulomedicinae* (2,53,6) zaleca kastrację jako lekarstwo na tę przypadłość.

¹⁷⁰ Wymienia go kilka razy w swych satyrach Juwenalis (6,236;13,98;14,252). Na temat jego dokonań na polu medycyny zob. M.J. Montalbano *et al.*, *The ancient Syrian physician Archigenes and his contributions to neurology and neuroanatomy*, „Child’s Nervous System” 2019, vol. 33 (9), s. 1419–1420.

¹⁷¹ Aët. 13,1229 = *Aëtii Amideni quem alii Antiochenum vocant medici clarissimi libri XVI*, t. 2, s. 425.

¹⁷² Zob. P. Browe, *op. cit.*, s. 53.

¹⁷³ Jan Moschos pisze w *Łące duchowej* 14, że pewien mnich poszedł do burdelu i został za karę dotknięty trądem.

¹⁷⁴ Por. J.G.M. König, *op. cit.*, s. 235.

¹⁷⁵ Hp. *aph.* 6,28.

Rozdział II

Kastracja niewolników

1. Pochodzenie niewolników przeznaczonych do kastracji

Niewolnicy poddawani kastracji pochodzili z wielu źródeł. Pierwszym z nich były działania wojenne¹⁷⁶. Często były to wolno urodzone dzieci, wzięte do niewoli i w niej poddane kastracji. Taki los spotkał np. Euteriusza, prepozyta sypialni cezara Juliana¹⁷⁷. Oto co pisze na ten temat Ammianus Marcellinus (*Dzieje rzymskie* 16,7,5):

Natus in Armenia sanguine libero, captusque a finitimis hostibus, etiam tum abstractis geminis Romanis mercatoribus venundatus, ad palatium Constantini deducitur.

Urodził się w Armenii z wolnych rodziców, po czym dostał się do niewoli sąsiadujących z Armenią nieprzyjaciół, gdzie jeszcze w chłopięcym wieku pozbawiono go męskości. Sprzedany rzymskim kupcom znalazł się na dworze Konstantyna.

¹⁷⁶ Na temat wojny jako źródła niewoli zob. R.H. Barrow, *Slavery in the Roman Empire*, London 1928, s. 3; W.L. Westermann, *The slave systems of Greek and Roman antiquity*, Philadelphia 1955, s. 2, 57 i n.; H. Volkmann, *Die Massenversklavungen der Einwohner erobelter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit*, Wiesbaden 1961, *passim*.

¹⁷⁷ Na temat tej postaci zob. P. Guyot, *op. cit.*, s. 201–202.

Handlarze niewolników kupowali też często małych chłopców, którzy dostali się do niewoli, i następnie sami poddawali ich kastracji. Praktyka ta znana była znana już starożytnym Grekom¹⁷⁸.

¹⁷⁸ Herodot wymienia handlarza Panjoniosa z Chios, przytaczając historię o Hermotimosie (Hdt. 8,105): ἐκ τούτων δὴ τῶν Πηδασέων ὁ Ἑρμότιμος ἦν τῷ μεγίστῃ τίσις ἢ δὴ ἀδικηθέντι ἐγένετο πάντων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν. ἀλόντα γὰρ αὐτὸν ὑπὸ πολέμιων καὶ πωλεόμενον ὠνέεται Πανιώνιος ἀνὴρ Χίος, ὃς τὴν ζῶν κατεστήσατο ἀπ' ἔργων ἀνοσιωτάτων: ὅκως γὰρ κτήσατο παῖδας εἶδος ἐπαμμένους, ἐκτάμνων ἀγινέων ἐπώλεε ἐς Σάρδεις τε καὶ Ἐφεσον χρημάτων μεγάλων. παρὰ γὰρ τοῖσι βαρβάροισι τιμώτεροι εἰσι οἱ εὐνούχοι πίστιος εἵνεκα τῆς πάσης τῶν ἐνορχίων. ἄλλους τε δὴ ὁ Πανιώνιος ἐξέταμε πολλούς, ἅτε ποιεύμενος ἐκ τούτου τὴν ζῶν, καὶ δὴ καὶ τοῦτον. καὶ οὐ γὰρ τὰ πάντα ἐδυστύχεε ὁ Ἑρμότιμος, ἀπικνέεται ἐκ τῶν Σαρδίων παρὰ βασιλέα μετ' ἄλλων δώρων, χρόνου δὲ προϊόντος πάντων τῶν εὐνούχων ἐτιμῆθη μάλιστα παρὰ Ξέρξῃ. – „Jemu to udało się osiągnąć największą zaiste spośród wszystkich, jakich znam, zemstę na człowieku, który mu wyrządził krzywdę. Kiedy mianowicie został pojmany przez nieprzyjaciół i wystawiony na sprzedaż, kupił go Panjonios z Chios, który zarabiał na życie najhaniebniejszym zajęciem. Plekroć nabył urodziwych chłopców, kastrował ich, wywoził do Sardes i do Efezu i sprzedawał za wielkie pieniądze. Albowiem u barbarzyńców eunuchowie są wyżej cenieni od niekastrowanych z powodu swej bezwzględnej wierności. Panjonios więc między wielu innymi rzezańcami wykastrował – bo w taki sposób zarabiał na życie – także Hermotimosa. Ale ten niezupełnie był nieszczęśliwy, bo dostał się z Sardes do króla wraz z innymi podarkami i po upływie jakiegoś czasu najbardziej był przez Kserksesa ceniony ze wszystkich eunuchów”. Po pewnym czasie Hermotimos dokonał straszliwej zemsty na swym przesładowcy, ściągając go razem z całą rodziną do Sardes (8,106): ὡς δὲ ἄρα πανοικίη μιν περιέλαβε, ἔλεγε ὁ Ἑρμότιμος τάδε. ‘ὦ πάντων ἀνδρῶν ἢ δὴ μάλιστα ἀπ' ἔργων ἀνοσιωτάτων τὸν βίον κτησάμενε, τί σε ἐγὼ κακὸν ἢ αὐτὸς ἢ τῶν ἐμῶν τίς σε προγόνων ἐργάσατο, ἢ σὲ ἢ τῶν σὸν τινα, ὅτι με ἀντ' ἀνδρὸς ἐποίησας τὸ μηδὲν εἶναι; ἐδόκεές τε θεοὺς λήσειν οἷα ἐμνηχῶν τότε: οἱ σε ποιήσαντα ἀνόσια, νόμῳ δικαίῳ χρεώμενοι, ὑπήγαγον ἐς χεῖρας τὰς ἐμάς, ὥστε σε μὴ μέμψασθαι τὴν ἀπ' ἐμέο τοι ἐσομένην δίκην. ὡς δὲ οἱ ταῦτα ὠνείδισε, ἀχθέντων τῶν παίδων ἐς ὄψιν ἠναγκάζετο ὁ Πανιώνιος τῶν ἐωυτοῦ παίδων τεσσέρων ἐόντων τὰ αἰδοῖα ἀποτάμνειν, ἀναγκαζόμενος δὲ ἐποίηε ταῦτα: αὐτοῦ τε, ὡς ταῦτα ἐργάσατο, οἱ παῖδες ἀναγκαζόμενοι ἀπέταμνον. Πανιώνιον μὲν νυν οὕτω περιήλθε ἢ τε τίσις καὶ Ἑρμότιμος. – „Lecz skoro go Hermotios z całą rodziną w moc swą dostał, tak mu powiedział – O ty, który z najhaniebniejszego na całym świecie rzemiosła czerpałeś środki do życia, cóż złego uczyniłem ja sam albo ktoś z moich, tobie lub komuś z twojej rodziny, że z mężczyzny zrobiłeś ze mnie nic? Myślałeś, że przed bogami ukryje się to, coś wówczas popełnił! Lecz oni, postępując wedle słusznego prawa, ciebie, coś łotrostwa dokonał, oddali w moje ręce, tak że nie będziesz użalał się na wymiar kary, jaką ode mnie otrzymasz! – Gdy go tak wyłajał, kazał przyprowadzić przed swe oblucze synów Panjoniosa i zmusił go, aby wyciął męskość własnym czterem synom, co on pod przymusem wykonał; gdy się z tym uporał, zmuszono jego synów, aby wykastrowali ojca. Panjoniosa więc w ten sposób dosięgła zemsta z ręki Hermotimosa”

Za eunuchów handlarze uzyskiwali wyższą cenę niż za niewolników nie poddanych kastracji¹⁷⁹. Marcianus we fragmencie jedynej monografii *O składających doniesienia*, cytowanym w D. 39,4,16,7, wymienia indyjskich eunuchów (*spadones Indici*) jako jeden z luksusowych towarów, od których pobierano cło importowe, co sugeruje, że wykastrowanych niewolników sprzedawano znacznie drożej.

Aelius Donatus, gramatyk działający w Rzymie w połowie IV w., zauważył w komentarzu do sztuki Terencjusza *Eunuch*, że na wschodzie imperium większość eunuchów pochodziła z Armenii¹⁸⁰, na Zachodzie zaś z Galii¹⁸¹. W czasach Justyniana eunuchów sprowadzano głównie od Abasgów¹⁸², zamieszkujących zachodni Kaukaz¹⁸³.

Centrami handlu eunuchami w V w. p.n.e. były takie miasta, jak Efez czy Sardes. W epoce hellenistycznej i w czasach rzymskiej dominacji główną rolę odgrywała wyspa Delos¹⁸⁴. Niektóre źródła

(wszystkie przekłady Herodota wg: Herodot, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005).

¹⁷⁹ Zob. Quint. *inst. or.* 5,12,19; Claud. *in Eutr.* 1,49.

¹⁸⁰ Ael. Don. *Com. in Ter. Eun.* 689: *quia vere eunuchi aut ex candidissimis lentiginosi fiunt, ut ex Gallis et eiusmodi occidentalibus, aut ex fuscis sublividi, ut ex Armeniis et aliis orientalibus.*

¹⁸¹ P. Guyot, *op. cit.*, s. 31; H. Scholten, *Der Eunuch in Kaisernahe. Zur politischen und sozialen Bedeutung des praepositus sacri cubiculi im 4. und 5. Jahrhundert n. Chr.*, Frankfurt am Main 1995, s. 28 i przyp. 124. T. Wiedemann, dostrzegając sprzeczność między prawem cesarskim a praktyką, stwierdził, że chodzi o Celtów spoza jurysdykcji rzymskiej, tj. z Irlandii (*An early Irish eunuch?*, LCM 1986, vol. 11, s. 139–140).

¹⁸² Zob. s. 165–167.

¹⁸³ Do kwestii tej wróć w dalszej części pracy. Szerzej na temat handlu niewolnikami w rejonie Morza Czarnego; zob. D.C. Braund, G.R. Tsetschladze, *The Export of Slaves from Colchis*, CQ 1989, vol. 39/1, s. 114–125.

¹⁸⁴ Zob. P. Guyot, *op. cit.*, s. 30. Wyspa Delos, będąc portem strefy wolnego handlu, położonym w centrum Morza Egejskiego, zapewniała znakomite warunki do sprzedaży ludzi porwanych lub wziętych do niewoli w czasie działań wojennych. Okres rozkwitu handlu na tej wyspie przypadł na czasy od połowy II w. p.n.e. do początku lat osiemdziesiątych I w. p.n.e. (zob. L. Schumacher, *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, przeł. B. Mrozewicz, Poznań 2005, s. 52). Strabon podaje (14,5,2), że w okresie największego natężenia handlu sprzedawano tam codziennie tysiące niewolników. Petroniusz w *Satyrykonie* 23, używa wobec eunuchów określenia: *Deliaci manu recisi*. Może

sugerują, że centrum kastracji niewolników była też w tym czasie wyspa Samos¹⁸⁵.

Niewolników będących eunuchami nie kupowano wyłącznie na targach. Trafiali do nowych właścicieli także inną drogą. Niektórych z nich nabywano od ich dawnych panów¹⁸⁶, innych przekazywano jako podarunki¹⁸⁷. Źródła potwierdzają, że niekiedy takie darowizny na rzecz prywatnych osób pochodziły od władców¹⁸⁸.

Kastrowano również niewolników wcześniej pozyskanych do danego domu lub w nim urodzonych. W takich przypadkach dokonywali tego lekarze¹⁸⁹.

to być jednak aluzją do Apollina, bowiem eunuchowie tańczy na bankiecie poświęconym Apollinowi Musagetesowi.

¹⁸⁵ W spuściźnie Lucyliusza zachował się następujący fragment, pochodzący z 7 ks. *Satyr*:
hanc ubi vult male habere, ulcisci pro celere eius
testam sumit homo Samiam sibi, „anu noceo”, inquit,
preceidit caulem testisque una amputat ambo

„Kiedy mężczyzna chce ją zdenerwować i zemścić się za jej obrazę, bierze zaostrzony odłamek, woła: «Zetrę moją staruszkę na proch!» – odcina członek i jednocześnie odcina worek”. Słowa te tak oto komentuje Nonius, *De compendiosa doctrina*, p. 640,34 (398): *Samium* rursus acutum, unde et samiare* dicimus acuere, quod in Samo [insula] hoc genus artis polleat.* – „*Samium* oznacza również «wyostrzony», dlatego na ostrzenie mówimy również *samiare*, ponieważ ten rodzaj handlu kwitnie na Samos” (przekład autora). Por. Lucilius, *Satiren. Leteinisch und Deutsch* von W. Krenkel, Teil 1, Berlin 1970, s. 210–211.

¹⁸⁶ Zob. Plin. *nat. hist.* 7,129.

¹⁸⁷ Claud. *in Eutr.* 1, 40–41.

¹⁸⁸ Plut. *Pomp.* 36,5.

¹⁸⁹ Juwenalis wymienia w *Satyrze* 6 (w. 373) lekarza Heliodora. Zob. H. Gossen, s.v. *Heliodorus* (nr 18), RE VIII,1 (1912), szp. 41.

2. Metody kastracji

Niewolników trzeba było zazwyczaj w okresie niemowlęcym¹⁹⁰ albo dziecięcym¹⁹¹. Jeśli właściciele zamierzali sprzedać ich w celu zaspakowania żądź seksualnych¹⁹² kobiet albo mężczyzn preferujących bierno zachowania seksualne, kastracji dokonywano już po okresie dojrzewania¹⁹³, aby niewolnicy zachowali zdolność odbywania stosunków seksualnych.

Od edyktu Hadriana¹⁹⁴ lekarzowi, który dokonał kastracji, groziła kara śmierci (D. 48,8,4,2):

Ulpianus libro septimo de officio proconsulis: [...] At si quis adversus edictum meum fecerit, medico quidem, qui exciderit, capitale erit [...].

¹⁹⁰ Oto dla przykładu poetycka wizja kastracji Eutropiusza, pierwszego eunucha, który osiągnął godność konsula, pióra Klaudiusza Klaudiana (*in Eutr.* 1, 44–53):

*Cunabula prima cruentis
debet suppliciiis; rapitur castrandus ab ipso
ubere; suscipiunt matris post viscera poenae.
advolat Armenius certo mucrone recisos
edoctus mollire mares damnoque nefandum
aucturus pretium; fecundum corporis imbrem
sedibus exhaurit geminis unoque sub ictu
eripit officium patris nomenque mariti.
ambiguus vitae iacuit, penitusque supremum
in cerebrum secti traxerunt frigora nervi.*

„Pierwsza kołyska jest winna krwawych ofiar. [Eutropiusz] jest porywany od piersi w celu kastracji. Zaraz po opuszczeniu łona matki dotykają [go] kary. Ormianin, biegły w posługiwaniu się niezawodnym ostrzem, spieszy, aby okaleczonych mężczyzn uczynić zniewieściami i za sprawą tej straty zwiększyć ich niegodziwą cenę. Usuwa życiodajny płyn ciała w dwóch miejscach i jednym cięciem pozbawia [Eutropiusza] godności ojca i imienia męża. [Eutropiusz] spoczął niepewny życia, a przecięte nerwy wywołały odrętwienie w najdalszych zakamarkach jego mózgu” (przekład autora).

¹⁹¹ Zob. np. Hdt. 3,48; 3,92; 6,9; 6,32; 8,105; Hp. *genit.* 4,20; Mart. 9,7,3–4; Luc. *eun.* 8; Claud. *in Eutr.* 1,45–46; Amm. Marc. 16,7,5; Epiph. *pan.* 58,4,4.

¹⁹² Zob. D. 48,8,3,4; PS 5,23,13.

¹⁹³ Zob. np. Quint. *inst. or.* 5,12,18; *Anth. Lat.* 1,109; D. 48,8,3,4; PS 5,23,13.

¹⁹⁴ Szerzej na jego temat w dalszej części pracy.

Ulpianus w księdze siódmej monografii *O urzędzie prokonsula*: [...] A jeśli ktoś uczyni coś wbrew mojemu edyktowi, lekarz, który dokona tego zabiegu, z pewnością będzie ukarany śmiercią [...].

O zgodę na wykonanie kastracji trzeba było zwrócić się do właściwego urzędnika. Jednoznacznie sugeruje to Justyn Męczennik, który w połowie II w. przekonywał cesarza Antoninusa Piusa, że chrześcijanie nie są seksualnie rozwiązli. Małżeństwa zawierają albo po to, by mieć potomstwo, albo powstrzymują się od nich, tłumiąc swój popęd seksualny (*Pierwsza apologia* 1,29,2–3):

ὕπερ τοῦ πείσαι ὑμᾶς ὅτι οὐκ ἔστιν ἡμῖν μυστήριον ἢ ἀνέδην μίσις, βιβλίδιον ἀνέδωκεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Φήλικι ἡγεμονεύοντι ἀξιῶν ἐπιτρέψαι ἱατρῶ τοὺς διδύμους αὐτοῦ ἀφελεῖν· ἄνευ γὰρ τῆς τοῦ ἡγεμόνος ἐπιτροπῆς τοῦτο πράττειν ἀπειρησθαι οἱ ἐκεῖ ἱατροὶ ἔλεγον. καὶ μὴδ' ὅλως βουλευθέντος Φήλικος ὑπογράψαι, ἐφ' ἑαυτοῦ μείνας ὁ νεανίσκος ἠρκέσθη τῇ ἑαυτοῦ καὶ τῶν ὁμογνωμόνων συνειδήσει.

Zdarzyło się kiedyś, iż jeden z naszych, by Was przekonać o tym, że podczas celebracji naszych tajemnic nie mają miejsca żadne rozwiązłe relacje, skierował pismo do Feliksa, prefekta Aleksandrii, aby ten zezwolił lekarzowi pozbawić go męskości. Lekarze bowiem tamtejsi twierdzili, że bez pozwolenia prefekta nie wolno im takich rzeczy czynić. Gdy zaś Feliks nie chciał takiego pozwolenia wydać, młodzieniec ten pozostał takim, jakim był, zadawalając się świadectwem własnego sumienia i wspólnoty¹⁹⁵.

Medycyna nie była traktowana przez wszystkich lekarzy jedynie jako szlachetna sztuka, która miała nieść ratunek chorym. Niektórzy praktycy medyczni, w języku greckim zwani ἱατροί (*iatroi*), w łacińskim zaś *medici*, traktowali swą profesję – nie będąc, co należy podkreślić, związanymi, jak dzisiaj, żadną odpowiedzialnością dyscyplinarną¹⁹⁶ – jako rzemiosło, które pozwalało na uzyskanie godziwego zarobku niekoniecznie w sposób

¹⁹⁵ Wszystkie przekłady Justyna Męczennika wg: Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, przeł. ks. L. Misiarczyk, Warszawa 2012.

¹⁹⁶ Zob. H. Horstmanshoff, *The ancient physician: craftsman or scientist?*, J. Hist. Med. Allied. Sci. 1990, vol. 45, s. 176–197; K.H. Leven, *Antike Medizin. Ein Lexikon*, München 2005, s.v. *Ausbildung, ärztliche*, s. 129–131; s.v. *Beruf*, s. 144–145.

zgodny z lekarską etyką. Wzrastający dobrobyt w społeczeństwie rzymskim sprawił, że rosła także stopniowo wśród lekarzy pogoń za zyskiem¹⁹⁷. Jednak decydowali się oni na dokonanie kastracji niewolników nie tylko ze względu na korzyści majątkowe. Byli często do niej zmuszani ze względu na zależność od mocodawców należących do elit społecznych. Jeszcze w VII w. lekarz Paweł z Eginę skarżył się, że lekarze są często zmuszani przez swych możnych protektorów do kastrowania niewolników¹⁹⁸.

W źródłach greckich i rzymskich, powstałych do czasów Justyniana, nie zachowały się dokładne opisy kastracji. Brak informacji na ten temat może wynikać z faktu, że kastracja była prawnie zakazana. Milczenie źródeł może być jednak także pokłosiem tego, że zabieg ten budził u większości ludzi uczucie zażenowania, niesmaku czy wstydu.

O tym, w jaki sposób dokonywano kastracji, pisze wspomniany już na kartach tej monografii Paweł z Eginę¹⁹⁹. Możemy przyjąć niemal z pewnością, że przedstawione przez tego bizantyjskiego lekarza metody praktykowano już dużo wcześniej. Ich opis znajdujemy w 68 rozdziale szóstej księgi jego dzieła, zatytułowanym Περὶ εὐνουχισμοῦ (*Peri eunouchismou*), czyli *O kastracji*.

σκοπὸν ἐχοῦσης τῆς ἡμετέρας τέχνης ἀπὸ τοῦ παρὰ φύσιν εἰς τὸ κατὰ φύσιν ἐπανάγειν τὰ σώματα τῆς ἐναντίας ὁ εὐνουχισμὸς ἐπαγγελίας τετύχηκεν. ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἄκοντες πολλακίς ὑπὸ τινῶν ὑπερεχόντων εὐνουχίζουσιν ἀναγκάζομεθα, λεκτέον ὡς ἐν ἐπιτόμῳ τὸν τρόπον τῆς ἐγχειρήσεως διττὸς δὲ ἐστὶν οὗτος, ὁ μὲν κατὰ θλάσιν, ὁ δὲ κατ' ἔκτομήν. ὁ μὲν κατὰ θλάσιν οὕτως ἐπιτελεῖται· ἔτι νήπια ὄντα τὰ παιδία ἐπικαθίζονται εἰς λεκάνην θερμοῦ ὕδατος· ἔπειτα, ὅταν χαλασθῇ τὰ σώματα, ἐν αὐτῇ τῇ λεκάνῃ τοῖς δακτύλοις θλάς τὰ διδύμια, ἕως οὗ ἀφανισθῇ καὶ διαλυθέντα μηκέτι τῇ ἀφῆ συνεστῶτα ὑποπέσει. ὁ δὲ κατ' ἔκτομήν τρόπον τοιοῦτός ἐστιν· ὑπτιος ἐσχηματίσθω ἐπὶ βάρου ὁ εὐνουχιζόμενος, καὶ τοῖς

¹⁹⁷ Tak P. Mudry, *Éthique et médecine à Rome: la Préface de Scribonius Largus ou l'affirmation d'une singularis*, [w:] *Médecine et Morale dans l'Antiquité*, ed. H. Flashar, J. Jouanna, Geneva 1997, s. 312–313.

¹⁹⁸ Tekst cytowany niżej.

¹⁹⁹ Zob. s. 60, przyp. 152.

δακτύλοις τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πιεζέσθω ὁ ὄσχεος σὺν τοῖς διδύμοις καὶ διαταθεῖς ἐπ' ὀρθὸν τεμνέσθω σμίλη δύο τομαῖς, μιᾷ καθ' ἑκάτερον διδύμον· ἐκπηδήσαντες δὲ οἱ διδύμοι ἐκτεμνέσθωσαν διαδερόμενοι λεπτοτάτης μόνον συνεχείας τῆς κατὰ τὴν πρόσφυσιν τῶν ἀγγείων καταλιμπανομένης. οὗτος ὁ τρόπος τοῦ κατὰ θλάσιν προκέκριται· οἱ γὰρ τεθλασμένοι ποτὲ καὶ συνουσίας ὀρέγονται μέρους τινός, ὡς ἔοικε, τῶν διδύμων ἐν τῇ θλάσει διαλανθάνοντος.

Podczas gdy celem naszej sztuki jest doprowadzenie ciała od stanu sprzecznego z naturą do zgodnego z naturą, kastracja prowadzi do przeciwnego skutku. Lecz ponieważ wbrew naszej woli jesteśmy często zmuszani przez niektórych naszych przełożonych do dokonywania kastracji, należy w skrócie omówić metodę tej operacji. Istnieją dwie: jedna to zmiażdżenie (*thlasis*), druga zaś to wycięcie (*ektomē*). Zmiażdżenia dokonuje się w taki oto sposób. Dziecko, będące jeszcze małym, umieszcza się w misie z gorącą wodą. Następnie, kiedy [jego] ciało się rozluźni, w tej samej misie miażdży się palcami jądra, aż znikną i to, co zostało rozgniecione, nie będzie już wyczuwalne w dotyku. Wycięcie przebiega zaś w następujący sposób. Kastrowany powinien przyjąć na ławie pozycję na wznak, palcami lewej ręki należy uchwycić [jego] mosznę z jądrami i po jej rozciągnięciu zrobić skalpelem dwa nacięcia w linii prostej, po jednym na każdym jądrze. Kiedy jądra już wyskoczyły, należy je, rozciąwszy skórę, wyciąć, pozostawiając jedynie najcieńsze połączenia z pozostawionych naczyń krwionośnych. Metoda ta oceniana jest wyżej od zmiażdżenia; albowiem ci, którzy zostali wykastrowani przez zmiażdżenie [jąder], są niekiedy zdolni do stosunków płciowych, ponieważ część ich jąder, jak się wydaje, ocalała podczas zmiażdżenia²⁰⁰.

Drugą metodą chirurgiczną była amputacja penisa (penektomia). W źródłach antycznych nie zachowały się żadne opisy tego zabiegu. Brak wzmianki u Pawła z Eginy na temat tej jeszcze bardziej drastycznej operacji sugeruje, że była ona niezwykle rzadka i o wiele bardziej ryzykowna²⁰¹.

²⁰⁰ Przekład autora.

²⁰¹ Szczególnie poszukiwani na rynku byli eunuchowie, których pozbawiono zarówno jąder, jak i członka. Liudprand z Cremony – historyk, dyplomata i biskup Cremony, którego prace są ważnym źródłem polityki dziesięciowiecznego dworu bizantyjskiego – pisze, że biorąc w latach 949–950 udział w poselstwie do cesarza bizantyjskiego Konstantyna VII, подарował mu czterech eunuchów (*mancipia 4 carsimansia*). Byli to bardzo drodzy eunuchowie, pozbawieni jąder i penisa, których kupcy z Verdun sprzedawali na rynek hiszpański (zob. *Historia gestorum regum et imperatorum sive Antapodosis* 6,6).

Chirurgiczne metody kastracji były bardzo niebezpieczne. Operacjom takim towarzyszyła bardzo duża śmiertelność, która była wynikiem tego, że przeprowadzały je bardzo często osoby bez chirurgicznego przygotowania. Ze źródeł literackich można wywnioskować, że kastracji dokonywali często tzw. *mangones*, czyli handlarze niewolników²⁰². Wiele osób poddanych kastracji umierało z wykrwawienia albo na skutek późniejszych infekcji. Świadczy o tym choćby wzmianka w 142 noweli Justyniana. Cesarz wspomina w niej drastyczny przypadek, który miał miejsce tuż przed wydaniem tej konstytucji:

[...] ἀπὸ πολλῶν ὀλίγους περισωθῆναι, καὶ τοσοῦτον ὅτι καὶ τινες ἐξ αὐτῶν τῶν περισωθέντων ἐπ' ὄψεσιν ἡμετέραις κατέθεντο, ὅτι ἀπὸ ἐνενήκοντα μόλις τρεῖς περιεσώθησαν [...].

[...] z wielu [poddanych kastracji] uratowano od śmierci nielicznych, a grupa ta jest tak mała, że ci, którzy ocaleli, oświadczyli na naszych oczach, że przeżyło jedynie trzech z dziewięćdziesięciu [...] ²⁰³.

Źródła antyczne wspominają również o kilku sposobach kastracji farmakologicznej. Dioskorides Pedanios²⁰⁴ pisze o stosowaniu w tym celu cykuty (*Materia medica* 4,79):

ἡ δὲ πόα καὶ κόμη λεῖα καταπλασσομένα ἐπὶ τῶν διδύμων ὄνειρόττουσι βοηθεῖ. παρήσι δὲ καὶ αἰδοῖα καταπλασθέντα καὶ γάλα σβέννουσι, μαστούς τε ἐν παρθενίᾳ κολύει αὐξεσθαι καὶ διδύμους ἀτρόφους ποιεῖ ἐπὶ παιδίων.

Zioło i baldach, drobno rozgniecione jako okład wokół jąder, pomagają w walce z polucjami, a jako kataplazma rozluźniają również genitalia.

²⁰² Rzeczownikiem *mango* (l.mn. *mangones*) określano też kupca, który fałszował swój towar lub sprawał, że wyglądał on lepiej niż w rzeczywistości. Pliniusz pisze, że handlowali oni perfumami, winem i klejnotami (*nat. hist.* 12,98; 23,40; 37,200). Niektórzy *mangones* handlowali niewolnikami (zob. *Sen. epist.* 80,9; *Quint. inst. or.* 2,15). Zob. A. Hug, s.v. *mango*, RE XIV,1 (1928), szp. 1107.

²⁰³ Przekład autora.

²⁰⁴ Dioskorides Pedanios (ok. 40–90 n.e.) był greckim lekarzem, farmakologiem i botanikiem. Napisał dzieło w pięciu tomach, zatytułowane *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς* (*De materia medica*), będące encyklopedią o ziołolecznictwie i pokrewnych substancjach leczniczych. Był zatrudniony jako lekarz w armii rzymskiej.

Wydalają również mleko i zapobiegają powiększaniu się piersi dziewcząt, a także powodują obumieranie jąder u chłopców²⁰⁵.

O takim stosowaniu cykuty wspomina też Orygenes (*Przeciw Celsusowi* 7,48):

Καὶ εἷς μὲν που παρ' Ἀθηναίοις ἱεροφάντης, οὐδὲ πιστευόμενος ἑαυτοῦ τὰς ἄρσενικὰς ὀρέξεις ὡς κύριος αὐτῶν εἶναι δυνάμενος καὶ κρατεῖν αὐτῶν ἕς ὅσον βούλεται, κωνειασθεὶς τὰ ἄρσενα μέρη καθαρὸς εἶναι νομίζεται πρὸς τὴν νενομισμένην μέρη καθαρὸς εἶναι νομίζεται πρὸς τὴν νενομισμένην παρ' Ἀθηναίοις ἀγιστεῖαν·

W Atenach jest jeden hierofanta, któremu nie wierzą, by potrafił opanować swoje żądze i kierować nimi według swojej woli; posmarował więc cykutą swe genitalia, i dopiero wtedy uznano go za dość czystego, by mógł kierować religijnymi nabożeństwami ateńskimi²⁰⁶.

Podobnie pisze również św. Hieronim (*Przeciw Jowinianowi* 1,4):

Hierophantas quoque Atheniensium usque hodie cicutae sorbitione castrari, et postquam in pontificatum fuerint allecti, viros esse desinere.

Także ateńscy hierofanci po dziś dzień dzięki picciu cykuty poddają się kastracji, a gdy zostaną wybrani na urząd arcykapłański, zaprzestają być mężczyznami²⁰⁷.

Recepturę wykonania środka z cykuty podał Marcellus Empiricus²⁰⁸ (*O środkach zaradczych* 33,62):

²⁰⁵ Przekład autora.

²⁰⁶ Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, przeł. S. Kalinkowski, Warszawa 1977.

²⁰⁷ Przekład autora.

²⁰⁸ Marcellus Empiricus był łańskim autorem medycznym. Urodził się w Galii ok. połowy IV w. Był lekarzem cesarza Teodozjusza I (379–395). Jest autorem zbioru recept w trzydziestu sześciu rozdziałach, zatytułowanego *De medicamentis*. Jest to podręcznik medycyny domowej, składający się z praktycznych środków zaradczych dla osób, które z powodu niemożności korzystania z porad lekarza musiały polegać tylko na sobie. Środki proponowane przez Marcellusa są zwykle przygotowywane z roślin oraz innych substancji, a ich przyjmowaniu muszą czasami towarzyszyć magiczne formuły. Marcellus czerpał swoją wiedzę także z prac innych autorów, głównie *Compositiones medicamentorum* Skriboniusza Largusa oraz Pseudo-Pliniusza. Marcellus wymienił w swoim rękopisie 2500 preparatów leczniczych pochodzenia greckiego, rzymskiego i galijskiego oraz nazwy ponad 250 stosowanych w medycynie roślin.

Ut eunuchum sine ferro facias, radices cicutae ex aceto teres et inde testiculos spississime inlines, tum linteolum supra ligabis, ne excidat medicamen. Hoc quantum tenerioribus infantibus feceris, eventu efficaciore proveniet.

Abyś mógł uczynić [z kogoś] eunucha bez [użycia] skalpela, zetrzesz korzenie cykuty razem z octem i następnie szczelnie pokryjesz jądra, potem zawiążesz na nich bandaż, aby lek się nie wydostał. Im młodszym dzieciom to uczynisz, [tym] skutek [zabiegu] będzie pewniejszy²⁰⁹.

Marcellus Empiricus proponuje jeszcze jeden środek, tym razem podawany doustnie (*O środkach zaradczych* 33,63):

Herba est, quae Graece, Latine elana Herculis, Gallice baditis appellatur; eius radix contunditur et ex aceto edenda datur puero per continuos decem dies, mirandum in modum fiet eunuchus.

Istnieje zioło, które po grecku nazywa się *nymphaea* (lilią wodną), po łacinie *clava Herculis* (żółtodrzewem), po galijsku zaś *baditis*; jego korzeń miazdży się i podaje do spożycia z octem chłopcu przez dziesięć kolejnych dni; w niezwyklej sposób stanie się [on] eunuchem²¹⁰.

O jeszcze innym środku wspomina Pliniusz (*Historia naturalna* 21,170):

Hyacinthus in Gallia maxime provenit. [...] radix est bulbacea, mangonicis venaliciis pulchre nota, quae e vino dulci inlita pubertatem coerces et non patitur erumpere.

Hiacynt najczęściej występuje w Galii. [...] Korzeń jest bulwiasty, wrzucony do słodkiego wina powstrzymuje dojrzałość i nie pozwala na ejakulację²¹¹.

3. Cele kastracji niewolników

Niewolnicy eunuchowie z racji wysokich cen ich zakupu²¹² byli dobrem luksusowym, a tym samym symbolem statusu ich właścicieli.

²⁰⁹ Przekład autora.

²¹⁰ Przekład autora.

²¹¹ Przekład autora.

²¹² Zob. dalej, s. 95–99.

Wielu bogatych Rzymian posiadało ich zatem w swoich domach ze względu na panującą w tym zakresie modę i przekonanie, że doświadczają dzięki temu większego prestiżu.

Wykastrowanych niewolników sprowadzano jednak głównie do wiecznego miasta w celu zaspakajania erotycznych potrzeb Rzymianek i Rzymian o skłonnościach biseksualnych oraz homoseksualnych²¹³. W źródłach prawniczych podkreśla się, że seks był równie prawdopodobnym motywem kastracji niewolnika, jak odsprzedaż. W kontekście motywów kastracji używa się w nich bowiem określenia *libidinis aut promercii causa* („dla celów pożądania lub handlu”)²¹⁴.

To, że niewolników kastrowano *libidinis causa*, wynika również z szeregu świadectw literackich. Niewolnicy będący kastratami, zachowujący zdolność utrzymywania stosunków seksualnych, dawali kobietom gwarancję bezpiecznego seksu, który nie groził zajściem w ciążę. Zwracali na to uwagę autorzy zarówno greccy²¹⁵, jak i rzymscy. Juwenalis pisze w *Satyrze* 6 (w. 366–378):

*Sunt quas eunuchi inbelles ac mollia semper
oscula delectent et desperatio barbae*

²¹³ Zob. P. Guyot, *op. cit.*, s. 59–66. Szerzej na temat seksualności Greków i Rzymian zob. *Roman Sexualities*, ed. J.P. Hallet, M.B. Skinner, Princeton 1997; J. Larson, *Greek and Roman Sexualities. A Sourcebook*, London – New Delhi – New York – Sydney 2012; *A Companion to Greek and Roman Sexualities*, ed. T.K. Hubbard Malden 2014.

²¹⁴ Zob. PS 5,23,13; D. 48,8,3.

²¹⁵ Podkreślali to już autorzy greccy. Św. Hieronim cytuje w piśmie *Przeciw Jowinianowi* 1,47 fragment zaginionego dzieła Teofrasta, poświęconego małżeństwu: *Vocanda domina, celebrandus natalis eius, iurandum per salutem illius, ut sit superstes optandum, honoranda nutrix eius, et gerula, servus patrinus, et alumnus, et formosus assecla, et procurator calamistratus, et in longam securamque libidinem exsectus spado: sub quibus nominibus adulteria delitescunt.* – „Trzeba ją nazywać panią, obchodzić jej urodziny, przysięgać na jej zdrowie i życzyć, aby nas przeżyła, szanować jej piastunkę i posługaczkę, i niewolnika należącego do ojca, i wychowanka, i przystojnego wielbiciela, i ufryzowanego zarządcę, i eunucha będącego na usługach jej wielkiej i nieodpowiedzialnej żądzcy; pod tymi określeniami kryje się wiarołomstwo” (przeł. L. Nieścior, [w:] Św. Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi. Przeciw Jowinianowi. Przeciw Wigilancjuszowi*, przeł. ks. W. Kania, L. Nieścior OMI, G. Rurański OMI, Tyniec 2013).

*et quod abortivo non est opus. illa voluptas
summa tamen, quod iam calida matura iuventa
inguina traduntur medicis, iam pectine nigro;
ergo expectatos ac iussos crescere primum
testiculos, postquam coeperunt esse bilibres,
tonsonis damno tantum rapit Heliodorus.
mangonum pueros vera ac miserabilis urit
debilitas, follisque pudet cicerisque relictis.
conspicius longe cunctisque notabilis intrat
balnea nec dubie custodem vitis et horti
provocat a domina factus spado.*

Są takie [kobiety], które pociągają stroniący od walki eunuchowie i zawsze delikatne pocałunki, brak nadziei na brodę oraz zagrożenia aborcją. Owa przyjemność staje się największa, kiedy gorącą młodość, dojrzałe już jądra i porośnięte czarnym włosem podbrzusze powierza się chirurgom. Zatem najpierw czeka się, aż jądra urosną i kiedy osiągną wagę dwóch funtów, Heliodor wycina je na szkodę jedynie fryzjera²¹⁶. Chłopców handlarza niewolników pali prawdziwa i budząca współczucie ułomność, i zawstydza worek i pozostawiony strączek. Rozpoznawalny z dala i znany wszystkim kastrat, który stał się eunuchem za sprawą [swejej] pani, wchodzi do łaźni i rzuca śmiało wyzwanie stróżowi winnic i ogrodów²¹⁷.

Juwenalis zestawia w tym fragmencie *Satyry 6* dwa rodzaje eunuchów: niewolników brutalnie wykastrowanych w dzieciństwie i takich, których poddano kastracji dopiero w okresie młodzieńczym dla przyjemności właścicieli. Dla tych pierwszych brutalna operacja, dokonywana najczęściej przez handlarza niewolników, oznaczała prawdziwe i upokarzające okaleczenie, ponieważ nie pozostawało im nic poza nędzną moszną²¹⁸ i członkiem podobnym do strączka ciecierzycy. Kastracji tych drugich

²¹⁶ Po kastracji młodzieniec nie będzie miał już bowiem na twarzy zarostu.

²¹⁷ Przekład autora. Końcowe słowa tego fragmentu odnoszą się do Priapa. Był on bogiem płodności i męskiej potencji seksualnej. Został zrodzony z Zeusa i Afrodyty, a zdeformowany przez Herę, która, aby pomścić zdradę Zeusa, dała mu groteskowo ogromne genitalia. Priap był często przedstawiany zarówno na freskach, jak i mozaikach bogatych willi, a także na kamieniach umieszczanych na polach, wyznaczających ich granice, aby zapewnić urodzaj (por. np. Hor. *sat.* 1,8).

²¹⁸ Tu *follis* („worek”), będący przerośniętym określeniem moszny (*scrotum*).

dokonywali najczęściej lekarze (w tym wypadku Heliodorus) dopiero po okresie dojrzewania. Dzięki temu zachowywali oni seksualną potencję, która pozwalała rywalizować im z samym Priapem²¹⁹.

Kastraci, pełniący rolę bezpiecznych kochanków, pojawiają się także w epigramatach Marcjalisa. Oto pierwszy z nich (6,67).

*Cur tantum eunuchos habeat tua Caelia, quaeris,
Pannyche? volt futui Caelia nec parere.*

Pytasz, Pannyche: „Czemu twa Caelia ma tylko eunuchów?”
Otóż rżniętą być pragnie, a nie rodzić maluchów²²⁰.

Kolejny utwór pochodzi z dziesiątej księgi epigramatów (10,91):

*Omnes eunuchos habet Almo nec arrigit ipse:
Et queritur, pariat quod sua Polla nihil.*

Almo ma samych eunuchów, jemu już nie staje,
i żali się, że jego Polla dzieci na świat nie wydaje²²¹.

W podobnym tonie pisze Tertulian, chrześcijański pisarz z III w., w dziele *Do żony* (2,8,4):

*Pleraeque et genere nobiles et re beatae passim ignobilibus et mediocribus
simul coniunguntur aut ad luxuriam inventis aut ad licentiam sectis. Non-
nullae se libere et servis suis conferunt, omnium hominum existimatione
despecta, dummodo habeant a quibus nullum impedimentum libertatis suae
timeant.*

Wiele [kobiet], nawet szlachetnie urodzonych i bardzo bogatych, łączy się lekkomyślnie z [mężczyznami] niskiego pochodzenia i pospolicymi, znalezionymi albo dla lubieżności albo okaleczonymi dla rozpusty. Niektóre łączą się ze swoimi niewolnikami, nie zwracając uwagi na opinię publiczną, byleby tylko miały [takich partnerów], ze strony których nie będą obawiały się ograniczenia własnej swobody²²².

²¹⁹ Por. Giovenale, *Satire. A cura di Biagio Santorelli*, Milano 2011, s. 384.

²²⁰ Przekład autora.

²²¹ Przekład autora.

²²² Przekład autora.

Bliskie kontakty eunuchów z kobietami w ich rzymskich domach oraz zdolność do poruszania się w miejscach publicznych sprawiały, że eunuchowie mogli również działać w imieniu żonatych kobiet, aranżując ich schadzki z innymi mężczyźnami²²³.

W literaturze przedmiotu można też spotkać pogląd, że kastraci stali w Rzymie na straży obyczajności kobiet. Pilnowali żon właścicieli, by te nie zdradzały swoich mężów podczas ich nieobecności w domu. Sąd ten oparty jest głównie na dwóch elegiach Owidiusza, poświęconych eunuchowi Bagoasowi²²⁴. Pierwszą rozpoczyna taki oto dwuwiersz (*Amores* 2,2,1–2):

*Quem penes est dominam servandi cura, Bagoa,
Dum perago tecum pauca, sed apta, vaca.*

Bagoju, który pani masz swej pilnować,
Czekaj chwilę, posłuchaj, nie będziesz żałować²²⁵.

W dalszej części Owidiusz zwraca się do Bagoasa, którego podejrzliwy mąż uczynił stróżem żony, Korynny. Ma jej nie odstępować na krok i pilnować, by nie zdradziła męża. Poeta stara się przekonać eunucha za pomocą różnych retorycznych chwytów, by ten przytknął oko na jego umizgi do Korynny. Bagoasowi poświęcił poeta także kolejną elegię, kierując przeciw niemu gorzkie słowa żalu, że okazał się nieczuły na jego argumenty, zapowiadając jednocześnie, że i tak wywiedzie go w pole. Niektórzy uczeni uważają jednak, że przypisywanie tej roli eunuchom jest nieporozumieniem. Poeta wykorzystał, ich zdaniem, wschodni obyczaj, zgodnie z którym eunuchowie pełnili na dworze perskim rolę

²²³ Zob. Claud. *in Eutr.* 1,79–89.

²²⁴ Owidiusz nazwał bohatera swej elegii imieniem, które było popularne wśród eunuchów funkcjonujących na dworach perskich władców w IV w. p.n.e. (Artakserksesa III, Dariusza III oraz Aleksandra Wielkiego). Szerzej na temat odniesień źródłowych do tych kastratów zob. P. Guyot, *op. cit.*, s. 189–190.

²²⁵ *Rzymska elegia miłosna (wybór)*, przeł. A. Świderkówna, oprac. G. Przychodźki, W. Strzelecki, Wrocław 2005.

strażników haremu²²⁶. Słusznie uważa się, że rzeczywistość, którą Owidiusz ukazuje w *Amores*, jest przesycona fikcją²²⁷.

W rzymskich domach eunuchowie wykonywali jednak także inne zadania. Należała do nich m.in. opieka nad dziećmi. Ponieważ część kastratów była niezdolna do uprawiania seksu penetracyjnego, predestynowało to ich do ochrony *pudicitia* takich osób. Klaudian określił ironicznie zdolność eunucha do ochrony czystości żony i dzieci swego właściciela jego „jedyną cnotą” (*unica virtus*)²²⁸. Kasjusz Dio opisał przerażający swym okrucieństwem czyn Plautianusa, prefekta z początku III w., który kazał wykastrować ponad stu wolnych mężczyzn tylko po to, aby jego córce, będącej jeszcze *virgo*, towarzyszyli w codziennym życiu jedynie eunuchowie. Miało to ją chronić przed „złymi językami”²²⁹.

Jeśli nawet przyjmujemy, że eunuchowie strzegli w domu seksualnej integralności kobiet w imieniu ich mężów i ojców, to jednak zapewniali kobietom nowy stopień niezależności. W starożytnym świecie rzymskim kobieta z wyższych sfer nie mogła przemieszczać się publicznie bez jej męskich krewnych. Niewolnicy eunuchowie szlachetnie urodzonej Rzymianki zapewniali jej transport publiczny, działając jako jej tragarze

²²⁶ Szerzej na ten temat zob. L. Llewellyn-Jones, *op. cit.*

²²⁷ Zob. *Rzymska elegia miłosna*, s. 124, komentarz do elegii 2,2.

²²⁸ Claud. in *Eutr.* 98b–99.

²²⁹ Cass. Dio 76,14,4–5: ἀνθρώπους ἑκατὸν εὐγενεῖς Ῥωμαίους ἐξέτεμεν οἴκοι, καὶ τοῦτο οὐδεὶς ἡμῶν πρότερόν τελευτήσῃ αὐτὸν ἤσθετο: πᾶσαν γὰρ ἐκ τούτου τήν τε παρανομίαν αὐτοῦ καὶ ἐξουσίαν ἄν τις καταμάθοι. ἐξέτεμε δὲ οὐ παῖδας μόνον οὐδὲ μειράκια, ἀλλὰ καὶ ἄνδρας, καὶ ἔστιν οὗς αὐτῶν καὶ γυναῖκας ἔχοντας, ὅπως ἡ Πλαντίλλα ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ, ἦν ὁ Ἀντωνίνος μετὰ ταῦτ' ἔγημε, δι' εὐνούχων τήν τε ἄλλην θεραπεῖαν καὶ τὰ περὶ τήν μουσικὴν τήν τε λοιπὴν θεωρίαν ἔχη. καὶ εἶδομεν τοὺς αὐτοὺς ἀνθρώπους εὐνούχους τε καὶ ἄνδρας, καὶ πατέρας καὶ ἀδελφούς, ἐκτομίας τε καὶ πωγωνίας – „W domu wykastrował stu obywateli rzymskich szlachetnie urodzonych – choć nikt z nas nie wiedział o tym aż do jego śmierci. Z tego każdy może pojąć pełny zakres jego bezprawia i władzy. Kastrował nie tylko chłopców i młodzieńców, ale także dorosłych mężczyzn, z których niektórzy mieli żony. Jego celem było, aby Plautilla, jego córka, którą potem poślubił Antoninus, miała tylko eunuchów jako swoich towarzyszy, a zwłaszcza jako swoich nauczycieli w muzyce i innych dziedzinach sztuki. Widzieliśmy więc te same osoby, zarówno eunuchów, jak i mężczyzn, ojców i im-potentów, zniewieściałych i brodatych” (przekład autora).

i przenosząc ją w lektyce, kiedy podróżowała publicznie, pozwalając często na jej podróżowanie bez męskich krewnych²³⁰.

Eunuchowie funkcjonowali w Rzymie przynajmniej od III w. p.n.e., jednak dopiero w okresie panowania Augusta pojawiają się pierwsze wzmianki o kastratach w otoczeniu mężczyzn. Niektórzy komentatorzy są nawet zdania, że eunuchowie zajmowali się mężczyznami prawdopodobnie w większym stopniu niż kobietami²³¹. Nie ulega wątpliwości, że mężczyźni kastrowali czasami swoich niewolników, aby przedłużyć im młodzieńczą urodę i utrzymywać z nimi stosunki seksualne²³². Należy zaznaczyć, że wolnymi mężczyznami, którzy w związkach homoseksualnych byli stroną pasywną, pogardzano i określano ich słowem *pathici*, a więc uznawano za osoby bezwstydne, oddające się jak kobieta. W *Satyrikonie* Petroniusza Eumolpus recytuje taki oto fragment swej epopei (119,20–24):

*Persarum ritu male pubescentibus annis
surripuere viros exsectaque viscera ferro
in venerem fregere, atque ut fuga nobilis aevi
circumscripta mora properantes differat annos.*

Perskim hołdując zwyczajom, porywać nagminnie poczęto
chłopców we wiosnie żywota, by ostrym im odjąć narzędziem
męskie klejnoty, a z nimi wrodzoną do kobiet namiętność.

Tak – zamiast mężów dojrzałych – efebów się wiecznych z nich
czyni²³³.

Kastracja dokonana przed okresem dojrzewania pozwalała zachować u chłopca cechy, które czyniły go pożądanym: dziecięcą urodę, brak seksualności, łagodne usposobienie, gotowość do służby. Ten okrutny zabieg dawał możliwość przekształcenia chłopca w osobnika, którego

²³⁰ Zob. Hier. *epist.* 22,16; 54,13; 66,13; 108,7.

²³¹ Tak S. Tougher, *The Eunuch...*, s. 27.

²³² Zob. Sen. *contr.* 10,4,17; Sen. *de prov.* 3,13; Sen. *de ira* 1,21,3; Phil. Alex. *de spec. leg.* 2,50; Quint. *inst. or.* 5,12,19; Luc. *am.* 21. Zob. też P. Guyot, *op. cit.*, s. 59–66.

²³³ Petroniusz Arbiter, *Satyrikon*, przeł. L. Wysocki, Kraków 2015.

fizyczne i psychiczne cechy były przeciwieństwem przymiotów dojrzałego mężczyzny.

Pierwszym członkiem rodziny cesarskiej, o którym wiemy, że posiadał osobistego eunucha, był Druzus, syn cesarza Tyberiusza²³⁴. Liczba eunuchów na dworze cesarskim wzrosła znacznie za panowania Klaudiviusza. Do faworyzowanych eunuchów tego cesarza należeli Halotus²³⁵, Posydes²³⁶ oraz Dionizjos²³⁷. Ulubińcem Nerona był przypominający cesarzowi Poppeę Sabinę – najpierw kochankę, a od 62 r. żonę cesarza – Sporus²³⁸, którego władca wykastrował, a następnie traktował jak żonę²³⁹.

²³⁴ Tac. *ann.* 4,10,2: *sed non omiserim eorundem temporum rumore validum adeo ut nondum exolescat. corrupta ad scelus Livia Seianum Lygdi quoque spadonis animum stupro vinxisse, quod is Lygdsus aetate atque forma carus domino interque primores ministros erat;* – „lecz nie chciałbym pominąć pogłoski z tychże czasów, która tak jest silna, iż jeszcze teraz nie zanika, że Sejan, uwiódłszy Liwię ku zbrodni, także rzezańca Ligdusa nierządem sobie zobowiązał, ponieważ ten dzięki swej młodości i piękności miłym był panu [tj. Druzusowi – uwaga J.R.] i jednym z jego pierwszych sług” (Tacyt, *Dzieła*, przeł. S. Hammer, t. 1, Warszawa 1957).

²³⁵ Zob. Tac. *ann.* 12,66,2.

²³⁶ Suet. *Claud.* 28,1: *Libertorum praecipue suspexit Posiden spadonem, quem etiam Britannico triumpho inter militares uiros hasta pura donauit;* – „Spośród wyzwolenców szczególnie cenił eunucha Posydesa, którego w obecności świty wojskowej obdarzył włócznią bez żelaznego ostrza po swym tryumfie nad Brytanią”.

²³⁷ Zob. Plin. *nat. hist.* 12,12.

²³⁸ Na temat tej postaci zob. S. Tougher, *The Roman...*, s. 33–35.

²³⁹ Suet. *Ner.* 28,1–2: *Puerum Sporum exectis testibus etiam in muliebrem naturam transfigurare conatus cum dote et flammeo per sollemnia nuptiarum celeberrimo officio deductum ad se pro uxore habuit; extatque cuiusdam non incitus iocus “bene agi potuisse cum rebus humanis, si Domitius pater talem habuisset uxorem”. Hunc Sporum, Augustarum ornamentis excultum lecticaque vectum, et circa conventus mercatusque Graeciae ac mox Romae circa Sigillaria comitatus est identidem exosculans.* – „Chłopca Sporusa, po wycięciu mu jąder, usiłował zamienić w kobietę. Sprowadził do siebie z posagiem i w purpurowej zasłonie, uroczyście święcąc obrzęd zaślubin. Żył z nim jak z żoną. Istnieje czyjś dowcipny żarcik, że «dobrze by działa się ludziom, gdyby ojciec Domicjusz pojął taką żonę». Tego Sporusa przybrał w szaty cesarzowej, obwoził z sobą w lektyce, towarzyszył mu po sądach i targowiskach Grecji, a rychło i w Rzymie na Sigillariach, co chwilę obcałowując”. Por. Cass. Dio 62,28,2–3. Po śmierci Nerona Sporus wpadł w sidła Nymfidiusza Sabinusa i Othona, a następnie, za panowania Witeliusza, popełnił samobójstwo (zob. Plut. *Galb.* 9,4; Cass. Dio 64,8,3; 65,10,1).

Pod koniec tzw. Roku Czterech Cesarzy eunuchowie stali się dla niektórych autorów wręcz symbolem upadku cesarstwa. Tacyt tak oto pisze o kolumnie Witeliusza, zmierzającej latem 69 r. w kierunku Bononii (*Dzieje* 2,71,1):

Quantoque magis propinquabat, tanto corruptius iter immixtis histrionibus et spadonum gregibus et cetero Neronianae aulae ingenio.

Im bardziej Witeliusz do niej się zbliżał, tym rozwiążlejszy stawał się jego pochód, w który wmieszali się aktorzy i gromady rzezańców i wszystkie inne dworu Neronowego charakterystyczne figury²⁴⁰.

O jednym z dowódców Witeliusza pisze zaś historyk dalej w tym samym dziele tak oto (*Dzieje* 3,40):

Fabius interim Valens multo ac molli concubinarum spadonumque agmine segnius quam ad bellum incedens.

Tymczasem Fabiusz Walens, wśród licznego i zniewieściałego nałożnic i rzezańców orszaku wolniej maszerował, niż to na wojnę przystało”.

Co do kolejnej dynastii – Flawiuszów – źródła milczą na temat eunuchów w otoczeniu Wespazjana, co zdaniem niektórych komentatorów może budzić zdziwienie ze względu na fakt, że w latach sześćdziesiątych, kiedy popadł on w kłopoty finansowe²⁴¹, zwrócił się ku handlowi niewolnikami²⁴². Niektórzy uczeni sugerują wręcz, że przyszły cesarz specjalizował się w handlu eunuchami²⁴³.

Eunuchowie towarzyszyli natomiast z całą pewnością synom Wespazjana – Tytusowi i Domicjanowi. Swetoniusz tak pisze o pierwszym z nich (*Tytus* 7,1):

²⁴⁰ Wszystkie przekłady tego dzieła wg: Tacyt, *Dzieła*, przeł. S. Hammer, t. 2, Warszawa 1957.

²⁴¹ Zob. Suet. *Vesp.* 4,3.

²⁴² Ch.L. Murison, *Cassius Dio on Nerva's Legislation (68.2.4): Nieces and Eunuchs*, „*Historia*” 2004, vol. 53/3, s. 350.

²⁴³ Zob. A.B. Bosworth, *Vespasian and the Slave Trade*, CQ 2002, vol. 52, s. 350–357.

Praeter saevitiam suspecta in eo etiam luxuria erat, quod ad mediam noctem comisationes cum profusissimo quoque familiarium extenderet; nec minus libido propter exoletorum et spadonum greges [...].

Oprócz okrucieństwa nieufność ludzką budził też jego zbytek; oto do północy przeciągał biesiady z największymi marnotrawcami spośród swoich przyjaciół. Także skłonność do rozpusty, czego dowodem zgraja męskich kochanków i eunuchów [...] ²⁴⁴.

Faworytem Domicjana był eunuch Earinus ²⁴⁵. Domicjan miał jednak na dworze dużo więcej kastratów. Może o tym świadczyć fragment jednego z epigramatów Marcjalisa, w którym poeta, mając na myśli Earinusa, pisze (9,36, w. 9–10):

*Caesar habet noster similis tibi mille ministros
Tantaque sidereos vix capit aula mares;*

Cezar tobie podobnych podczaszych ma roje,
Pięknych chłopców nie mieszczą już jego pokoje ²⁴⁶.

Od III w. stopniowo wzrastała pozycja eunuchów na cesarskim dworze. Zaczęli oni odgrywać na nim coraz istotniejszą rolę. Eunuchowie weszli do cesarskiej służby już za panowania Karakalli. Żona tego cesarza, Plautilla, wychowywała się podobno w domu, w którym było ponad stu eunuchów, wykastrowanych specjalnie dla niej ²⁴⁷. Pojawienie się dużej liczby eunuchów na dworze cesarskim przypisuje się Heliogabalowi (218–222). Nie da się jednak wykluczyć, że może to być skutkiem bardzo złej reputacji tego władcy. W *Historia Augusta*, dziele powstałym długo po tym, jak eunuchowie stali się główną siłą w imperium – podkreśla się, że cesarz ten mocno polegał na eunuchach w swojej biurokracji, co było

²⁴⁴ Por. też Cass. Dio 6,2,2–3 (cytat na s. 116–117).

²⁴⁵ Szerzej o tej postaci zob. s. 117.

²⁴⁶ Przekład S. Kołodziejczyk (zob. s. 52, przyp. 129).

²⁴⁷ Tak Cass. Dio 76,14,4–5.

jedną z oznak jego braku męskości. Jego następcą, Aleksander Sewer, usunął z dworu całą rzeszę eunuchów²⁴⁸.

Na przełomie III i IV w. liczba i rola eunuchów na dworze cesarskim wrosła jeszcze bardziej. Proces ten widoczny był już na dworze Dioklejana (284–305), za panowania którego nastąpiła stopniowa orientalizacja cesarskiego dworu²⁴⁹. Eunuchowie odgrywali także istotne znaczenie na dworze Konstancjusza II (337–361). Wraz z objęciem rządów przez Juliana (361–363) rozpoczęły się czystki wśród eunuchów z otoczenia poprzedniego władcy, których, jak pisze Libaniusz, „było więcej niż much wokół bydła na wiosnę”²⁵⁰. Większość kastratów usunięto ze dworu²⁵¹, a najważniejszy z nich, szambelan Euzebiusz, został skazany na śmierć²⁵². Po śmierci Juliana Apostaty eunuchowie ponownie stali się jednak ważnym elementem cesarskiego dworu. Ich zatrudnianie na dworze tłumaczy się najczęściej dwoma powodami. Po pierwsze, nigdy nie mogli oni aspirować do roli cesarzy, po drugie zaś, ich obcowanie z kobietami było dla tych drugich bezpieczne. Mówiąc krótko, można im było zaufać.

²⁴⁸ SHA, *Alex. Sev.* 66: *huc accedit quod eunuchos nec in consiliis nec in ministeriis habuit, qui soli principes perdunt, dum eos more gentium aut regum Persarum volunt vivere, qui eos a populo et amicis summovent, qui internuntii sunt aliud quam respondetur saepe referentes, claudentes principem suum et agentes ante omnia, ne quid sciat, qui cum empti sint et servi fuerint, quid tandem possunt boni sapere? erat denique eius ipsius sententia, 'Ego de praefectorum et consulum et senatorum capitibus mancipia aere empta iudicare non patior. – „Ważne było i to, że wśród doradców i urzędników Aleksander nie miał eunuchów; oni sami bowiem gubią cesarzy, chcąc, by żyli oni na sposób ludów i królów perskich, i odsuwają ich od ludu i przyjaciół; eunuchowie są pośrednikami, którzy często powtarzają co innego, niż było przewidziane, izolują swego władcę i postępują przede wszystkim tak, by o niczym nie wiedział. Ponieważ ich kupiono i od dziecka byli niewolnikami, cóż mogą wiedzieć o dobru? Tak zresztą mówił sam Aleksander: «Nie pozwolę, by o życiu prefektów, konsulów i senatorów decydowali niewolnicy kupieni za pieniądze»» (wszystkie przekłady tego dzieła wg: *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, przeł. H. Szelest, Warszawa 1966).*

²⁴⁹ Tak A. Cameron, *The Later Roman Empire AD 284–430*, London 1993, s. 42.

²⁵⁰ Lib. 18,130.

²⁵¹ Zob. Amm. Marc. 22,4.

²⁵² Amm. Marc. 22,3.

4. Fizyczne skutki kastracji i cechy charakteru przypisywane kastratom

Kastracja powodowała szereg skutków fizycznych. Ich liczba i rodzaj zależały w dużym stopniu od tego, w jakim okresie życia dokonano zabiegu – wkrótce po urodzeniu czy już po osiągnięciu dojrzałości płciowej.

Zamierzonym i naturalnym skutkiem kastracji była utrata *potentia generandi*²⁵³, a w wielu przypadkach także *potentia coeundi*, jak również spadek *libido*²⁵⁴. O tym, że właściciele niewolników zakładali sobie takie cele kastracji, świadczy, o czym już pisałem²⁵⁵, zatrudnianie eunuchów jako strażników kobiet i wychowawców młodzieży. Z prezentowanych wcześniej źródeł wynika jednoznacznie, że niektórzy eunuchowie byli jednak zdolni do stosunków seksualnych.

Ciała osób wykastrowanych we wczesnym dzieciństwie przypominały bardziej ciała kobiece²⁵⁶. Już Hippokrates w jednym z dzieł odniósł się do wyglądu fizycznego kastratów, który wzbudza wątpliwości co do ich męskości (*O naturze chłopca* 20):

Ὅκoοσι δὲ εὐνοῦχοι παῖδες ἐόντες γίνονται, διὰ τοῦτο οὔτε ἡβῶσιν, οὔτε γενειῶσι, λειοί τε γίνονται ὅλοι [...].

Ci, którzy stają się eunuchami, będąc dziećmi, z tego powodu ani nie dojrzewają, ani nie noszą brody i są całkowicie pozbawieni włosów [...]²⁵⁷.

²⁵³ Izydor z Sewilli pisze w swoich *Etymologiach* (10,93): *Eunuchus Graecum nomen est, quod est spado. Horum quidam coeunt, sed tamen virtus in semine nulla est. Liquorem enim habent et emittunt, sed ad gignendum inanem atque invalidum.* – „Eunuch jest terminem greckim. Niektórzy z nich utrzymują stosunki płciowe, lecz w ich nasieniu nie ma jednak żadnej życiodajnej mocy. Mają bowiem jedynie płyn i go wydalają, jednak [jest on] niezdatny do płodzenia i nieskuteczny” (przekład autora). Zob. też Gal. *sem.* 1,15,34f [CMG 5, 3,1,122].

²⁵⁴ Hp. *genit.* 2,1; Heraclid. Pont. frg. 61; Claud. *in Eutr.* 1,46.

²⁵⁵ Zob. s. 79–80.

²⁵⁶ Arist. *hist. an.* 5,14,545a 20/2; Arist. *gen. an.* 1,2,716a 5/9; 4,1,766a 25/8; 5,3,784a 6f; 5,7,787b 19f; Arist. *probl.* 10,36,894b 19f; Sen. *epist.* 66,53; Dio Chrys. 21,3f; 77,36; Gal. *sem.* 1,15,29 [CMG 5, 3,1, 120/ 2]; Hp. *aph.* 6,28; Alex. *Aphrod. probl.* 1,7; Phil. Alex. *de spec. leg.* 1,325; 2,50; 3,41; Ios. *ant. Iud.* 4,8,40; Arn. *adv. nat.* 5,17; Aug. *civ. Dei* 2,7,5.

²⁵⁷ Przekład autora.

Wielu autorów podkreśla, że objawem kastracji były: łysienie, brak brody i włosów łonowych²⁵⁸. Hippokrates tłumaczył łysienie eunuchów ich fizjologią zimnych ciał, które nie mogą być ogrzane przez stosunek płciowy (*O naturze chłopca* 20):

οἱ δὲ εὐνοῦχοι διὰ τοῦτο οὐ γίνονται φαλακροὶ, ὅτι σφέων οὐ γίνεται κίνησις ἰσχυρὴ, οὐδὲ θερμαινόμενον τὸ φλέγμα ἐν τῇ λαγνεΐῃ καίει τῶν τριχῶν τὰς ρίζας.

Eunuchowie nie łysieją dlatego, ponieważ nie poruszają się intensywnie, a rozgrzany podczas stosunku płciowego humor nie spala cebulek włosów²⁵⁹.

Areteusz z Kapadocji, lekarz praktykujący w pierwszej połowie I w.²⁶⁰, przeciwstawił prawdziwych mężczyzn eunuchom, niemającym w sobie nic męskiego (*O przyczynach i objawach długotrwałych chorób* 2,5):

[...] ἡμεᾶς ἄνδρας ποιεῖ ζωοῦσα ἢ θορῆ, θερμοῦς, ἐνάρθρους, λασίους, εὐφώνους, εὐθύμους, κραταιοὺς νοῆσαι τε καὶ ῥέξει· δηλοῦσι οἱ ἄνδρες. οἷσι δὲ οὐκ ἔνεστι ζωοῦσα ἢ θορῆ, ῥικνοὶ, ἀσθενέες, ὀξύφωνοι, ἄτριχες, ἀγένειοι, γυναικώδεις· δηλοῦσι οἱ εὐνοῦχοι.

[...] żywe nasienie czyni nas mężczyznami ciepłymi, mającymi silne kończyny, owłosionymi, o silnym głosie, o życzliwym usposobieniu, silnymi w myśleniu i działaniu: to są mężczyźni. Ci zaś, którzy nie mają żywego nasienia, są zniekształceni, słabi, o piskliwym głosie, bez włosów, bez brody, podobni do niewiast: to są eunuchowie²⁶¹.

Osoby wcześniej wykastrowane przybierały też często na wadze. Rosły im także piersi. Pisze o tym choćby Makrobiusz w *Saturnaliach* (7,10,14):

²⁵⁸ Aristoph. *Ach.* 120; Arist. *hist. an.* 5,14,544b26f; 9,50, 631b 32; Arist. *gen. an.* 5,3, 789b 8; Plin. *nat. hist.* 11,230; Philostr. *vit. soph.* 1,8; Alex. *Aphrod. probl.* 1,6.

²⁵⁹ Przekład autora.

²⁶⁰ Areteusz z Kapadocji (ur. w 80 lub 81 r., zmarł między 130 a 138 r. w Aleksandrii w Egipcie) był greckim lekarzem, autorem dzieła w ośmiu księgach. Szerzej o tej postaci zob. M. Wellmann, s.v. *Aretaios*, RE II,1, (1895), szp. 669–670; F. Kudlien, *Aretaeus of Cappadocia*, [w:] *Dictionary of Scientific Biography*, vol. 1, ed. Ch.C. Gillispie, New York 1970, s. 234–235.

²⁶¹ Przekład autora.

Nasci autem in eunuchis et in feminis ex pari frigore parem paene importuni umoris abundantiam etiam hinc liquet, quod utrumque corpus saepe pinguescit, certe ubera prope similiter utriusque grandescunt.

Zatem u eunuchów i kobiet z równej ilości zimna rodzi się prawie równa obfitość nadmiernego humoru, stąd także jest rzeczą jasną, że ciało jednych i drugich przybiera często na wadze i niewątpliwie u jednych i drugich prawie podobnie wzrastają piersi²⁶².

Eunuchów wyróżniał też wyższy wzrost²⁶³ oraz piskliwy i wysoki głos²⁶⁴. Ich twarz stawała się stopniowo pomarszczona²⁶⁵, a skóra brązowawo blada²⁶⁶. Ich stan fizyczny wydawał się chorobliwy²⁶⁷. Dość szybko się starzeli, nie przechodząc fazy wieku męskiego²⁶⁸.

Niektórzy autorzy podają, że kastraci byli mniej podatni na niektóre choroby. Rzadziej występowały u nich żylaki²⁶⁹. Nie chorowali też podobno na podagrę²⁷⁰. Celsus zauważył, że eunuchowie rzadziej zapadają na choroby stawów (*O medycynie* 4,31):

Ea raro vel castratos vel pueros ante femina coitum vel mulieres, nisi quibus menstrua suppressa sunt, temptant.

Te [choroby stawów] rzadko dotykają wykastrowanych mężczyzn, chłopców, którzy nie mieli jeszcze stosunków z kobietami, i tych ostatnich, z wyjątkiem tych, które już nie miesiączkują²⁷¹.

Przedstawione dotąd fizyczne cechy eunuchów mają charakter ogólnych obserwacji. W literaturze rzymskiej zachował się jednak wizerunek

²⁶² Przekład autora.

²⁶³ Arist. *probl.* 10,36,894b 25f. 37f; Alex. Aphrod. *probl.* 2,24.

²⁶⁴ Arist. *hist. an.* 5,544b 24f; 5,545a 20/2; *probl.* 10,36,894b 20f; Plin. *nat. hist.* 11,269; Dio Chrys. 33,9; Quint. *inst. or.* 11,3,19; Gal. *sem.* 1,15,53; Alex. Aphrod. *probl.* 1,8; Porphyry. *abst.* 3,7; Amm. Marc. 18,4,4; 21,16,16.

²⁶⁵ Ter. *eun.* 689; Hor. *epod.* 9,13; Claud. *in Eutr.* 1,110.

²⁶⁶ Ter. *eun.* 689; Amm. Marc. 14,6,17; Aug. *civ. Dei* 7,26.

²⁶⁷ Phil. Alex. *de spec. leg.* 1,325; Hor. *carm.* 1,37,10.

²⁶⁸ Zob. Luc. *am.* 21.

²⁶⁹ Arist. *probl.* 10,37, 894b 39/5a 3.

²⁷⁰ Hp. *aph.* 6,28; Cels. *de med.* 4,31,1; 7,22; Veg. *mulom.* 2,53,6.

²⁷¹ Przekład autora.

konkretnego eunucha – Eutropiusza²⁷², skreślony piórem Klaudiusza Klaudianiana, jednego z ostatnich wybitnych poetów rzymskich. W 399 r. napisał on poemat *In Eutropium (Przeciw Eutropiuszowi)*, będący zajadłą inwektywą, skierowaną przeciw wpływowemu eunuchowi²⁷³. Oto jak poeta ukazał w nim starego Eutropiusza (1,110–137):

*Iamque aevo laxata cutis, sulcisque genarum
corruerat passa facies rugosior uva:
flava minus presso finduntur vomere rura,
nec vento sic vela tremunt. miserabile turpes
exedere caput tineae; deserta patebant
inter valla comae: qualis sitientibus arvis
arida ieiunae seges interlucet aristae*

²⁷² Eutropiusz był jedną z najważniejszych osób kreujących politykę Cesarstwa Wschodniorzymskiego pod koniec IV w. Otrzymał wpływową godność *praepositus sacri cubiculi* na dworze Arkadiusza. Po zamordowaniu prefekta pretorianów Rufinusa przez gockich *foederati* w 395 r., za co Eutropiusz był prawdopodobnie częściowo odpowiedzialny, pozostając w zмовie ze Stylichonem (zob. J.H.W.G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford 1990, s. 92–93), stał się bardzo wpływową osobą na cesarskim dworze. Dzięki poparciu cesarzowej Aelii Eudoksjii, Eutropiusz przejął kontrolę nad cesarzem, uniemożliwiając tym samym Stilichonowi zostanie wszechwładnym regentem zarówno w Mediolanie, jak i w Konstantynopolu. Eunuch zmusił Stilichona i jego wojska do opuszczenia Bałkanów, a następnie zainspirował rebelię komesa Afryki Gildona przeciwko zachodniemu imperium rzymskiemu. Eutropiusz prowadził udaną kampanię przeciwko Hunom w 398 r. n.e., dzięki której otrzymał tytuł patrycjusza i konsulat na następny rok. Były to zaszczyty, których nigdy wcześniej nie dostąpił w Rzymie żaden eunuch. Zachodnie Cesarstwo Rzymskie nie uznało jednak jego konsulatu, a jego wschodni wrogowie wykorzystywali każdą okazję, by obalić Eutropiusza. Na początku 399 r. stacjonujące we Frygii oddziały gockie podniosły rewoltę. Ich dowódca Tribigild, zażądał obalenia Eutropiusza. Wysłany przeciwko buntownikom Gainas nie zdołał stłumić buntu i obwinił Eutropiusza o własną klęskę. Po pewnych wahaniach Arkadiusz obalił eunucha, który uciekł do konstantynopolitańskiego kościoła Świętej Mądrości, gdzie azylu udzielił mu biskup Jan Chryzostom. Eutropiusz ostatecznie opuścił kościół i został wygnany na Cypr. Później został wezwany z powrotem do stolicy i tam stracony jesienią 399 r.

²⁷³ Zob. A. Cameron, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford 1970, s. 124–155; S. Döpp, *Zeitgeschichte in Dichtungen Claudians*, Wiesbaden 1980, s. 161–174; J. Long, *Claudian's In Eutropium. Or, How, When, and Why to Slander a Eunuch*, Chapel Hill – London 1996; E. Burrell, *Claudian's in Eutropium liber alter. Fiction and History*, „Latomus” 2003, vol. 62/1, s. 110–138; T. Babnis, *Eutropius as an oriental. Building the invective with references to orient in the first book of Claudian's In Eutropium*, Class. Crac. 2021, vol. 23, s. 7–23.

*vel qualis gelidis pluma labente pruinis
 arboris inmoritur trunco brumalis hirundo.
 scilicet ut trabeis iniuria cresceret olim,
 has in fronte notas, hoc dedecus addidit oris
 luxuriae Fortuna suae: cum pallida nudis
 ossibus horrorem dominis praeberet imago
 decolor et macies occursu laederet omnes,
 aut pueris latura metus aut taedia mensis
 aut crimen famulis aut procedentibus omen,
 et nihil exhausto caperent in stipite lucri:
 (sternere quippe toros vel caedere ligna culinae
 membra negant; aurum, vestes, arcana tueri
 mens infida vetat; quis enim committere vellet
 lenoni thalamum?): tandem ceu funus acerbum
 infaustamque suis trusere penatibus umbram.
 contemptu iam liber erat: sic pastor obesum
 lacte canem ferroque ligat pascitque revinctum,
 dum validus servare gregem vigilique rapaces
 latratu terrere lupos; cum tardior idem
 iam scabie laceras deiecit sordidus aures,
 solvit et exuto lucratur vincula collo.*

Skóra obwisła już z powodu wieku, twarz, bardziej pomarszczona niż wysuszone winogrono, opadła z powodu bruzd na policzkach. Mniej wyżłobione są bladożółte pola wrytym [w nie] pługiem i nie drżą tak chmury na wietrze. Pożałowania godną głowę zjadły szpetne mole. Nagie fałdy [skóry] ukazują się wśród włosów, tak jakby na wysuszonych polach jaśniały liche zboża i jałowe kłosy, albo zimowa jaskółka umierała na pniu drzewa, ponieważ traci puch na lodowatym szronie. Aby hańba dla urzędowych szat konsułów kiedyś wzrosła, Fortuna dodała do swego bogactwa te znamiona na czole, to piętno na twarzy. Kiedy blade oblicze wzbudziło u jego panów odrazę, a jego nieszczęsna postać i chude ciało obrażało wszystkich, którzy mieli z nim styczność, albo straszło dzieci, albo wzbudzało obrzydzenie umysłu, albo przestępstwo u niewolników, albo złą wróżbę u tych, którzy go spotykali, i kiedy jego panowie nie mogli czerpać żadnej korzyści z tego zniszczonego pnia (jego ciało odmawiało bowiem ścielenia łóżek i ścinania drewna na opał do kuchni, a jego wiarołomny charakter zabraniał [im], aby strzegł [ich] złota, szat czy tajemnic; kto bowiem chciałby powierzyć lwu sypialnię?),

wyrzucili go w końcu ze swoich domostw jak odpychającego trupa i złowrogiego ducha. Z powodu wzgardy jest już wolny. Tak pasterz wiąże łańcuchem wychudłego psa i tuczy pokonanego mlekiem, dopóki silny strzeże stada i odstrasza nieustannym ujadaniem drapieżne wilki, kiedy zaś ten sam, powolniejszy z powodu starości i brudny, stracił poszarpane uszy, uwalania go i, po zdjęciu z szyi więzów, ofiarowuje przynajmniej tyle²⁷⁴.

Osobną kwestią są cechy charakteru przypisywane eunuchom w literaturze antycznej. Należy podkreślić, że w znacznej mierze odzwierciedlają one różnego rodzaju stereotypy społeczne, których nie potwierdza współczesna nauka²⁷⁵. W świetle greckich i rzymskich źródeł jawią się oni jako osoby rozpasane seksualnie, niezdolne do samokontroli (uważanej za ważny aspekt męskiej cnoty), chciwe, zawistne, zniewieściałe, złośliwe i podstępne.

Ammianus Marcellinus, mając na myśli prepozyta sypialni Euteriusza, pisze (*Dzieje rzymskie* 16,7,8):

Cui spadonum veterum hunc comparare debeam, antiquitates replicando complures invenire non potui. Fuerunt enim apud veteres (licet oppido pauci) fideles et frugi, sed ob quaedam vitia maculosi. Inter praecipua enim, quae eorum quisque studio possederat vel ingenio, aut rapax aut feritate contemptior fuit, aut propensior ad laedendum, vel regentibus nimium blandus, aut potentiae fastu superbiior; ex omni latere autem ita paratum, neque legisse me neque audisse confiteor, aetatis nostrae testimonio locupletii confisus.

Mimo że przewertowałem wiele dzieł traktujących o starożytnościach, nie mogłem znaleźć nikogo spośród dawnych eunuchów, z którym mógłbym porównać Euteriusza. Owszem, pojawiali się u dawnych pisarzy wierni i zacni eunuchowie, wprawdzie nieliczni, ale zawsze skalani jakimiś wadami. Wśród poszczególnych bowiem zalet, jakie każdy z nich posiadał dzięki swej pracy bądź talentom, jeden był zbyt gwałtowny lub godzien pogardy ze względu na okrucieństwo, drugi znów nazbyt skory do wyrządzania krzywd lub zanadto schlebiający rządzącym, inny wreszcie unosił się pychą z uwagi na posiadane znaczenie. Żeby zaś któryś z nich tak pod każdym względem został wyposażony w same zalety, przyznać muszę, iż ani

²⁷⁴ Przekład autora.

²⁷⁵ Por. P. Guyot, *op. cit.*, s. 159–176.

o tym nie czytałem, ani nie słyszałem, pomimo obfitości wiarygodnych świadectw dostępnych w naszym wieku.

Źródła podkreślają przede wszystkim problem z przypisaniem eunuchów do określonej płci. Publiusz Owidiusz Nazo określa eunucha słowami *nec vir nec femina* (*Amores* 2,3,1). Kwintyliian zaś pisze (*Kształcenie mówcy* 5,12,19):

Sed mihi naturam intuenti nemo non vir spadone formosior erit, nec tam aversa unquam videbitur ab opere suo providentia, ut debilitas inter optima inventa sit, nec id ferro speciosum fieri putabo, quod, si nasceretur, monstrum erat. Libidinem iuuet ipsum effeminati sexus mendacium, numquam tamen hoc continget malis moribus regnum ut, si qua pretiosa fecit, fecerit et bona.

Ale dla mnie, mającego na względzie naturę, każdy mężczyzna będzie piękniejszy od kastrata, i nigdy nie uznaję za słuszne, żeby opatrność odwróciła się od swojego dzieła tak bardzo, aby ułomność znalazła się wśród najlepszych odkryć, ani nie będę uważał, że przy pomocy żelaza może stać się pięknym to, co – gdyby się [takie] urodziło – byłoby potworem. Fałszywe podobieństwo do płci żeńskiej może samo w sobie zachwycać pożądlivość, jednak deprawacja moralna nigdy nie zdobędzie takiej przewagi, by zdołała nadać prawdziwą wartość temu, czemu udało się nadać wysoką cenę²⁷⁶.

Lukian z Samosat w dialogu *Trzebieniec* odniósł się do zdarzenia, jakie miało miejsce w okresie panowania Marka Aureliusza, kiedy to cesarz ustanowił w Atenach płatne katedry dla przedstawicieli czterech szkół filozoficznych i jednej dla retoryki. Lykinos, jeden z bohaterów dialogu, przytacza w nim wypowiedź Dioklesa o eunuchu Bagoasie, w której padają te oto słowa (*Trzebieniec* 6):

[...] ὁ Διοκλῆς ἔφη μὴδὲ τὴν ἀρχὴν θεμιτὸν εἶναι τῷ Βαγῶα μεταποιεῖσθαι φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπ' αὐτῇ ἀριστείων εὐνούχῳ γε ὄντι, ἀλλὰ τοῦς τοιοῦτους οὐχόπως τούτων ἀποκεκλεῖσθαι ἠξίου, ἀλλὰ καὶ ἱερῶν αὐτῶν καὶ περιρραντηρίων καὶ τῶν κοινῶν ἀπάντων συλλόγων, δυσσιώνιστόν τι ἀποφαίνων καὶ δυσάντητον θέαμα, εἴ τις ἔωθεν ἐξιῶν ἐκ τῆς οἰκίας ἴδοι τοιοῦτόν τινα. καὶ πολὺς ἦν ὁ περὶ τούτου λόγος, οὔτε ἄνδρα οὔτε γυναικα

²⁷⁶ Przekład autora.

εἶναι τὸν εὐνοῦχον λέγοντος, ἀλλὰ τι σύνθετον καὶ μικτὸν καὶ τερατῶδες, ἕξω τῆς ἀνθρωπείας φύσεως.

[...] Diokles oświadczył, że Bagoasowi w ogóle nie godzi się umizgiwać do filozofii i zabiegać o jej nagrody; toć to rzezaniec. Ba, żądał wykluczenia takich ludzi z podobnego zawodu, co więcej, wzbraniał mu dostępu do ofiar, kropielnic i wszystkich wspólnych zebrań. Mówił też, że to znak złowrózby i widok obmierzły, jeśli ktoś rankiem wyjdzie z domu i ujrzy taką poczwagę. Na ten temat pytował co nie miara. Mówił, że trzebieniec nie jest ani kobietą, ani mężczyzną, ale jakimś złożonym i mieszanym dziwolągami i wyrodkiem²⁷⁷.

W innym dziele, przypisywanym temu autorowi, zatytułowanym *Bogowie miłości*, czytamy (21):

ένίοις γε μὴν εἰς τοσοῦτον τυραννικῆς βίας ἢ τόλμα προέκοψεν, ὡς μέχρι σιδήρω τὴν φύσιν ἱεροσυλῆσαι· τῶν δ' ἄρρένων τὸ ἄρρεν ἐκκενώσαντες εὔρον ἡδονῆς παρέλκοντα μέτρα. οἱ δ' ἄθλιοι καὶ δυστυχεῖς ἴν' ἐπὶ πλέον ὄσι παιδες, οὐδὲ ἔτι μένουσιν ἄνδρες, ἀμφίβολον αἰνιγμα διπλῆς φύσεως, οὔτ' εἰς ὃ γεγέννηται φυλαχθέντες οὔτ' ἔχοντες ἐφ' ὃ μετέβησαν· τὸ δ' ἐν νεότητι παραμεῖναι ἄνθος εἰς γῆρας αὐτοὺς μαραίνειν πρόωρον. ἅμα γὰρ ἐν παισὶν ἀριθμοῦνται, καὶ γεγηράκασιν οὐδὲν ἀνδρῶν μεταίχιμιον ἔχοντες. οὕτως ἢ μιὰ καὶ παντὸς κακοῦ διδάσκαλος τρυφή ἄλλην ἀπ' ἄλλης ἡδονᾶς ἀνασχύντους ἐπινοοῦσα μέχρι τῆς οὐδὲ ρηθῆναι δυναμένης εὐπρεπῶς νόσου κατώλισθεν, ἵνα μηδὲν ἀγνοῇ μέρος ἀσελγείας.

Zuchwałość doszła do tego stopnia w tyrańskim rozpasaniu, że świętokradczo targnęli się żelazem na przyrodzenie. Obmyślili sobie przedłużone miary rozkoszy przez to, że mężczyzn pozbawiają męskości. Ci zaś nieszczęśni biedacy, aby dłużej utrzymać się w chłopiectwie, już nie są więcej mężczyznami, ale dwuznaczną zagadką dwojakiej natury. Nie zachowali płci, którą mieli od urodzenia, ani nie mają tej, którą przybrali. Kwiat ich, co prawda, utrzymuje się jakiś czas w wieku młodym, ale warzy ich przedczesna starość. Zaliczani do chłopców starzeją się od razu bez przejścia przez wiek męski. W ten sposób ohydna rozwiązłość, nauczycielka wszelkiego występku, wynajdywała coraz to nowe bezwstydnne rozkosze, pragnąc poznać

²⁷⁷ Wszystkie przekłady cytowanych w pracy *Dialogów* Lukiana wg: Lukian, *Dialogi*, t. 3, przeł. W. Madyda, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966.

każdy rodzaj rozpusty. Stąd popadła w chorobę, której samo nazwanie byłoby nieprzyzwoitością.

W *Żywocie Aleksandra Sewera*, zachowanym w *Historia Augusta*, czytamy, że cesarz określił eunuchów jako *tertium genus hominum*, a więc jako „trzeci rodzaj ludzi” albo, jak kto woli, „trzecią płęć”²⁷⁸. Cesarz Julian nazwał eunucha Euzebiusza, doradcę swojego poprzednika, słowem *andrógynos*²⁷⁹, oznaczającym w grece hermafrodytę. Claudius Mamertinus pisze o eunuchach²⁸⁰, którzy:

[...] *quasi a consortio humani generis extorres ab utroque sexu aut naturae origo aut clades corporis separavit.*

[...] są jakby wygnañcami ze społeczeństwa rodzaju ludzkiego, wykluczonymi z obu płci albo przez wady wrodzone, albo wskutek okaleczenia ciała²⁸¹.

Klaudian zaś, mając na myśli Eutropiusza, pisze: *alter quos pepulit sexus nec suscipit alter*²⁸², a więc, że jedna płęć (męska) go odrzuciła, a druga (żeńska) nie chce go przyjąć.

Podsumowując ten wątek, zacytuję celne spostrzeżenie Mathew Kueflera: „Eunuch był zatem codziennym wyzwaniem dla rzymskich wyobrażeń o naturalnych kategoriach płci”²⁸³.

5. Kastraci jako przedmiot obrotu gospodarczego

W prawie rzymskim niewolnik był traktowany jako rzecz (*res*) i był przedmiotem własności²⁸⁴. Kastracji niewolników dokonywano głównie

²⁷⁸ SHA, *Alex. Sev.* 23,7.

²⁷⁹ Iul. *ep. ad sen. pop. Athen.* 272D.

²⁸⁰ *Gratiarum actio Mamertini de consulatu suo Iuliano imperatori* 19,4.

²⁸¹ Klaudiusz Mamertinus, *Podziękowanie dla cesarza Juliana za konsulat*, przeł. A. Pa-jakowska-Bouallegui, Poznań 2022.

²⁸² Claud. *in Eutr.* 1,467.

²⁸³ M. Kuefler, *op. cit.*, s. 32.

²⁸⁴ Szerzej na temat statusu prawnego niewolników Rzymie zob. W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*,

dla podniesienia ich wartości rynkowej. W miejscach, w których handlowano eunuchami, wystawiono ich, podobnie jak wszystkich niewolników, albo nago, albo, jeśli byli ubrani, kupujący mogli zażądać zdjęcia z nich ubrania, aby można było stwierdzić, czy dokonano kastracji²⁸⁵.

Pierwsze wzmianki w źródłach rzymskich na temat ceny kastrata odnajdujemy w komedii Terencjusza *Eunuch*. Jeden z bohaterów sztuki – młodzieniec Fedriasz – mówi (w. 165–169):

*Nonne ubi mihi dixti cupere te ex Aethiopia
Ancillulam relictis rebus omnibus
Quaesivi? porro eunuchum dixti velle te,
Quia solae utuntur his reginae; repperi.
Heri minas viginti pro ambobus dedi:*

A gdy powiedziałeś mi, że marzysz o niewolnicy z Etiopii, czyż nie odłożyłem wszystkich swoich spraw i nie poszukałem jej dla ciebie? Potem powiedziałeś, że chcesz eunucha, ponieważ tylko królowe ich mają. Znalazłem go. Wczoraj za oboje zapłaciłem dwadzieścia min.

Fedriasz zapłacił zatem dwadzieścia min za eunucha i czarnoskórą niewolnicę z Etiopii²⁸⁶. W wierszu 984 Parmenon – odpowiadając na pytanie, za ile Fedriasz kupił Taidzie eunucha – mówi: *Viginti minis* – „Za

Cambridge 1908; A. Watson, *Roman Slave Law*, Baltimore – London 1987.

²⁸⁵ Suet. *Aug.* 69: *condiciones quaesitas per amicos, qui matres familias et adultas aetate virgines denudarent atque perspicerent, tamquam Toranio mangone vendente* – „do wyszukiwania sobie kochanek używał pośrednictwa przyjaciół, którzy jakoby obnażali matki rodzin oraz młode panny, dokładnie je oglądając ze wszystkich stron, jak gdyby na targu u handlarza niewolników”; Sen. *epist.* 80,9: *Equum empturus solvi iubes stratum, detrahis vestimenta venalibus, ne qua vitia corporis lateant* – „Mając zamiar kupić sobie konia, każesz go rozsiodłać: kupując niewolnika, polecasz ściągnąć zeń odzież, by nie ukrywał czasami jakichś ułomności fizycznych” (Seneka, *Listy moralne do Lucyliusza*, przeł. W. Kornatowski, Warszawa 2010); Luc. *eun.* 12: οὐχ ὁμόψηφοι πάντες ἦσαν, ἀλλ’ οἱ μὲν ἠξίουσαν ἀποδύσαντας αὐτὸν ὡσπερ τοὺς ἀργυρωνήτους ἐπισκοπεῖν εἰ δύναται φιλοσοφεῖν τὰ γε πρὸς τῶν ὄρχεων. – „Nie było jednomyślności. Jedni uważali, że trzeba go obnażyć jak kupionych niewolników i zbadać, czy ma jądra uzdalniające go do uprawiania filozofii”.

²⁸⁶ Podając tę cenę, Fedriasz spodziewał się, że wyrzuci ona na Taidzie duże wrażenie. W świetle cen za hetery, za które płacono od 20 (Ter. *Adel.* 191; Plaut. *Pseud.* 52) do nawet 40 min (Plaut. *Epid.* 52), nie wygląda ona już tak atrakcyjnie, zwłaszcza że obejmuje dwie niewolników.

dwadzieścia min”. 20 min było zapewne ceną za eunucha w greckim pierwowzorze tej komedii autorstwa Menandra. Zamieniając tę cenę na walutę rzymską, odpowiadałoby jej 2 000 denarów²⁸⁷. Cena określa nie tylko wartość eunucha, którego Fedriasz podarował heterze Thais, lecz podkreśla także miłość Fedriusza do Thaidy. Czy była to zatem cena rzeczywista, czy fikcyjna? Opinie komentatorów są w tej kwestii rozbieżne²⁸⁸. Jeśli jednak porównamy ją z cenami płaconymi za luksusowych niewolników w Rzymie w II i I w. p.n.e., to zauważymy, że cena za eunucha u Terencjusza nie odbiega od nich znacząco²⁸⁹. Katon Starszy, którego trudno uznać za osobę rozrzutną, nie kupował niewolników za więcej niż 1500 denarów²⁹⁰. Za niewolników wykorzystywanych do pracy fizycznej płacono w Rzymie w II i I w. p.n.e. około 500 denarów²⁹¹. Cena ta utrzymywała się także w I w. n.e.²⁹²

Ceny kastratów osiągały niekiedy wręcz niewiarygodne wysokości. Pliniusz Starszy, wymieniając najbardziej spektakularne transakcje dotyczące niewolników, podaje, że Klutoriusz Priskus²⁹³ zapłacił za Paezonta, jednego z eunuchów Sejana, 50 milionów sestercji (*Historia naturalna* 7,58):

²⁸⁷ Por. P. Guyot, *op. cit.*, s. 33.

²⁸⁸ M. Delcourt, *Le prix des esclaves dans les comedies latines*, AC 1948, vol. 17, s. 123–132, twierdzi, że ceny niewolników w komediach były ustalane z uwzględnieniem rzeczywistych okoliczności. P. Guyot, *op. cit.*, s. 33, pisze zaś: „Z samej ceny Terencjusza nie należy więc wyciągać wniosku, że ceny niewolników-eunuchów były w Rzymie w II w. p.n.e. rzeczywiście zwyczajowo stosowane” (przekład autora).

²⁸⁹ Przykłady podaje P.P. Spranger, *Historische Untersuchungen zu den Sklavenfiguren des Plautus und Terenz*, Wiesbaden 1961, s. 596, przyp. 1.

²⁹⁰ Plut. *Cat. Mai.* 4,4: οὐδένα δὲ πόποτε πρίασθαι δοῦλον ὑπὲρ τὰς χιλιάς δραχμὰς καὶ πεντακοσίας, ὡς ἂν οὐ τρυφερῶν οὐδ’ ὠραίων, ἀλλ’ ἐργατικῶν καὶ στερεῶν, οἷον ἵπποκόμων καὶ βοηλατῶν – „Niewolnika nie kupił droższego niż za tysiąc pięćset drachm; nie lubieżnego czy urodziwego, ale pracowitego i silnego, potrzebnego do koni, do wołów” (Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1996).

²⁹¹ Zob. T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, vol. 1, *Rome and Italy of the Republic*, Baltimore – London 1933, s. 100, 195; W.L. Westermann, *op. cit.*, s. 36–37, 71–72.

²⁹² T. Frank, *op. cit.*, s. 235, przyp. 38; W.W. Buckland, *op. cit.*, s. 8.

²⁹³ Klutoriusz Priskus był rzymskim ekwitą, obdarzonym pewnym talentem poetyckim. Swoją żywot zakończył w tragiczny sposób. Tacyt przekazuje (*ann.* 3,49–51), że w 21 r. oskarżono go o to, że w czasie choroby syna cesarza Tyberiusza – Druzusa

Pretium hominis in servitio geniti maximum ad XL hanc diem, quod equidem conpererim, fuit grammaticae artis, Daphnin Attio Pisaurense vendente et M. Scauro, principe civitatis, HS D licente. exesse re hoc in nostro aevo nec modice histriones, sed hi libertatem suam mercati; quippe cum iam apud maiores Roscius histrio HS D annua meri tasse prodatur, nisi si quis in hoc loco desiderat Armeniaci belli paulo ante propter Tiridaten gesti dispensatorem, quem Nero HS | CXXX | manumisit. sed hoc pretium belli, non hominis, fuit tam Hercules quam libidinis, non formae, Paezontem e spadonibus Seiani HS | D | mercante Clutorio Prisco, quam quidem iniuriam lucri fecit ille mercatus in luctu civitatis, quoniam arguere nulli vacabat.

Najwyższą do tego dnia ceną za człowieka urodzonego w niewoli, o której rzeczywiście wiem, była ta [uzyskana] za gramatyka Dafnisa, którego Acjusz z Pisaurum sprzedał Markowi Skaurusowi, pierwszemu mężowi w państwie, za siedemset tysięcy sestercji. W naszych czasach, bez wątpienia, aktorzy komiczni osiągnęli wyższe ceny, lecz ci kupowali swą wolność. Oczywiście podaje się, że już za naszych przodków aktor Roscjusz zarabiał pięćset tysięcy sestercji rocznie, chyba że ktoś w tym miejscu życzy sobie zarządzającego kasą cesarską podczas wojny armeńskiej, prowadzonej nieco wcześniej z powodu Tiridatesa²⁹⁴, którego Nero uwolnił za sto trzydzieści milionów sestercji. Lecz była to cena wojny, nie człowieka. Kiedy Klutoriusz Priskus kupił za pięćdziesiąt milionów sestercji Peazonta, jednego z eunuchów Sejana, była to, na Herkulesa, bardziej cena namiętności niż urody. Ten haniebny zakup miał miejsce w smutnym dla państwa okresie, kiedy nikt nie miał czasu na wniesienie oskarżenia²⁹⁵.

Władcy rzymscy podejmowali próby ustawowego ograniczenia ceny niewolników będących eunuchami. Pierwszym cesarzem, który podjął takie działania, był Domicjan. Swetoniusz pisze (*Domicjan 7*):

Młodszeo – ułożył żalobną pieśń, w której opłakiwał spodziewaną śmierć tego ostatniego. Zupełnie niespodziewanie Druzus odzyskał jednak siły. Ponieważ Klutoriusz wspomniął nierozważnie o swojej pieśni na ucztach u Publiusza Petroniusza, konsul Hateriusz Agryppa zażądał na forum senatu kary śmierci dla Klutoriusza. Senatorowie opowiedzieli się za tym wnioskiem. Wyrok wykonano natychmiast w jednym z więzień. Cesarz, dowiedziawszy się o tym fakcie, uznał tę decyzję za zbyt pochopną. W wyniku tych zdarzeń senat przyjął uchwałę, która zakazywała składania wyroków senatorów w archiwum państwowym przez 10 dni od ich wydania.

²⁹⁴ Tiridates był królem Armenii od 53 r. n.e. i założycielem dynastii Arsacydów.

²⁹⁵ Przekład autora.

spadonum, qui residui apud mangones erant, pretia moderatus est.

obniżył cenę eunuchów, którzy jeszcze pozostali u handlarzy niewolników.

Przekaz ten sugeruje, że cesarz wprowadził maksymalne ceny na eunuchów pozostających jeszcze u *mangones*, czyli handlarzy niewolników.

Kolejną wzmiankę na ten temat znajdujemy w wykazie cen maksymalnych, w *Edyktie Dioklecjana o cenach towarów wystawionych na sprzedaż*. W rozdziale *O cenach niewolników* (31,1) czytamy:

M[ancipium virile sive] spa[do sive----] ulus ab annis se(i)d[ecim] ad annos quadraginta (denariis) XXX (milia)

niewolnik rodzaju męskiego albo

eunuch, albo niewolnik mężczyzna

od lat szesnastu do lat czterdziestu denarów 30 000²⁹⁶.

Cena eunuchów i niewolników niepoddanych kastracji miała się zatem utrzymywać na tym samym poziomie.

Na ceny eunuchów miały wpłynąć pośrednio również decyzje podjęte przez cesarza Aureliana (SHA, *Aurelian* 49,8):

Eunuchorum modum pro senatoriis professionibus statuit, idcirco quod ad ingentia pretia perrenissent.

Liczbę eunuchów ustanowił stosownie do dochodów, jakie mieli senatorowie, ponieważ doszli oni do wielkich bogactw.

Kolejną próbę wprowadzenia maksymalnych cen na eunuchów podjął Justynian w konstytucji adresowanej do prefekta pretorianów Juliana, wydanej w 530 r. (C. 7,7,1,5b):

²⁹⁶ *Edykt Dioklecjana o cenach towarów wystawionych na sprzedaż*, przeł. i oprac. A. i P. Barańscy, P. Janiszewski, Poznań 2007. Autorzy polskiego przekładu, odnosząc się do komentarza M.H. Crawforda, J. Reynoldsa, *The Aezani copy of the prices edict*, ZPE 1979, vol. 34, s. 198, piszą: „Crawford i Reynolds sugerują rekonstrukcję *serviulus*. Wtedy jednak *Mancipium virile* nie może być rozumiane po prostu jako «niewolnik», ponieważ w tekście byłoby powtórzenie. Ustawodawca zaznacza zatem na wstępie, że chodzi o niewolnika rodzaju męskiego, a następnie precyzuje, że dotyczy to i kastrata, i niewykastrowanego mężczyzny”.

Sin vero eunuchi sint servi communes maiores decem annis, si quidem sine arte sint, in quinquaginta solidos computentur, sin autem artifices, usque ad septuaginta: minores etenim decem annis eunuchos non amplius triginta solidis aestimari volumus.

Jeśli zaś eunuchowie są wspólnymi niewolnikami, mającymi więcej niż 10 lat i nie posiadającymi umiejętności, powinni być wyceniani do 50 solidów, jeśli mają umiejętności, aż do 70 solidów; mający mniej niż 10 lat chcemy, by byli wyceniani nie więcej niż na 30 solidów²⁹⁷.

Szacunki te potwierdził Justynian w wydanej rok później konstytucji, adresowanej do prefekta pretorianów Jana (C. 6,43,3,1):

Eunuchis minoribus quidem decem annis usque ad triginta solidos valentibus, maioribus vero usque ad quinquaginta, sin autem artifices sint, usque ad septuaginta.

Chcemy, żeby eunuchowie, mający nie więcej niż 10 lat, byli wyceniani do 30 solidów, starsi zaś aż do 50 solidów; jeśli jednak mają umiejętności, aż do 70²⁹⁸.

W pierwszym tytule 21 księgi *O edykcje edylów kurulnych i o skardze o rozwiązanie kontraktu kupna-sprzedaży oraz o skardze o obniżenie ceny z powodu wad fizycznych rzeczy sprzedanej*²⁹⁹ umieszczono cytaty z pism klasycznych prawników na temat odpowiedzialności stron umowy kupna-sprzedaży za wady towaru. Kilka fragmentów dotyczy kwestii, czy niewolnika, którym był *spado*, można uznać za obciążonego wadą fizyczną. Oto co na ten temat uważał Domicjusz Ulpian (D. 21,1,6,2):

²⁹⁷ Przekład autora.

²⁹⁸ Przekład autora.

²⁹⁹ Szerzej na temat tego edyktu zob. H. Vincent, *Le droit des édiles. Étude historique et économique des prescriptions édiliciennes sur la vente et la garantie*, Paris 1922; G. Impallomeni, *op. cit.*; L. Manna, *Actio redhibitoria e responsabilità per i vizi della cosa nell'editto de mancipiis vendundis*, Milano 1994; E. Chevreau, *L'édit des édiles curules: un droit des marchés avant la lettre?*, [w:] *Agoranomes et édiles. Institutions des marchés antiques*, textes réunis par L. Capdetrey, C. Hasenohr, Paris 2012, s. 223–233; D. Donadio, *Responsabilità del venditore per i vizi della 'res empti': a proposito di D. 19.1.13.1 (Ulp. 32 ad ed.)*, „Index” 2005, vol. 33, s. 481–511.

Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium: Spadonem morbosum non esse neque vitiosum verius mihi videtur, sed sanum esse, sicuti illum, qui unum testiculum habet, qui etiam generare potest.

Ulpianus w księdze pierwszej *Komentarza do edyktu edylów kurulnych*: Według mnie całkiem słuszna jest opinia, że niewolnik cierpiący na niemoc płciową nie jest ani chory, ani wadliwy, ale zdrowy, podobnie jak ktoś, kto ma jedno jądro i jest jeszcze zdolny do prokreacji.

Fakt, że jurysta wprowadził w tym fragmencie wątek prokreacji, sugeruje, że *spado* w tekście Ulpiana nie odnosi się do kastrata. Jako impotent, ale niewykastrowany, *spado* z co najmniej jednym jądrem miał zdolność płodzenia dzieci.

Inny jurysta klasyczny, Paulus, wyraził jednak pogląd odmienny (D. 21,1,7):

Paulus libro 11 ad Sabinum: Sin autem quis ita spado est, ut tam necessaria pars corporis et penitus absit, morbosus est.

Paulus w księdze jedenastej *Komentarza do pism Sabinusa*: Jeśli ktoś jest impotentem z tego powodu, że w ogóle nie ma tak koniecznej [do prokreacji] części ciała, jest chory.

Aulus Gellius pisze zaś w *Nocach attyckich* (4,2,6–7):

De eunucho quidem quaesitum est, an contra edictum aedilium videretur venundatus, si ignorasset emptor eum eunuchum esse. Labeonem respondisse aiunt redhiberi posse quasi morbosum.

Zastanawiano się natomiast nad eunuchem, czy wydawałby się sprzedany wbrew edyktowi edylów, jeśli nabywca nie wiedziałby, że jest eunuchem. Powiadają, że Labeo odpowiedział, iż można odstąpić od umowy tak, jakby był chory³⁰⁰.

Nabywca niewolnika, który kupił go, nie wiedząc, że jest on kastratem, miał praktyczny interes w zwrocie takiego eunucha (D. 21,1,38,7).

³⁰⁰ Przekład A. Tarwacka, *Czym się różni choroba od przypadku; a także jakie znaczenie miały te słowa w edyktach edylów; oraz czy eunuch i bezpłodna kobieta podlegają zwrotowi; różne opinie na ten temat, Aulus Gellius, Noce attyckie 4,2. Tekst – Tłumaczenie – Komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2013, vol. 13/1, s. 225–233.

Ulpianus libro secundo ad edictum aedilium curulium: Sed enim sunt quaedam, quae in hominibus quidem morbum faciunt, in iumentis non adeo: ut puta si mulus castratus est, neque morbi neque vitii quid habere videtur, quia neque de fortitudine quid eius detrahitur neque de utilitate, cum ad generandum numquam sit habilis. Caelius quoque scribit non omnia animalia castrata ob id ipsum vitiosa esse, nisi propter ipsam castrationem facta sunt inbecilliora: et ideo mulum non esse vitiosum. Idem refert ofilius existimasse equum castratum sanum esse, sicuti spado quoque sanus est, sed si emptor ignoravit, venditor scit, ex empto esse actionem: et verum est quod Ofilius.

Ulpianus w księdze drugiej *Komentarza do edyktu edylów kurulnych*: Istnieją jednak pewne zdarzenia, które wprawdzie u niewolników wywołują chorobę, u zwierząt natomiast nie w tym samym stopniu. Na przykład jeśli muł jest wykastrowany, nie uważa się, by miał jakąś chorobę albo wadę, ponieważ nie zmniejsza to ani jego siły, ani użyteczności, gdyż i tak nigdy nie byłby zdolny do rozmnażania. Caelius [Sabinus] pisze także, że nie wszystkie wykastrowane zwierzęta są wadliwe z tego właśnie powodu, ale tylko te, które na skutek kastracji stały się słabsze. Dlatego [wspomniany] muł nie jest wadliwy. Caelius podaje też, że według Ofiliusa wykastrowany koń jest zdrowy, tak jak zdrowy jest niewolnik eunuch. Jeśli jednak kupujący nie wiedział [o kastracji], a sprzedawca wie, przysługuje skarga z tytułu kupna. To, co twierdzi Ofilius, jest słuszne.

Zdolność reprodukcyjna była istotnym kryterium wartości zwierzęcia hodowlanego. Cechy wymagane od zwierząt hodowlanych, które określały ich wartość ekonomiczną, dotyczyły również niewolników przeznaczonych do pracy. Sprawność fizyczna i zdolności rozrodcze były najważniejszymi cechami oczekiwanymi od niewolników. Tych drugich eunuchowie nie posiadali w ogóle. Dlatego też nabywca eunucha mógł być zainteresowany jego zwrotem, jeśli kupił go jako niewolnika do pracy, nie wiedząc o dokonanej kastracji. Niewolnicy eunuchowie nie brali udziału w procesie produkcji, ale wykonywali prace typowe dla niewolników luksusowych.

6. Odpowiedzialność z tytułu kastracji cudzego niewolnika

Prawników rzymskich interesowała również kwestia poddania kastracji cudzego niewolnika. Do problemu tego odniósł się Domicjusz Ulpian, referując poglądy innego jurysty – Vivianusa (D. 9,2,27,28):

Ulpianus libro octavo decimo ad edictum: Et si puerum quis castraverit et pretiosorem fecerit, Vivianus scribit cessare Aquiliam, sed iniuriarum erit agendum aut ex edicto aedilium aut in quadruplum.

Ulpianus w księdze osiemnastej *Komentarza do edyktu*: Vivianus pisze, że ustawa akwiliańska nie ma także zastosowania, jeżeli ktoś wykastrował młodego niewolnika i zwiększył tym jego wartość. Można jednak wytoczyć skargę z tytułu umyślnego naruszenia cudzej osobowości albo skargę na podstawie edyktu edylów kurulnych lub o poczwórną wartość.

Według Vivianusa, *lex Aquilia* z 286 r. p.n.e., odnosząca się do niektórych rodzajów niszczenia cudzego mienia³⁰¹, nie dotyczyła szkód spowodowanych kastracją cudzych młodych niewolników, ponieważ *castratio* bardziej zwiększała niż obniżała wartość niewolników³⁰².

Z cytowanego wyżej fragmentu wynika, że w razie wykastrowania cudzego młodego niewolnika, poszkodowanemu właścicielowi przysługiwały trzy albo dwie *actiones*, jeśli uznamy istnienie błędu w ostatniej części tekstu³⁰³. Pierwszą z nich była skarga z tytułu zniewagi (*actio iniuriarum aestimatoria*). O zniewadze niewolnika tak pisze Gaius (G. 3,222):

Servo autem ipsi quidem nulla iniuria intellegitur fieri, sed domino per eum fieri videtur; non tamen iisdem modis, quibus etiam per liberos nostros vel uxores iniuriam pati videmur, sed ita, cum quid atrocius commissum fuerit, quod aperte in contumeliam domini fieri videtur, veluti si quis alienum

³⁰¹ Szerzej na temat tej ustawy zob. R. Zimmermann, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Cape Town – Wetton – Johannesburg 1992, s. 953–997.

³⁰² O fizycznej atrakcyjności eunuchów zob. S. Tougher, *The Aesthetics of Castration. The Beauty of Roman Eunuchs*, [w:] *Castration and Culture in the Middle Ages*, ed. L. Tracy, Cambridge 2013, s. 48–72.

³⁰³ O tym niżej.

servum verberaverit, et in hunc casum formula proponitur; at si quis servo convicium fecerit vel pugno eum percusserit, non proponitur ulla formula nec temere petenti datur.

Uważa się, że niewolnikowi jako takiemu nie wyrządza się żadnej zniewagi, lecz przyjmuje się, że za jego pośrednictwem wyrządza się ją właścicielowi, jednakże nie takimi samymi sposobami, co do których przyznaje się, że doznajemy zniewagi za pośrednictwem naszych zstępnych albo żony, ale tylko wówczas, gdy dokonano czegoś ciężkiego, co wydaje się dokonane jawnie jako znieważenie właściciela, na przykład, jeśli ktoś cudzego niewolnika wychłoszcze i dla takiego przypadku przewidziana jest formułka. Jeśli ktoś zelży niewolnika albo uderzy pięścią, nie przewiduje się żadnej formułki, ani nie przyznaje się temu, kto bez przyczyny prosi³⁰⁴.

Jurysta wyraźnie zaznacza, że do odpowiedzialności może być pociągnięty jedynie sprawca, który za pomocą swego zachowania uraził właściciela niewolnika, i, co do zasady, jedynie wtedy, gdy naruszenie miało poważny charakter. Nie było możliwe zaistnienie deliktu wobec niewolnika. Niewolnik nie mógł być traktowany jako bierny podmiot *iniuria*, nie miał bowiem przypisanej osobowości, a co za tym idzie godności i dobrego imienia. Kastracja cudzego niewolnika mogła być zatem traktowana jako zniewaga jego właściciela. *Castratio* była z pewnością jeszcze okrutniejszym czynem wobec niewolnika niż wspomniana przez

³⁰⁴ Szerzej na temat zniewagi niewolnika zob. J.H. van Meurs, *Iniuria Ipsi Servo Facta*, TvR 1923, vol. 4 (3), s. 278–298; M. Fernández Prieto, *El esclavo en el delito de «iniuria»*, „Dereito” 1997, vol. 6/1, s. 7–34; S. Fusco, *De iniuriis quae servis fiunt. Un caso di relevanza giuridica della persona servi?*, [w:] *Homo, caput, persona: la costruzione giuridica dell'identità nell'esperienza romana: dall'epoca di Plauto a Ulpiano*, ed. A. Corbino, M. Humbert, G. Negri, Pavia 2010, s. 427–433; M. Guerrero Lebrón, *En torno a la injuria cometida contra el esclavo dado en usufructo*, „Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña” 2007, vol. 11, s. 337–348; *eadem*, *La injuria indirecta en derecho romano*, Madrid 2005, s. 101–117, 157–167, 186–189; D. Nowicka, *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013, s. 237–242; *eadem*, *Iniuria Suffered by a Slave*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, vol. 29/5, s. 233–247. Na temat nadużyć seksualnych wobec niewolników, mogących skutkować wniesieniem *actio iniuriarum* przez właściciela zob. M. Guerrero Lebrón, *La injuria...*, s. 163–167; F. Raber, *Frauentracht und „iniuria” durch „appellare”*: D. 47.10.15.15, [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, vol. 3, Milano 1971, s. 433–446; M. Perry, *Sexual Damage to Slaves in Roman Law*, JAH 2015, vol. 3/1, s. 55–75.

Gaiusa *verberatio*. Wystarczało, by sprawca miał świadomość tego, kto jest właścicielem kastrowanego niewolnika, by zachowanie kastratora wobec cudzego niewolnika można było odczytać jako wymierzone przeciw właścicielowi niewolnika.

Z cytowanego wyżej fragmentu wynika, że właściciel wykastrowanego przez osobę trzecią niewolnika mógł wystąpić ze skargą z tytułu zniewagi *suo nomine*. Skarga ta była udzielana zapewne na podstawie specjalnego edyktu *de iniuriis quae servis fiunt*. Według Matthiasa Hagemanna był on jedynym spośród edyktów specjalnych, w którym pretor odnosił się do naruszeń cielesnych. Ponieważ gwarantował ochronę cudzego niewolnika, zakres ochrony określony był, zdaniem tego uczonego, wężej niż w przypadku osób wolnych³⁰⁵.

Zasądzenie z *actio iniuriarum* oparte było na winie sprawcy. Kastrator dokonujący emaskulacji cudzego niewolnika musiał działać zatem świadomie i dobrowolnie. Przychylając się do stanowiska prezentowanego przez niektórych znawców problematyki, uważam, że o zaistnieniu prawa do skargi *suo nomine* decydował zamiar sprawcy. Gdy nie można było przypisać sprawcy świadomości co do osoby właściciela, jego czyn pozostawał nieukarany³⁰⁶.

W *Digestach Justyniańskich* umieszczono jednak również fragment, z którego wynika, że właściciel mógł wystąpić ze skargą z tytułu zniewagi także *servi nomine* (D. 47,10,15,35):

Ulpianus libro quinquagesimo septimo ad edictum: [...] Si quis sic fecit iniuriam servo, ut domino faceret, video dominum iniuriarum agere posse suo nomine: si vero non ad suggillationem domini id fecit, ipsi servo facta iniuria

³⁰⁵ Zob. M. Hagemann, *Iniuria. Von den XII-Tafeln bis zur Justinianischen Kodifikation*, Köln 1998, s. 81. Regulacji tej nie można łączyć z regulacjami mającymi na celu polepszenie sytuacji niewolników poprzez ograniczenie dopuszczalnej surowości ich właścicieli. W tym przypadku chodzi bowiem jedynie o zachowanie dotyczące niewolnika cudzego, a tym samym o wkroczenie w wyłączną sferę uprawnień jego właściciela (tak słusznie E. Pólay, *Iniuria Types in Roman Law*, Budapest 1986, s. 109, 151–153; M. Hagemann, *op. cit.*, s. 87; D. Nowicka, *Iniuria...*, s. 241, przyp. 34).

³⁰⁶ Tak. D. Nowicka, *Iniuria...*, s. 240.

inulta a praetore relinqui non debuit, maxime si verberibus vel quaestione fieret: hanc enim et servum sentire palam est.

Ulpianus w księdze pięćdziesiątej siódmej *Komentarza do edyktu*: [...] Jeśli ktoś w taki sposób znieważył niewolnika, by wyrządzić zniewagę właścicielowi, uważam, że właściciel może pozwać z tytułu umyślnego naruszenia cudzej osobowości w swoim imieniu. Jeśli zaś ktoś taki uczynił to nie dla okrycia hańbą właściciela, zniewaga uczyniona samemu niewolnikowi nie powinna być zostać przez pretora niepomszczona, zwłaszcza jeśli uczyniłby ją przez oćwiczenie biczem.

Ulpian pisze o możliwości wystąpienia ze skargą *servi nomine*, gdy brak jest podstaw do wniesienia jej przez właściciela *suo nomine*, tak by czyn wobec niewolnika nie został niepomszczony. *Actio iniuriarum servi nomine* ma, zdaniem tego jurysty, drugorzędny, niejako posiłkowy charakter. Właściciel mógł z niej skorzystać dopiero wówczas, gdy brakowało przesłanek do stwierdzenia wobec niego *iniuria* pośredniej. Czyn wyrządzony niewolnikowi był zatem zazwyczaj kwalifikowany jedynie jako *iniuria* wyrządzona jego właścicielowi, a z ewentualnej skargi *servi nomine* w praktyce nie korzystano. Jeśli jednak edykt rzeczywiście przewidywał skargę *servi nomine*, to nie miała ona na celu ochrony osobowości niewolnika, gdyż tej *de iure* nie uznawano, a jedynie zapewnienie ochrony jego właściciela w przypadku, gdy sprawca nie miał świadomości co do jego tożsamości³⁰⁷.

Przejdę teraz do drugiej skargi, którą, zdaniem Vivianusa, właściciel mógł wnieść w przypadku dokonania kastracji jego niewolnika przez osobę trzecią. Była nią skarga na podstawie edyktu edylów kurulnych. Pytanie zasadnicze brzmi, czy jurysta odnosi się do edyktu *de mancipiis vendundis* czy innego? Według Ottona Karlowy wspomniany w tekście edykt to *edictum de mancipiis vendundis*, a skargą *ex edicto aedilium curulium* była *actio redhibitoria*. Kastracja czyniła bowiem sprzedanego niewolnika mniej przydatnym do normalnej pracy. Mógł on być przeznaczony jedynie do

³⁰⁷ *Ibidem*, s. 244.

bardziej specjalistycznych zajęć. Stąd kupujący mógł być zainteresowany jego zwrotem³⁰⁸.

Niektórzy badacze są jednak zdania, że w tym wypadku nie chodzi o edykt *de mancipiis vendundis*, lecz inny, dotyczący kastracji młodych niewolników³⁰⁹. Jego nazwa nie występuje jednak w żadnym źródle.

Najbardziej niejasnym miejscem w D. 9,2,27,28 jest końcowa sugestia, że właścicielowi wykastrowanego przez osobę trzecią niewolnika przysługiwała również skarga opiewająca na czterokrotną wartość. Wnie sienie tej *actio* przedstawione jest jako trzecia alternatywa (*aut in quadruplum*). Zdaniem O. Karlowy, który broni wersji z drugim *aut*, chodzi tu o pretorską skargę karną na czterokrotną wartość przeciwko temu, kto wykastrował niewolnika³¹⁰. Problem ten można rozwiązać, przyjmując, że ostatnie *aut* dopisano błędnie podczas transkrypcji tekstu, co spowodowało, że jego końcowa część stała się niezrozumiała. Hipoteza ta jest wiarygodna, ponieważ w *Bazylikach*, w których umieszczono fragment z D. 9,2,27,28, usunięto *aut* przed *quadruplum*, wiążąc bezpośrednio ten rzeczownik ze skargą przysługującą według edyktu edylów kurulnych³¹¹ (B. 60,3,27,28).

Ὁ εὐνουχίσας παῖδα καὶ ποιήσας τιμιώτερον τῆ περι ὕβρεως ἀγωγῆ ὑπόκειται καὶ τῷ παραγγέλματι τῶν ἀγορανόμων εἰς τὸ τετραπλοῦν.

³⁰⁸ O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, vol. 2, *Privatrecht und Civilprocess. Strafrecht und Strafprocess*, cz. 1, *Privatrecht*, Leipzig 1901, s. 1301.

³⁰⁹ Tak O. Lenel, *Das Edictum Perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung*, Leipzig 1927, s. 543; G. Impallomeni, *L'editto degli edili curuli*, Padova 1955, s. 87, 122 i 123. Autor ten nie potrafi jednak określić czasu pojawienia się tego edyktu, pozostawiając otwartą kwestię, czy wydano go przed czy po edyktie *de mancipiis vendundis* (zob. G. Impallomeni, *op. cit.*, s. 108). W przyp. 14, na s. 89, odrzuca tezę O. Lenela, utrzymując, że cele, do których zmierza edykt o kastracji, są inne niż te, do których zmierzają edykty dotyczące sprzedaży niewolników. Edykt *de castratione puerorum* uznaje za związany z ochroną dobrych obyczajów i nie wiąże go z umową kupna-sprzedaży.

³¹⁰ O. Karlowa, *op. cit.*, vol. 2, cz. 1, s. 1301.

³¹¹ Na fakt ten zwrócili uwagę W.W. Buckland, *op. cit.*, s. 80, przyp. 7; C. Ferrini, *Viviano – Prisco Fulcinio*, [w:] *Opere di Contardo Ferrini*, vol. 2, *Studi sulle fonti del diritto Romano, a cura di Emilio Albertario*, Milano 1929, s. 77; G. Impallomeni, *op. cit.*, s. 88.

Kto uczynił eunuchem młodego niewolnika i zwiększył w ten sposób jego wartość, może być pozwany skargą z tytułu umyślnego naruszenia cudzej osobowości albo skargą na podstawie edyktu edylów kurulnych o poczwórną wartość³¹².

Giambattista Impallomeni uważa, że *actio* na podstawie edyktu edylów kurulnych miała charakter karny, opiewała na czterokrotną wartość i, jak wiele innych skarg *in quadruplum*, była *actio popularis*³¹³. Podobny sąd wyraził również Contardo Ferrini, zaznaczając, że skarga ta udzielana była na podstawie specjalnego edyktu edylów kurulnych *adversus eum qui puerum castraverit*³¹⁴.

Jeszcze inne rozwiązanie problemu interpretacji ostatniej alternatywy zamieszczonej w D. 9,2,27,28 zaproponowali glosatorzy: Azon i Akursjusz. Pierwszy pisze:

*Et pro servo castrato iniuriarum erit agendum aut ex edicto aedilium, aut ex lege XII Tabularum in quadruplum*³¹⁵.

Odnosnie do wykastrowanego niewolnika można wnieść skargę z tytułu umyślnego naruszenia cudzej osobowości albo na podstawie edyktu edylów kurulnych, albo na podstawie ustawy XII tablic o poczwórną wartość³¹⁶.

Przekaz Akursjusza brzmi zaś następująco:

*Et si puerum quis castraverit el pretiosiore fecerit Jul. scribit cessare L. Aquilia: sed iniuriarum erit agendum aut ex edicto aedilium aut in quadruplum ex L. XII Tabularum*³¹⁷.

Jeśli ktoś wykastruje młodego niewolnika i uczyni [dzięki temu] droższym, Julian pisze, że nie ma zastosowania ustawa akwiliańska, lecz można wytoczyć skargę z tytułu umyślnego naruszenia cudzej osobowości albo skargę

³¹² Przekład autora.

³¹³ Zob. G. Impallomeni, *op. cit.*, s. 88.

³¹⁴ Zob. C. Ferrini, *op. cit.*, s. 77.

³¹⁵ *Summa Azonis*, Venetiis 1581, col. 229–230.

³¹⁶ Przekład autora.

³¹⁷ *Corpus Glossarum Juris Civilis*, vol. VII. *Accursi Glossa in Digestum Vetus*, Torino 1969.

na podstawie edyktu edylów kurulnych, albo o poczwórną wartość na podstawie ustawy XII tablic³¹⁸.

W tekście tym zamiast Vivianusa pojawia się Julian. Obaj prawnicy twierdzą zgodnie, że w razie kastracji niewolnika przysługiwała skarga *in quadruplum* według *lex duodecim tabularum*. Jest to stwierdzenie zaskakujące. Wydaje się bowiem rzeczą nieprawdopodobną, aby ustawa XII tablic regulowała problem kastracji cudzego niewolnika. W okresie jej powstania problem kastracji niewolników, o ile w ogóle występował, był z pewnością zjawiskiem marginalnym.

Podsumowując ten wątek, uważam, że trzecie *aut* w tekście umieszczonym w D. 9,2,27,28 znalazło się w nim na skutek błędu kopisty. Dowodzi tego cytowany wyżej tekst *Bazylik* (B. 60,3,27,28). Przychyłam się zatem do poglądu, że właściciel niewolnika wykastrowanego przez osobę trzecią mógł wnieść przeciwko niej *actio iniuriarum aestimatoria suo nomine* albo skargę *in quadruplum* na podstawie edyktu edylów kurulnych. Źródłem tej drugiej był prawdopodobnie edykt *de mancipiis vendundis*, istnienie specjalnego edyktu *adversus eum qui puerum castraverit* nie zostało bowiem poświadczony w żadnym źródle.

³¹⁸ Przekład autora.

Rozdział III

Przedjustyniańskie zakazy kastracji

1. Regulacje Domicjana

Prawo nie zakazywało w Rzymie dokonywania kastracji aż do drugiej połowy I w. Kastracja własnego niewolnika była zatem do tego czasu dozwolona³¹⁹. W przypadku okaleczenia osoby wolnej istniała możliwość pozwania sprawcy za pomocą *actio iniuriarum*. W źródłach nie zachowały się jednak żadne przykłady stosowania tej skargi z tego powodu. W przypadku kastracji cudzego niewolnika jego właścicielowi przysługiwały *actio iniuriarum* oraz skarga na podstawie edyktu edylów kurulnych³²⁰.

Pierwszy zakaz kastracji wydał cesarz Domicjan. Fakt ten poświadcza kilka źródeł literackich. Swetoniusz w *Żywotach cesarów* pisze (*Domicjan* 7):

Multa etiam in communi rerum usu novavit [...]; castrari mares vetuit; spadonum, qui residui apud mangones erant, pretia moderatus est.

³¹⁹ M. Abellán Velasco, *Viviano y la castratio puerorum* (*A propósito de D. 9.2.27.28*), s. 748, sugeruje, że skarga z edyktu edylów kurulnych, o której pisałem na s. 105–108, mogła być wniesiona również przeciw właścicielowi, który wykastrował swojego niewolnika w celu zwiększenia jego wartości i późniejszej sprzedaży. Propozycji tej nie można jednak zaakceptować.

³²⁰ Zob. s. 102–105.

Wiele wprowadził zmian w życiu codziennym [...]; Zabronił kastrować mężczyzn; obniżył cenę eunuchów, którzy jeszcze pozostali u handlarzy niewolników.

Aluzje do nowego prawa wydanego przez Domicjana znajdujemy też w utworach jego nadwornych poetów – Stacjusza i Marcjalisa. Ten pierwszy dwukrotnie nawiązuje do zakazu kastracji.

Sylwy 3,4,73–77:

*nondum pulchra ducis clementia coeperat ortu
intactos servare mares; nunc frangere sexum
atque hominem mutare nefas, gavisaque solos
quos genuit natura videt, nec lege sinistra
ferre timent famulae natorum pondera matres.*

Chwalebna łaskawość władcy nie zaczęła jeszcze chronić męskości chłopców od urodzenia. Teraz zakazano już zmiękczać płęć i zmieniać męskość. Natura z radością ogląda tylko tych, jakich wydała na świat. Matki-niewolnice nie boją się dźwigać w swym łonie męskiego płodu, gdyż dłużej nie obowiązuje już złowieszcze prawo³²¹.

Sylwy 4,3,13–15:

*qui fortem vetat interire sexum
et censor prohibet mares adultos
pulchrae supplicium timere formae,*

Jako cenzor zakazuje też praktyk zgubnych dla silnej płci i sprawia, że do rośli mężczyźni nie muszą bać się kary za piękny wygląd zewnętrzny.

Drugim poetą, który odniósł się do zakazu kastracji wprowadzonego przez Dioklecjana, i to aż w czterech epigramach, jest Marcjalis. Pierwszym utworem jest, przywołany już wyżej, sześćdziesiąty utwór z drugiej księgi epigramatów³²². Marcjalis zauważył uboczne skutki wprowadzenia przez Domicjana zakazu kastracji. Nowe prawo sprawiło, że stosowana od dawna, zgodnie ze zwyczajem, kara kastracji wobec cudzołożników, mająca za zadanie utrzymanie właściwych zachowań w relacjach seksualnych,

³²¹ Przekłady tego dzieła wg: Publiusz Papiniusz Stacjusz, *Sylwy*, przeł. S. Śnieżewski, Kraków 2010.

³²² Zob. s. 51.

stała się niewykonalna względem gachów. Od wprowadzenia zakazu najgorszą rzeczą, jaka może spotkać cudzołożników, jest *supplicium puerile*, czyli „dziecinna kara”, bo tylko takiej obawia się młody cudzołożnik Hyllus³²³.

Oto drugi z epigramatów Marcjalisa, w którym znajdujemy odniesienia do nowego prawa Domicjana (6,2):

*Lusus erat sacrae conubia fallere taedae,
Lusus et inmeritos execuisse mares.
Utraque tu prohibes, Caesar, populisque futuris
Succurris, nasci quos sine fraude iubes.
Nec spado iam nec moechus erit te praeside quisquam:
At prius – o mores! – et spado moechus erat.*

Żartem było małżeństwa święte pochodnie chować,
żartem również było niewinnych mężczyzn kastrować.
Dziś obu wzbranasz, Cezarze, ratujesz przyszłe ludy,
każesz im rodzić dzieci poczęte bez obłudy.
Kastrata nie będzie, ni gacha, gdy ty stoisz na straży,
A dawniej – o zwyczaj! – i kastrat być gachem się waży!³²⁴.

Utwór ten pochodzi z książki epigramatów, opublikowanej w 90 r.³²⁵ Marcjalis wrócił zatem do tematu po co najmniej trzech latach od publikacji sześćdziesiątego epigramatu z książki drugiej. Poeta podkreśla, że nowe prawo Domicjana spowodowało odwrót od przeszłości, w której codziennością byli cudzołożnicy, kastraci, a nawet wykastrowani gachowie. Chwali cesarza za przywrócenie obowiązywania *lex Iulia de adulteriis*

³²³ Zob. A. Canobbio, *Marziale, Stazio e i provvedimenti domiziani su castrazione e prostituzione infantile*, „Prometheus” 2017, vol. 43, s. 165.

³²⁴ Przekład autora.

³²⁵ Na temat datowania tej książki zob. F. Grewing, *Martial, Buch VI. Ein Kommentar*, Göttingen 1997, s. 20–23 (zwłaszcza s. 21); R.R. Nauta, *Poetry for Patrons. Literary Communication in the Age of Domitian*, Leiden – Boston – Köln 2002, s. 442; A. Canobbio, *M. Valerii Martialis Epigrammaton liber quintus, Introduzione edizione critica traduzione e commento*, Napoli 2011, s. 32–38.

*coercendis*³²⁶ i wprowadzenie zakazu kastracji, który ograniczył możliwość posiadania przez lubieżne matrony kochanków eunuchów.

Kolejne dwa epigramy pochodzą z księgi dziewiątej i stanowią swoisty dyptyk. Oto pierwszy z nich (9,5):

*Tibi, summe Rheni domitor et parens orbis,
Pudice princeps, gratias agunt urbes:
Populos habebunt; parere iam scelus non est.
Non puer avari sectus arte mangonis
Virilitatis damna maeret ereptae,
Nec quam superbus computet stipem leno,
Dat prostituto misera mater infanti.
Qui nec cubili fuerat ante te quondam,
Pudor esse per te coepit et lupanari.*

Tobie, Renu pogromco największy i ojcu świata,
tobie, skromny princepsie, składają dzięki miasta.
Lud się rozpleni, gdyż zbrodnią nie jest już dzieci rodzenie.
Chłopiec wykastrowany sztuką handlarza chciwego,
nad przyrodzenia stratą nie płacze odciętego,
a matka nieszczęsna nie daje dziecku, co nierząd uprawia,
drobniaków³²⁷, by je policzył stręczyciel, co butę przejawia³²⁸.
Wstyd, niegdyś obcy w sypialni nim nastależ, Cezarze,
dzięki tobie zagościł nawet w lupanarze³²⁹.

A teraz kolejny epigramat z tej księgi, sławiący zasługi Domicjana (9,7):

³²⁶ Szerzej na temat tej ustawy zob. T.A.J. McGinn, *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*, Oxford 2003, s. 140–215; D. Stolarek, *Adultera w świetle lex Iulia de adulteriis coërcendis*, Lublin 2012.

³²⁷ Rzeczownik *stips* oznacza tu zapłatę wręczaną prostytutującej się osobie (zob. Sen. *contr.* 1,2,3).

³²⁸ Interpretacja tego fragmentu budzi dyskusje wśród uczonych. Prawdopodobnie należy go rozumieć w ten sposób, że dzięki Domicjanowi matka nie musi już śledzić swego dziecka i dawać mu drobnej kwoty pieniędzy, aby oddało ją stręczycielowi i nie musiało zdobywać jej dzięki prostytucji (zob. Ch. Henriksen, *Martial, Book IX. A Commentary*, vol. 1, Uppsala 1998, s. 79).

³²⁹ Przekład autora.

*Tamquam parva foret sexus iniuria nostri
 Foedandos populo prostituuisse mares,
 Iam cunae lenonis erant, ut ab ubere raptus
 Sordida vagitu posceret aera puer:
 Inmatura dabant infandas corpora poenas.
 Non tulit Ausonius talia monstra pater,
 Idem qui teneris nuper succurrit ephebis,
 Ne faceret steriles saeva libido viros.
 Dilexere prius pueri iuvenesque senesque,
 At nunc infantes te quoque, Caesar, amant.*

Jakby naszej płci zniewagą było małą,
 że mężczyźni dla hańby sprzedają swe ciało,
 stały się własnością alfonsa kołyski, by brzdąc
 od piersi zabrany, żądał brudnej zapłaty, kwiląc.
 Ciała niedojrzałe tak wielkie kary dręczyły.
 Ojciec auzoński³³⁰ podłości tej ścierpieć nie miał siły,
 ten sam co niedawno wybawił z opresji efebów łagodnych,
 by dzika chuć nie czyniła z nich mężczyzn całkiem bezpłodnych.
 Wcześniej czcił cię chłopiec, młodzian oraz starzec,
 teraz również dzieci wielbią cię, Cezarze³³¹.

Oba utwory należy rozpatrywać łącznie, sławią bowiem moralne walory prawodawstwa Domicjana. Oba wreszcie, poza odniesieniami do zakazu kastracji, łączy wątek krytyki dziecięcej prostytucji. Należy jednak doprecyzować, że poecie nie chodzi w nich o prostytucję dziecięcą jako zjawisko społeczne samo w sobie, lecz o prostytucję młodych niewolników-eunuchów, kastrowanych w młodym wieku z myślą o ich wynajęciu lub sprzedaży³³². Niektórzy komentatorzy uważają, że dyptyk ten wiąże się z odnowieniem przez cesarza około 85 r. republikańskiej *lex*

³³⁰ *Ausonius* – stare rzymskie określenie, być może pochodzenia greckiego, pierwotnych mieszkańców środkowej i południowej Italii. Termin ten sugeruje przywiązanie do starożytnych, zdrowych tradycji italskiej wsi.

³³¹ Przekład autora.

³³² Zob. A. Busch, *Pederasty and Flavian Family Values in Statius, Silvae 2.1*, CW 2013, vol. 107, s. 86–87.

*Scantinia*³³³, regulującej *stuprum cum masculo*³³⁴. Koncepcji tej nie poparł jednak D. Dalla. Jego zdaniem w tym czasie nie powstało specjalne prawo przeciwko męskiej prostytutce, a dwa epigramy z księgi dziewiątej należy łączyć z zakazem kastracji, który skutkował również ograniczeniem prostytucji kastratów³³⁵.

Niektórych badaczy zastanawia, dlaczego Marcjalis powrócił do tego tematu po kilku latach. Vincenzo Scarano Ussani wysnuł hipotezę o odnowieniu przez Domicjana zakazu kastracji w okresie poprzedzającym wydanie dziewiątej księgi epigramatów Marcjalisa. Jego zdaniem prawo to potwierdzało zakaz kastracji, zabraniając jednocześnie dziecięcej prostytucji³³⁶.

Jeszcze inną koncepcję zaproponował Christer Henriksén. Jego zdaniem dyptyk Marcjalisa nawiązuje do dwóch odrębnych środków prawnych, jednego, związanego z zakazem kastracji, i drugiego, nieco

³³³ Na temat tej ustawy zwanej inaczej *lex Scantinia de nefanda Venere* zob. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, s. 703–704; G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, Milano 1912, s. 293; D. Dalla, „*Ubi Venus mutatur*”. *Omosessualità e diritto nel mondo romano*, Milano 1987, s. 82–99; F.X. Ryan, *The Lex Scantinia and the Prosecution of Censors and Aediles*, CPh 1994, vol. 89/2, s. 159–162; E. Cantarella, *Secondo natura. La bisessualità nel mondo antico*, Milano 1995, s. 141–156; C.A. Williams, *op. cit.*, s. 130–136; N. Jalet, *A propos de la lex Scantinia. Réflexions sur la répression des relations homosexuelles entre citoyens romains durant la République et sous l'Empire*, RBPH 2016, vol. 94/1, s. 105–129.

³³⁴ O stosowaniu przez Domicjana przepisów tej ustawy wspomina Suet. *Dom.* 8,3: *quosdam ex utroque ordine lege Scantinia condemnavit* – „Niektórych obywateli z obydwu stanów skazał na mocy prawa skantyńskiego”.

³³⁵ Zob. D. Dalla, *L'incapacità...*, s. 112, przyp. 23.

³³⁶ V. Scarano Ussani, *Sanctissimus censor. La correctio morum domiziana nell'Institutio oratoria*, „Ostraka” 2003, vol. 12, s. 202, przyp. 43. A. Canobbio, *Marziale...*, s. 169, uważa, że hipotezy wysuniętej przez V. Scarano Ussaniego nie można wykluczyć. Powinniśmy bowiem pamiętać o pewnej trudności we wprowadzeniu takiego zakazu w społeczeństwie przyzwyczajonym do wykorzystywania eunuchów jako narzędzi przyjemności. O tym, że walka z tym zjawiskiem była nieskuteczna, świadczy kolejne interwencje na tym polu następców Domicjana.

późniejszego, zakazującego dziecięcej prostytucji³³⁷. Koncepcję tę poparł ostrożnie Alberto Canobbio³³⁸.

Także inni autorzy antyczni potwierdzają informacje o zakazie kastracji wydanym przez Domicjana. Flawiusz Filostrat w *Żywocie Apolloniusza z Tiany*, dziele napisanym na zamówienie Julii Domny i opublikowanym między 217 a 238 r.³³⁹, pisze (6,42):

Δομετιανοῦ δὲ βασιλέως ὑπὸ τὸν αὐτὸν χρόνον εὐνούχους τε μὴ ποιεῖν νομοθετήσαντος ἀμπέλους τε μὴ φυτεύειν ἔτι καὶ τὰς πεφυτευμένας δὲ αὐτῶν ἐκκόπτειν παρελθὼν ἐς τοὺς Ἴωνας ὁ Ἀπολλώνιος ‘τὰ μὲν προστάγματα οὐ πρὸς ἐμὲ’ ἔφη ‘ταῦτα, μόνος γὰρ ἴσως ἀνθρώπων οὔτε αἰδοίων δέομαι οὔτε οἴνου, λέληθε δὲ ὁ θαυμασιώτατος τῶν μὲν ἀνθρώπων φειδόμενος, τὴν δὲ γῆν εὐνουχίζων.’ ὅθεν ἐς θάρσος ἡ Ἴωνία ἤλθε πρεσβεύσασθαι πρὸς τὸν βασιλέα ὑπὲρ ἀμπέλων καὶ παραιτήσασθαι νόμον, ὃς ἐκέλευε καὶ δηοῦσθαι τὴν γῆν καὶ μὴ φυτεύεσθαι.

Mniej więcej w tym samym czasie cesarz Domicjan wydał zarządzenie zabraniające kastracji mężczyzn oraz sadzenia winorośli, nakazujące zaś wrywanie już posadzonych szczepów. Akurat wtedy Apolloniusz przybył do Jonii. – „To rozporządzenie – powiedział – mnie nie dotyczy, bo jako jedyny chyba człowiek obywam się bez płodździ i bez wina. Ale ów wielce zdumiewający mąż bodaj nie zauważa, iż przerzedza ród ludzki oraz kastruje ziemię”. Dowcip ten taką odwagą natchnął Jończyków, że wysłali do cesarza delegację w sprawie winorośli i odwołania rozporządzenia, tak by ziemia nie musiała leżeć odłogiem, nieuprawiana³⁴⁰.

Następna wzmianka pochodzi z IV w. Ammianus Marcellinus w *Dziejach rzymskich* pisze (18,4,5):

³³⁷ Zob. Ch. Henriksén, *A Commentary on Martial, Epigrams Book 9*, Oxford 2012, s. 38, 44.

³³⁸ Zob. A. Canobbio, *Marziale...*, s. 168. Zdaniem włoskiego badacza przemawia za tym również sposób wprowadzenia postaci Domicjana w szóstym i siódmym wierszu epigramu siódmego: *Non tulit Ausonius talia monstra pater / Idem qui teneris nuper succurrit ephelis*. Użycie zaimka *idem* służyło, jego zdaniem, podkreśleniu faktu, że ten sam cesarz jest odpowiedzialny nie za jedną, ale za dwie interwencje na gruncie prawa (*non tulit... succurrit*). Druga, tj. zakaz kastracji, pochodzi z czasów bliskiej przeszłości (*nuper*), natomiast ostatni wiersz odnosi się do *infantes*, którzy dzięki nowemu prawu (edyktowi?) są teraz (*nunc*) dodani do listy *cives*, którzy darzą cesarza miłością, gdyż wyrwał ich z prostytucji.

³³⁹ Zob. Flawiusz Filostrat, *Żywot Apolloniusza z Tiany*, przeł. I. Kania, Kraków 1997, s. 7.

³⁴⁰ Przekład I. Kania (zob. przypis poprzedni).

Horum et similium taedio iuvat veterem laudare Domitianum, qui licet patris fratrisque dissimilis, memoriam nominis sui inexpiabili detestatione perfudit, tamen receptissima inclaruit lege, qua minaciter interdixerat ne intra terminos iuris dictionis Romanae castraret quisquam puerum; quod ni contigisset, quis eorum ferret examina, quorum raritas difficile toleratur?

Czując wstręt do tych i tym podobnych spraw, warto tu pochwalić owego dawnego cesarza Domicjana, chociaż nie był podobny ani do ojca, ani do brata, a pamięć o jego imieniu rozpowszechniła się jedynie w złorzeczeniach nie do wybaczenia. Wsławił się jednak wydaniem bardzo popularnej ustawy, która surowo zakazywała kastrowania jakiegokolwiek chłopca na obszarze podlegającym rzymskiej jurysdykcji. Gdyby tak się nie stało, to któż mógłby znieść całe gromady takich ludzi, skoro z trudem toleruje się niewielu.

Autorzy starożytni nie są jednomyślni co do motywów, jakimi kierował się Domicjan, wprowadzając zakaz kastracji. Stacjusz i Marcjalisa wyraźnie sugerują pobudki humanitarne czy moralne. Poeci ci podkreślają, że dzięki prawu Domicjana ukrócono drastyczną przemoc związaną z kastracją, perwersyjną żądzą seksualną i chciwość handlarzy niewolników. Obaj autorzy łączą wyraźnie zakaz kastracji z innymi przepisami Domicjana związanymi z *correctio morum*³⁴¹. Należy jednak pamiętać, że pochwalny ton wybrzmiewający w utworach Stacjusza i Marcjalisa wynika w dużej mierze z faktu, że obaj twórcy byli narzędziem ówczesnej propagandy cesarskiej³⁴².

Zdecydowanie inny motyw podaje Kasjusz Dio (*Historia rzymska* 6,2,2–3):

καίπερ καὶ αὐτὸς Ἑαρίνου τινὸς εὐνοῦχου ἑρῶν, ὅμως, ἐπειδὴ καὶ ὁ Τίτος ἰσχυρῶς περὶ τοὺς ἐκτομίας ἐσπουδάκει, ἀπηγόρευσεν ἐπὶ ἐκείνου ὕβρει μηδένα ἔτι ἐν τῇ τῶν Ῥωμαίων ἀρχῇ ἐκτέμνεσθαι.

³⁴¹ Szerzej na temat sprawowania przez cenzorów pieczy nad obyczajami zob. A. Tarwacka, *Cenzor w sypialni. Urzędnicza kontrola moralności w życiu rodzinnym Rzymian okresu republiki*, Warszawa 2021, s. 55–150.

³⁴² Nie znajduję żadnych podstaw do interpretacji cytowanych wyżej epigramatów Marcjalisa jako utworów satyrycznych, jak uczynił to K. Amielińczyk, *Praktyka...*, s. 14, przyp. 14.

Chociaż i sam pałał namiętnością do pewnego eunucha – Earyna, jednocześnie, ponieważ i Tytus miał wielką słabość do eunuchów, w celu jego obrazu nakazał, żeby nikt w państwie Rzymian nie był poddawany kastracji³⁴³.

Ustanawiając zakaz kastracji, Domicjan kierował się zatem, zdaniem Diona, chęcią zemsty na bracie. Historyk podkreśla też wyraźną hipokryzję cesarza. Wspomniany przez Diona Earyn, niewolnik, a później wyzwoleńiec Domicjana, był jego podczaszym (*vini minister*) i kochankiem³⁴⁴. Został wykastrowany w bardzo wczesnym dzieciństwie, aby jego chłopcę atrakcyjność nie przeminęła wraz z początkiem dojrzewania. Stacjusz poświęcił mu czwartą część trzeciej księgi *Sylw*, zatytułowaną *Włosy Flawiusza Earyna*. W 106 heksametrach opisał ofiarę, jaką faworyt Domicjana złożył Asklepiosowi w Pergamonie, miejscu swych urodzin, z obciętych po raz pierwszy włosów. Stacjusz jako nadworny poeta miał obowiązek uhonorować moment osiągnięcia pełnoletności przez Earyna. Stojące przed nim wyzwanie polegało na tym, aby uczynić to w taki sposób, by zachować jednocześnie pretensje Domicjana do bycia surowym obrońcą tradycyjnej rzymskiej moralności³⁴⁵. Earyn jest też bohaterem kilku epigramatów Marcjalisa umieszczonych w księdze dziewiątej³⁴⁶.

Niektórzy współcześni komentatorzy proponują jeszcze inne wytłumaczenie wprowadzenia przez Domicjana zakazu kastracji. Miał on

³⁴³ Przekład autora. Także Swetoniusz podkreśla, że Domicjan otaczał się rzeszą eunuchów (*Titus*, 7,1): *Praeter saevitiam suspecta in eo etiam luxuria erat, quod ad mediam noctem comisationes cum profusissimo quoque familiarium extenderet; nec minus libido propter exoletorum et spadonum greges [...] – „Oprócz okrucieństwa nieufność ludzką budził też jego zbytek; oto do północy przeciągał biesiady z największymi marnotrawcami spośród swoich przyjaciół. Także skłonność do rozpusty, czego dowodem zgraja męskich kochanków i eunuchów [...]”*.

³⁴⁴ Szerzej na temat Earyna i jego wizerunku w literaturze rzymskiej zob. W.J. Slater, *Pueri, Turba Minuta*, BICS 1974, vol. 21, s. 133–140; Ch. Henriksén, *Earinus. An Imperial Eunuch in the Light of the Poems of Martial and Statius*, „Mnemosyne” 1997, vol. 50/3, s. 281–294; C. Vout, *Power and Eroticism in Imperial Rome*, Cambridge 2007, s. 167–212.

³⁴⁵ Zob. C. Laes, *Desperately Different? Delicia Children in the Roman Household*, [w:] *Early Christian Families in Context. An Interdisciplinary Dialogue*, eds. D.L. Balch, C. Osiek, Cambridge 2003, s. 301–302.

³⁴⁶ Są to epigramaty: 11, 12, 13, 16, 17.

sprzyjać potomstwu niewolników i zapobiegać niedoborowi *servi*³⁴⁷. Teza ta nie wydaje się jednak słuszna i nie znajduje oparcia w źródłach.

Są też tacy, którzy uważają, że do podjęcia tego kroku nakłonił Domicjana wspomniany już ulubiony eunuch cesarza – Earyn, jeszcze zanim cesarz uczynił go wyzwoleniec³⁴⁸.

Najstarsze znane nam odniesienia do prawa Domicjana znajdujemy w cytowanym wyżej sześćdziesiątym utworze z drugiej księgi epigramatów Marcjalisa³⁴⁹. Wydano ją, jak się przyjmuje, w 86/87 r.³⁵⁰ Wyznacza on zatem *terminus ante quem* dla tego prawa. Pokrywa się to z tym, co podał Stacjusz (*Sylwy* 4,3,14), pisząc, że Domicjan wydał prawo, będąc cenzo-rem³⁵¹. Urząd ten objął cesarz w 85 r. Dużo późniejsze źródła – łacińska wersja *Kroniki* Euzebiusza autorstwa św. Hieronima³⁵² i bizantyjskie *Chronicon Pascale* (*Kronika Wielkanocna*), datowane na lata 631–641³⁵³ – lokują to wydarzenie nieco wcześniej, między 81 a 83 r.

Nie mamy pewności, jaką rangę miał akt prawny zakazujący kastracji, wydany przez Domicjana. Źródła nie są w tej kwestii precyzyjne.

³⁴⁷ Tak J. Česka, *Zu den Verboten der Sklavenkastration*, SPFFBU 1957, vol. 2, s. 126.

³⁴⁸ Zob. Ch. Morgan, *Earinus. A Roman Civil Rights Activist?*, www.historymatters.group.shef.ac.uk/earinus-roman-civil-rights-activist [dostęp 15.02.2022].

³⁴⁹ Zob. s. 51.

³⁵⁰ Zob. M. Citroni, *Marziale e la Letteratura per i Saturnali (poetica dell'intrattenimento e aonologia della pubblicazione dei libri)*, ICS 1989, vol. 14, s. 222–223.

³⁵¹ Zob. s. 110.

³⁵² W dziele tym zanotowano w roku 2098 ery Abrahama: *Domitianus eunuchos fieri prohibuit*. – „Domicjan zakazał czynić [mężczyzn] eunuchami” (przekład autora). W systemie chronologicznym Euzebiusza jest to okres trwający od 1 października 81 r. do 30 września 82 r. (zob. F. Grelle, *La 'correctio morum' nella legislazione flavia*, ANRW, Teil II, *Principate*, vol. 13, *Recht. Normen, Verbreitung, Materien*, Berlin – New York 1980, s. 343). Gdyby było tak w istocie, zakaz kastracji zostałby przyjęty ledwie kilka miesięcy po *dies imperii* Domicjana, który miał miejsce 13 września 81 r. Zob. też R. Helm, *Die Chronik des Hieronymus*, Berlin 1956, s. 190.

³⁵³ *Kronika Wielkanocna* wymienia tylko jedno wydarzenie z 83 r.: Δομητιανὸς εὐνοχίξειν ἄνδρας ἐκόλυσεν – „Domicjan zabronił czynić z mężczyzn eunuchów” (przekład autora). Zob. *Chronicon Pascale*, ed. L. Dindorff, vol. 1, Bonn 1832, s. 465.

W literaturze naukowej mówi się niekiedy o edykcje³⁵⁴, co jest rzeczą bardzo prawdopodobną. Nie wiemy również, jakie sankcje wiązały się ze złamaniem tego zakazu.

W rzymskiej literaturze prawniczej nie zachowały się żadne wzmianki o tym zakazie, co z pewnością ma związek ze skazaniem pośmiertnie ostatniego z Flawiuszów przez senat na *damnatio memoriae*³⁵⁵. Spowodowało to wykreślenie jego imienia z rejestru i wymazanie go z oficjalnych dokumentów, pomników i inskrypcji³⁵⁶.

Nie mamy też pewności, czy wprowadzony przez Domicjana zakaz kastracji miał charakter generalny, a więc dotyczył wolnych i niewolników, czy też jedynie *servi*³⁵⁷. W cytowanym wyżej fragmencie *Sylw* Stacjusza czytamy, że *famulae matres*, czyli matki-niewolnice, nie boją się już – jak to było w czasach, kiedy obowiązywało złe prawo – dźwigać ciężaru płodu³⁵⁸. Zdanie to może sugerować, że zakaz dotyczył jedynie niewolników. Bardziej prawdopodobna wydaje się jednak hipoteza, że zakaz ten dotyczył również ludzi wolnych.

Prawo Domicjana nie miało charakteru kompleksowego. Nie zakazywało handlu eunuchami, co z całą pewnością ułatwiłoby walkę z kastracją. Należy podkreślić jednak, że na taki krok nie zdecyduje się w przyszłości żaden z rzymskich cesarzy.

Swetoniusz podaje, że Domicjan wprowadził również maksymalne ceny na kastratów znajdujących się u handlarzy niewolników. Nie wiemy, czy cesarz uczynił to w tym samym akcie prawnym, w którym zakazał kastracji, czy też w odrębnej regulacji. Decyzja ta była konieczna, ponieważ

³⁵⁴ Zob. np. A. Canobbio, *Marziale...*, s. 162.

³⁵⁵ Zob. M. Dyjakowska, „*Damnatio Memoriae*” jako środek walki z opozycją polityczną, „Zeszyty Prawnicze” 2011, vol. 11/4, s. 137–159; L. Mrozwicz, *Damnatio memoriae w rzymskiej kulturze politycznej*, [w:] *Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej*, red. R. Gałaj-Dempniak, D. Okoń, M. Semczyszyn, Szczecin 2012, s. 11–15.

³⁵⁶ Zob. Suet. *Dom.* 23,1; Cass. Dio 68,1,1.

³⁵⁷ Tak K. Amiełańczyk, *Rzymskie...*, s. 142.

³⁵⁸ Zob. s. 110.

w następstwie zakazu kastracji na rynku musiał być odczuwany brak eunuchów, powodujący wzrost ich cen, a to z kolei stanowiło większą zachętę do łamania prawa i przeprowadzania nielegalnych kastracji³⁵⁹.

2. Regulacje z okresu panowania Nerwy

Niektóre źródła sugerują, że kolejnym cesarzem, który wydał zakaz kastracji, był bezpośredni następca Domicjana – Nerwa. Kasjusz Dio pisze o tym cesarzu (*Historia rzymska* 68,2,4):

ἐνομοθέτησε δὲ ἄλλα τε καὶ περὶ τοῦ μὴ εὐνουχίζεσθαι τινα [...].

Ustanowił różne prawa, wśród nich i to, aby nie czynić z kogokolwiek eunucha [...]³⁶⁰.

Ta krótka wzmianka przypisuje jednoznacznie autorstwo kolejnej regulacji zakazującej kastracji Nerwie. Druga informacja, która wymienia tego cesarza w kontekście zakazu kastracji, pochodzi od Jana Zonarsa, kronikarza z XII w. W jego Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν (*Epitomé historiôn*) czytamy (11,20):

οὗτος ἐνομοθέτησε καὶ τὸ μὴ τινα τὰ παιδογόνα μόρια παρὰ Ῥωμαίοις ἐκτέμνεσθαι [...].

Ten wydał prawo, aby u Rzymian nikt nie wycinał organów służących do płodzenia dzieci³⁶¹.

Trzecim źródłem, tym razem prawniczym, które wspomina o zakazie kastracji, przyjętym w okresie panowania Nerwy, jest fragment *Digestów Justyniańskich* (D. 48,8,6):

Venuleius Saturninus libro primo de officio proconsulis: Is, qui servum castrandum tradiderit, pro parte dimidia bonorum multatur ex senatus consulto, quod Neratio Prisco et annio vero consulibus factum est.

³⁵⁹ Zob. W.W. Buckland, *op. cit.*, s. 37; P. Guyot, *op. cit.*, s. 47.

³⁶⁰ Przekład autora.

³⁶¹ Przekład autora.

Venuleius Saturninus w księdze pierwszej monografii *O urzędzie prokonsula*: Ten, kto wyda niewolnika do kastracji, jest karany konfiskatą połowy majątku na mocy uchwały senatu, która została podjęta za konsulatu Neratiusa Priscusa i Annius Verusa.

Ta nowa regulacja przyjęta za Nerwy nie spotkała się z żadnym szerszym oddźwiękiem w źródłach literackich, co, jak słusznie dostrzegł D. Dalla, może świadczyć o braku w niej istotnych innowacji³⁶².

Venuleius Saturninus podał, że źródłem nowego zakazu było *senatus consultum* uchwalone w czasie, gdy *consules suffecti* byli Neratius Priscus i Annius Verus. Sprawowali oni swe urzędy w kwietniu i maju 97 r.³⁶³, a więc w okresie, kiedy od ośmiu miesięcy cesarzem był Nerwa. Pierwszy z nich, wybitny prawnik, zasiadał później w *consilium* prawniczym cesarza Hadriana. Nie wiemy jednak, czy miał on jakikolwiek wpływ na treść wspomnianej uchwały senatu. Drugi był dziadkiem przyszłego cesarza Marka Aureliusza. W świetle tych dwóch przekazów można przyjąć, że cesarz Nerwa był inicjatorem uchwalenia wymienionego wyżej *senatus consultum*.

Zdaniem wielu komentatorów, zwłaszcza starszych, uchwała senatu w sprawie zakazu kastracji, była powtórzeniem wcześniejszej regulacji Domicjana³⁶⁴. W rekonstrukcji jej treści pomocny jest, jak przyjmują niektórzy komentatorzy, następujący fragment *Digestów* (D. 48,8,3,4).

Marcianus libro quarto decimo institutionum: Item is, cuius familia sciente eo apiscendae recipendae possessionis causa arma sumpserit: item qui auctor seditionis fuerit: et qui naufragium suppresserit: et qui falsa indicia confessus fuerit confitendave curaverit, quo quis innocens circumveniretur:

³⁶² Zob. D. Dalla, *L'incapacità...*, s. 84.

³⁶³ A. Degrassi, *I fasti consolari dell'impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma 1952, s. 29; R. Syme, *The Consuls of A.D. Addendum*, JRS 1954, vol. 44, s. 81; P. Garnsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970, s. 158, przyp. 1.

³⁶⁴ Zob. P.v. Rohden, s.v. *Annius* (nr 93), RE I,2 (1894), szp. 2279; H.F. Hitzig, s.v. *Castratio*, RE III,2 (1899), szp. 1772; W.W. Buckland, *op. cit.*, s. 37; O. Stein, s.v. *Neratius* (nr 15), RE XVI,2 (1935), szp. 2549.

et qui hominem libidinis vel promercii causa castraverit, ex senatus consulto poena legis Corneliae punitur.

Marcjanus w księdze czternastej *Instytucji*: Na mocy uchwały senatu podlega karze z ustawy korneliańskiej również ten, którego niewolni domownicy za jego wiedzą chwycą za broń w celu uzyskania lub odzyskania posiadania. Także ten, kto wznieci zamieszki. Też ten, kto ukryje wrak statku, kto złoży fałszywe zeznania lub spowoduje złożenie zeznań, przez które ktoś niewinny zostanie oskarżony. Kto w celu zaznania rozkoszy zmysłowej lub w celach handlowych wykastrowuje człowieka.

W tekście tym Marcjanus wyróżnił dwie pobudki dokonania kastracji: *libidinis causa* oraz *promercii causa*. Zabroniono zatem kastracji dokonanej zarówno z powodu rozkoszy cielesnej, jak i chęci zysku, a więc w celu uzyskania za niewolnika poddanego kastracji wyższej ceny.

Z tekstu wynika, że na mocy bliżej nieznanego *senatus consultum* kastrację włączono w zakres obowiązywania *lex Cornelia de sicariis et veneficiis*³⁶⁵. W związku z tym sankcją za dokonanie kastracji, przewidzianą w tej uchwale senatu, była, jak pisze Marcjanus *poena legis Corneliae*, przeznaczona we wspomnianej wyżej ustawie dla skrytobójców i trucicieli. W praktyce była to *aquae et ignis interdictio*, połączona z konfiskatą całego mienia. Sankcję tę potwierdza również fragment *Sentencji Paulusa* (5,23,13):

Qui hominem invitum libidinis aut promercii causa castravit castrandumve curavit, sive is servus sive liber sit, capite punitur; honestiores publicatis bonis in insulam deportantur.

Kto z powodu lubieżności albo handlu wykastrował człowieka lub podjął starania w celu [jego] wykastrowania – czy ten był niewolnikiem, czy wolnym – będzie ukarany śmiercią, *honestiores*, po konfiskacie majątku, są deportowani na wyspę³⁶⁶.

Oba źródła (D. 48,8,6 oraz D. 48,8,3,4) różnią się istotnie co do sankcji przewidzianych w uchwale senatu z 97 r. i uchwale wspomnianej przez

³⁶⁵ Na temat tej ustawy zob. K. Amielińczyk, *Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom 81 r. p.n.e.*, Lublin 2011.

³⁶⁶ Przekład autora.

Marcjana. Venuleius Saturninus wyraźnie stwierdził bowiem odnośnie do tej pierwszej, że przewidywała ona karę konfiskaty połowy majątku. Prawnik ten milczy także na temat kary deportacji. Tymczasem Marcjanus twierdzi, że sankcją w przypadku wspomnianej przez niego uchwały senatu była *poena legis Coneliae*. Wydaje się zatem, że w okresie między panowaniem Domicjana i Hadriana, kolejnego cesarza, który wydał zakaz kastracji, uchwalono co najmniej dwa *senatus consulta* dotyczące kastracji niewolników, które przewidywały różne sankcje majątkowe dla osób łamiących zakaz kastracji. Drugie z nich zdecydowanie zaostrzało sankcje, co prawdopodobnie wynika z nasilenia się zjawiska kastracji niewolników w cesarstwie i nieprzestrzegania dotychczasowych zakazów.

3. Regulacje Hadriana

Źródła literackie jednoznacznie świadczą o tym, że zakaz kastracji wydany za rządów Nerwy nie był przestrzegany w ciągu następnych dwudziestu lat. W cytowanym wyżej fragmencie szóstej satyry Juwenalisa, opublikowanej w 116 r., poeta wspomina bowiem o niewolnikach wykastrowanych dla seksualnych przyjemności rzymskich matron³⁶⁷. Zakazu kastracji nie ponowił prawdopodobnie sprawujący w tym czasie władzę Trajan, którego rządy zakończyły się w roku 117. Trudno bowiem sobie wyobrazić, aby zakaz taki był do tego stopnia jawnie ignorowany w Rzymie.

Kolejnym cesarzem rzymskim, który w swoim ustawodawstwie zajął się problemem kastracji, był następca Trajana – Hadrian. Domicjusz Ulpian w swym dziele *De officio proconsulis* cytuje fragment reskryptu Hadriana, który kompilatorzy justyniańscy umieścili w *Digestach Justyniańskich* (D. 48,8,4,2):

Ulpianus libro septimo de officio proconsulis: [...] Idem divus Hadrianus rescripsit: "Constitutum quidem est, ne spadones fierent, eos autem, qui

³⁶⁷ Zob. s. 76–77.

hoc crimine arguerentur, Corneliae legis poena teneri eorumque bona merito fisco meo vindicari debere, sed et in servos, qui spadones fecerint, ultimo supplicio animadvertendum esse: et qui hoc crimine tenentur, si non adfuerint, de absentibus quoque, tamquam lege Cornelia teneantur, pronuntiandum esse. Plane si ipsi, qui hanc iniuriam passi sunt, proclamaverint, audire eos praeses provinciae debet, qui virilitatem amiserunt: nemo enim liberum servumve invitum sinentemve castrare debet, neve quis se sponte castrandum praebere debet. At si quis adversus edictum meum fecerit, medico quidem, qui exciderit, capitale erit, item ipsi qui se sponte excidendum praebuit”.

Ulpianus w księdze siódmej monografii *O urzędzie prokonsula*: [...] Ten sam boski cesarz Hadrian odpowiedział w reskrypcie: [...] „Zostało bez wątpienia postanowione, aby nie czynić z nikogo eunucha, ci zaś, którzy zostali oskarżeni o to przestępstwo, ponoszą karę z ustawy korneliańskiej, a ich majątek należy zgodnie z prawem skonfiskować na rzecz skarbu cesarskiego, a niewolnikom, którzy z kogoś uczynili eunucha, należy wymierzyć karę najsurowszą. A wobec tych, którzy odpowiadają za to przestępstwo, jeśli nie stawia się w sądzie, należy wydać wyrok również w razie ich nieobecności, tak jakby odpowiadali na podstawie ustawy korneliańskiej. Z pewnością, jeśli ci sami, którzy doznali tej krzywdy, doniosą o tym, namiestnik prowincji powinien ich wysłuchać, lecz powinien też wymierzyć karę, nawet jeśli będą milczeć ci, którzy utracili swoją męskość. Nikt nie powinien bowiem wykastrować człowieka wolnego lub niewolnika, wbrew jego woli lub za jego wolą, ani nikt nie powinien dobrowolnie poddać się kastracji. A jeśli ktoś uczyni coś wbrew mojemu edyktowi, lekarz, który dokona tego zabiegu, z pewnością będzie ukarany śmiercią, jak również ten, kto poddał się mu dobrowolnie.

Hadrian wydał później jeszcze jeden reskrypt dotyczący kastracji. Informację o nim znajdujemy w *Digestach Justyniańskich* (D. 48,8,5):

Paulus libro secundo de officio proconsulis: Hi quoque, qui thlibias faciunt, ex constitutione divi Hadriani ad Ninnium Hastam in eadem causa sunt, qua hi qui castrant.

Paulus w księdze drugiej monografii *O urzędzie prokonsula*: Ci zaś, którzy miażdżą jądra, na mocy rozporządzenia boskiego cesarza Hadriana adresowanego do Ninniusa Hasty, są w tej samej sytuacji, co ci, którzy kastrują.

Cesarz rozwiął w tym drugim reskrypcie wątpliwości Ninniusa Hasty, sprawującego godność prokonsula Azji po 130 r.³⁶⁸, związane z tym, jak w świetle przepisów dotyczących kastracji należy traktować osoby, które dokonały zmiążdżenia jąder. Władca odpowiedział, że powinno się wobec nich postępować tak samo, jak wobec tych, którzy dopuścili się obcięcia gonad. Wykładnia dokonana przez cesarza była istotna, gdyż ułatwiła pociągnięcie do odpowiedzialności z tytułu kastracji osoby, które broniły się w sądzie, twierdząc, że zmiążdżenie jąder nie jest właściwą kastracją. Rok objęcia prokonsulatu przez Ninniusa Hastę stanowi *terminus ante quem* wydania drugiego reskryptu przez Hadriana, a zatem możemy przyjąć, że stało się to około 130 r.

Pierwsze zdanie pierwszego reskryptu Hadriana nawiązuje niewątpliwie do jakiegoś wcześniejszego aktu prawnego (*Constitutum quidem est*). Nie mamy pewności, czy cesarz miał tu na myśli regulację jednego ze swoich poprzedników, wcześniejszą uchwałę senatu czy też własną konstytucję. W ostatnim zdaniu cesarz odnosi się natomiast wyraźnie do własnego edyktu dotyczącego kastracji (*si quis adversus edictum meum fecerit*). Hadrian pisze jednoznacznie, że ci, którzy zostaną uznani za winnych tego przestępstwa, poniosą karę wynikającą z *lex Cornelia de sicariis et veneficis*. Kolejną sankcją miała być konfiskata majątku na rzecz skarbu cesarskiego. W przypadku kastracji dokonanej przez niewolnika karą była *poena capitalis*. Hadrian zapowiedział też, że – jeżeli oskarżeni nie pojawią się w sądzie – wyroki będą mogły być także wydane zaocznie. Osoby poddane kastracji powinny być, na ich prośbę, wysłuchane przez namiestnika prowincji. Jego obowiązkiem było ukaranie sprawcy nawet wówczas, kiedy ci, którzy utracili męskość, milczeli w sprawie swojej krzywdy. Nie ulega wątpliwości, że Hadrian miał tu na myśli niewolników, którzy postanowili oskarżyć swoich właścicieli. Jak słusznie podkreślił K. Amielińczyk, „przesłuchanie osoby wolnej byłoby oczywiste i nie wymagałoby

³⁶⁸ Na temat tej postaci zob. E. Groag, s.v. *Ninnius* (nr 5), RE XVII,1 (1936), szp. 633.

zamieszczenia tego pouczającego zdania w reskrypcie³⁶⁹. Wprowadzony przez Hadriana zakaz kastracji miał charakter generalny, dotyczył zatem zarówno osób wolnych, jak i niewolników. Kastracji nie wolno było dokonywać za czyjąś zgodą lub bez niej. Reskrypt zabraniał także dobrowolnego poddania się emaskulacji. W ostatnim zdaniu swej konstytucji cesarz odniósł się do odpowiedzialności lekarzy przeprowadzających zabieg kastracji, zapowiadając stosowanie wobec nich kary śmierci. Zapowiedź bardzo surowej odpowiedzialności lekarzy za dokonane przez nich zabiegi kastracji miała z całą pewnością utrudnić w zamiśle cesarza dostęp do specjalistów, zdolnych wykonać tego rodzaju operacje, a tym samym ograniczyć liczbę nielegalnych kastracji³⁷⁰.

Hadrian w jednym akcie prawnym ujął wszelkie działania przestępcze związane z kastracją, określając możliwe znamiona podmiotowe i przedmiotowe takich karalnych czynów. W świetle reskryptu Hadriana odpowiedzialność za przestępstwo kastracji ponieść mogły cztery kategorie osób. Po pierwsze, dokonujący kastracji, przy czym sankcje były tu uzależnione od jego statusu: czy był on wolny, czy też był niewolnikiem. Po drugie, lekarz, który dokonał zabiegu. Po trzecie, zlecający lekarzowi tę operację. I wreszcie po czwarte, każdy, kto dobrowolnie poddał się kastracji³⁷¹. Nowością w stosunku do poprzednich regulacji dotyczących kastracji było niewątpliwie wprowadzenie odpowiedzialności lekarzy³⁷², którzy operowali na zlecenie swych mocodawców, oraz osób, które podały się zabiegowi kastracji z własnej woli.

Istotną kwestią, która nurtuje uczonych zajmujących się problematyką rzymskiego ustawodawstwa antykastracyjnego, jest pytanie, czy regulacje te dotyczyły również obrzezania (*circumcisio*). Było ono dla większości Rzymian zabiegiem całkowicie niezrozumiałym. Autorzy

³⁶⁹ Por. K. Amielańczyk, *Rzymskie...*, s. 145.

³⁷⁰ Zob. K. Tadańczyk, *op. cit.*, s. 126.

³⁷¹ Zob. K. Amielańczyk, *Rzymskie...*, s. 145.

³⁷² Zob. K. Amielańczyk, *Rzymianie...*, s. 81–86.

rzymscy podchodzili do niego niezwykle krytycznie³⁷³. Obrzezany Żyd był nierzadkim bohaterem w rzymskiej poezji i prozie, stając się niekiedy przedmiotem drwin i szyderstw³⁷⁴. Określany jest niekiedy ironicznie słowem *verpus*, a więc jako osoba z odsłoniętą żołądździą penisa³⁷⁵. Tacyt, krytykując obyczaje Żydów, pisze w *Dziejach* (5,5): *circumcidere genitalia instituerunt ut diversitate noscantur* („Ustanowili zwyczaj obrzezania, aby się po tej odrębności poznawać”). Swą ocenę kończy jednoznacznie negatywnym sądem: *Iudaeorum mos absurdus sordidusque* („praktyki Judejczyków są niedorzeczne i nędzne”)³⁷⁶.

Dla Hadriana obrzezanie było formą kastracji. W związku z tym regulacje Hadriana przeciw kastracji uwzględniały także zakaz obrzezania. Dowód na to znajdujemy w ostatnim zdaniu pierwszego reskryptu tego cesarza. Odwołuje się w nim do swej wcześniejszej konstytucji – tym razem edyktu: *At si quis adversus edictum meum fecerit, medico quidem, qui exciderit, capitale erit, item ipsi qui se sponte excidendum praebuit*. Władca ustanowił w nim karę śmierci dla lekarza dokonującego *excidere* (*medico... qui exciderit*) oraz dla każdej osoby, która dobrowolnie się na taki zabieg zgodziła (*qui se sponte excidendum praebuit*). Czasownik *excidere* znaczy m.in. „wyciąć, wyrzezać”³⁷⁷. Wyrażenia *qui exciderit* i *qui se sponte excidendum praebuit* nie miałyby tu, jak słusznie zauważył Józef Méléze-Modrzejewski, większego sensu, gdyby były tylko synonimami do użytych

³⁷³ Szerzej zob. V. Marotta, *Politica imperiale e culture periferiche nel mondo romano: il problema della circoncisione*, „Index” 1983–1984, vol. 12, s. 405–446.

³⁷⁴ Zob. *Pers. sat.* 5,182; *Petron. sat.* 68,8; *Mart.* 7,30.

³⁷⁵ Zob. *Mart.* 7,82; 11,94; *Iuv. sat.* 14,104. *Verpus* pochodzi od *verpa*, określenia penisa. Słowo to nie powinno być raczej tłumaczone jako „obrzezany”, gdyż zatracza w ten sposób swą wyraźnie ironiczną, jeśli nie obsceniczną konotację (por. I.N. Adams, *op. cit.*, s. 12–14). „Obrzezany”, w medycznym znaczeniu tego słowa, to *circumciscus* lub *circumsectus* (zob. *Cels. de med.* 7,25).

³⁷⁶ Szerzej na temat tej oceny zob. H. Heinen, *Aegyptische Grundlagen des Antiken Antijudaismus. Zum Judenexkurs des Tacitus, Historien V 2–13*, TThZ 1992, vol. 102, s. 124–149.

³⁷⁷ Zob. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków prawa*, Kraków 1997, s.v. *excido*, s. 347.

wcześniej *castrare* i *se sponte castrandum praeberere*³⁷⁸. Łaciński czasownik *excidere* był również używany w tekstach prawniczych w odniesieniu do wycięcia innych części ludzkiego ciała, np. macicy czy płodu³⁷⁹. Już Alfredo Mordechai Rabello uznał, że równie łatwo można sobie wyobrazić użycie wyrażenia *excidere praeputium*, które oznacza usunięcia napletka, jak i *excidere testiculos*, czyli określenia zabiegu wycięcia jąder³⁸⁰.

Obrzezanie praktykowali w starożytności różne ludy³⁸¹. Edykt Hadriana zakazujący obrzezania był jednak ciosem przede wszystkim dla praktykujących je od wieków Żydów³⁸² oraz Egipcjan, którzy zabieg ten wykonywali, prawdopodobnie jako pierwsi, przynajmniej od III tysiąclecia p.n.e.³⁸³.

³⁷⁸ J. Méléze-Modrzejewski, „*Filios Suos Tantum*”. *Roman Law and Jewish Identity*, [w:] *Jews and Gentiles in the Holy Land in the Days of the Second Temple, the Mishnah and the Talmud. A collection of articles*, eds. M. Mor et al., Jerusalem 2003, s. 120.

³⁷⁹ Zob. D. 50,16,141; D. 11,8,2.

³⁸⁰ Zob. A.M. Rabello, *The Ban on Circumcision as a Cause of Bar Kokhba's Rebellion*, ILR 1995, vol. 29, s. 192. Artykuł ten jest rozszerzoną wersją artykułu w języku hebrajskim, opublikowanego pod tym samym tytułem [w:] *The Bar-Kokhba Revolt. A New Approach*, eds. A. Oppenheimer, U. Rappaport, Jerusalem 1984, s. 27–46. Włoska wersja artykułu ukazała się wcześniej (*Il problema della „circumcisio” in diritto romano fino ad Antonino Pio*, [w:] *Studi in onore di A. Biscardi, II*, Milano 1982, s. 187–214.

³⁸¹ Hdt. 2,104: *μοῦνοι πάντων ἀνθρώπων Κόλχοι καὶ Αἰγύπτιοι καὶ Αἰθίοπες περὶ τὰ μιν αἰδοῖα*. – „jedyni ze wszystkich ludzi Kolchowie, Egipcjanie i Etiopowie od dawien dawna obrzezują się. Otóż Fenicjanie i mieszkający w Palestynie Syryjczycy sami nawet przyznają, że nauczyli się tego od Egipcjan [...]”. Wspomniani tu Syryjczycy to oczywiście Żydzi. Co do tej kwestii nie mieli wątpliwości już autorzy starożytni jak Diodor Sycylijski (1,28,2–3; 55,5) czy Józef Flawiusz (*Ios. ant. Iud.* 8,262; *Ios. c. Ap.* 1,168). Zob. też komentarz M. Sterna, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, vol. 1, Jerusalem 1974, s. 3–4.

³⁸² Najstarsze teksty w *Biblii* dotyczące obrzezania odnoszą się do rytualnej inicjacji do małżeństwa (zob. Rdz 34,14–24; Wj 4,24–26). Podczas wygnania Żydów w VI w. p.n.e. obrzezanie stało się namacalnym znakiem przymierza Boga z narodem izraelskim (zob. Rdz 17,10–14 i Kpł 12,3; obie te księgi są częściami późnego Kodeksu Kapłańskiego, który należy datować na V wiek przed Chrystusem; zob. S.B. Hoenig, *Circumcision. The Covenant of Abraham*, JQR 1962–1963, vol. 53, s. 322–334; M.V. Fox, *The Sign of the Covenant: Circumcision in the Light of the Priestly ‘ôt Etiologies*, RB 1974, vol. 81, s. 557–596).

³⁸³ Najstarsze wzmianki dotyczą Egiptu z okresu Starego Królestwa (zob. F. Jonckheere, *La circoncision des anciens égyptiens*, „Centaurus” 1951, vol. 1, s. 212–234). O starożytnym pochodzeniu rytuału świadczy użycie krzemienia (ślady tej praktyki znajdujemy jeszcze

Za panowania władców z dynastii julijsko-klaudyjskiej egipscy kapłani praktykowali nadal obrzezanie, jak miało to miejsce wcześniej w okresie VI dynastii. Filon z Aleksandrii wyraża się z uznaniem z tego powodu o Egipcjanach w pochwalie obrzezania, którą zamieścił na początku traktatu *De specialibus legibus* (1,1–11). Papiirusy pokazują³⁸⁴, że w II w. n.e. praktyka ta wiązała się ze skomplikowaną procedurą, nad którą kontrolę sprawowały rzymskie władze prowincjonalne³⁸⁵. Rozpoczęła się ona od petycji skierowanej do lokalnych władz przez rodziców lub najbliższych krewnych kandydata. Prosilili oni „zgodnie ze zwyczajem”³⁸⁶ o dostarczenie jej arcykapłanowi (*archiereús*) Aleksandrii i Egiptu oraz rzymskiemu prokuratorowi odpowiedzialnemu za kultury i świątynie w celu uzyskania zgody na obrzezanie³⁸⁷. *Strategus* nakazywał następnie egipskiemu kolegium kapłańskiemu zbadać predyspozycje kandydata. Wnioski z tego badania były mu przekazywane w formie ekspertyzy (*prosphónesis*) dotyczącej statusu kandydata jako dziedzicznego członka „klasy kapłańskiej” (*hieratikón génos*)³⁸⁸. Dopiero wtedy strateg mógł dostarczyć list (*epistolé*), który przynieśli rodzice kandydata, z prośbą

w *Biblii*: Wj 4,25; Joz 5,2–7), a także fakt, że operacje przeprowadzali kapłani, a nie lekarze (tak J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 113, przyp. 19). Dwa etapy zabiegu obrzezania ukazano np. w sekwencji dwóch scen w grobowcu Ankh-Ma-Hor w Sakkarah, wykonanym w okresie Szóstej Dynastii, przypadającym na lata 2460–2200 p.n.e. (szerzej zob. J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 113 wraz z podaną tam dalszą literaturą). Stela z Naga ed-Deir, powstała w okresie Środkowego Egiptu, na początku części Pierwszego Okresu Pośredniego (ok. 2150 r. p.n.e.), ukazuje natomiast uroczyste, masowe obrzezanie grupy 120 młodych mężczyzn (zob. J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 113 wraz z dalszą literaturą).

³⁸⁴ Po raz pierwszy zebrał je U. Wilcken, *Die agyptischen Beschneidungsurkunden*, „Archiv für Papyrusforschung” 1903, vol. 3, s. 4–13 (dodatkową literaturę podaje J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 118, przyp. 45).

³⁸⁵ J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 118–119.

³⁸⁶ W rzeczywistości formuła ta odnosiła się, jak zauważył J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 118, do prawodawstwa rzymskiego.

³⁸⁷ Zob. P. Tebt. II 292 = L. Mitteis, U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde*, I: *Historischer Teil*, 2: *Chrestomathie*, Leipzig 1912, no. 74 (Tebtunis, 189/190 r.).

³⁸⁸ Zob. P. Tebt. II 293 = Wilcken, *Chrestomathie*, no. 75 (Tebtunis, ca. 186 CE.).

o zgodę na obrzezanie³⁸⁹. Zaopatrzeni w ten list petenci musieli przyprowadzić kandydata przed arcykapłana. Ten udzielał chłopcu zgody na obrzezanie, przy czym przedstawiciele duchowieństwa byli obecni jako eksperci³⁹⁰.

Wraz z ogłoszeniem edyktu Hadriana, zakazującego obrzezania, pojawiły się wkrótce protesty, co spowodowało, że wprowadzono dwa wyjątki od nowej regulacji. Pierwszy przywilej, dotyczący Egipcjan, wydał Hadrian. Zezwalał on na obrzezanie kandydatów na egipskich kapłanów i został ogłoszony, jak się przyjmuje, natychmiast po wydaniu edyktu³⁹¹. Ten wyjątek od zakazu obrzezania był jednak ograniczony do synów kapłanów i podlegał warunkowi podwójnego kapłańskiego pochodzenia – ze strony ojca i matki³⁹². Żydzi musieli czekać na podobne ustępstwo do panowania Antoninusa Piusa³⁹³. Zdaniem J. Méléze-Modrzejewskiego fakt, że procedura uzyskiwania zgody na obrzezanie kandydatów na kapłanów nie jest poświadczona przed połową II w. n.e., nie jest przypadkowy³⁹⁴. Zachowane na papiirusach dokumenty pozwalają odtworzyć datę wydania zarówno samego edyktu, jak też przywileju Hadriana. Pomocne są tu papiirusy dotyczące najwyższego kapłana Aleksandrii i Egiptu, który, jak wspomniano wyżej, odgrywał główną rolę w procedurze stosowanej w celu wprowadzenia w życie przywileju nadanego Egipcjanom. W świetle dowodów papirologicznych można stwierdzić, że urząd ten został ustanowiony przez Hadriana pomiędzy czerwcem a sierpniem 120 r.³⁹⁵. Taką datę znajdujemy bowiem w edyktie prefekta Egiptu, Titusa Hateriusa

³⁸⁹ Zob. P. Rain. Cent. 58 (Soknopaiou Nesos, ok. 156 r.).

³⁹⁰ Zob. BGU I 347 = Wilcken, *Chrestomathie*, no. 76; *Select Papyri, with an English translation by A.S. Hunt and C.C. Edgar*, vol. II, London – New York 1934, no. 244; P.W. Pestman, *New Papyrological Primer*, Leiden 1994, no. 48 (Soknopaiou Nesos, 171 r.).

³⁹¹ Tak J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 121.

³⁹² *Ibidem*, s. 127.

³⁹³ Kwestię tę omówię w dalszej części pracy.

³⁹⁴ J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 119.

³⁹⁵ *Ibidem*, s. 121.

Neposa³⁹⁶, regulującym działalność świątynną, którego „rozdział” zachował się na papirusie z kolekcji Fouad³⁹⁷.

Inne fragmenty tego samego edyktu znajdują się na papirusie należącym do kolekcji Uniwersytetu Yale³⁹⁸. Prefekt Haterius Nepos ogłosił w nim decyzję cesarza Hadriana „ustanawiającą arcykapłana *divi Augusti* i Wielkiego Sarapisa, odpowiedzialnego za świątynie w Aleksandrii i Egipcie”. Biorąc pod uwagę, że urząd najwyższego kapłana Aleksandrii i Egiptu był nierozdzielnie związany z przywilejem nadanym przez Hadriana egipskiemu kapłanowi w odniesieniu do obrzezania młodych kapłanów, data ujawniona przez papirus Fouad w odniesieniu do Najwyższego Kapłana prawie na pewno jest również datą tego przywileju³⁹⁹. A ponieważ przywilej datowany jest na lato 120 r., edykt Hadriana dotyczący obrzezania został ogłoszony pod koniec 119 lub, najpóźniej, na początku 120 r.⁴⁰⁰ Pierwszy antykastracyjny reskrypt Hadriana, w którego ostatnim zdaniu znajduje się odniesienie do zakazu obrzezania, mógł zostać wysłany do namiestnika orientalnej prowincji, np. legata Syrii, pod koniec 120 r.⁴⁰¹ Dziesięć lat później Hadrian skierował drugi reskrypt (D. 48,8,5) do prokonsula Azji, Ninniusza Hasty, wyjaśniając ostatecznie wątpliwości dotyczące możliwości legalnego stosowania innej metody dokonania kastracji niż wycięcie genitaliów.

³⁹⁶ Funkcję tę sprawował w latach 120–124 (zob. G. Bastianini, *Lista dei prefetti d'Egitto dal 30aal 299p*, ZPE 1975, vol. 17, s. 284). Jego karierę dokumentuje inskrypcja z Fulginiae w Umbrii (CIL XI, 5213= ILS 1338).

³⁹⁷ Zob. P. Fouad 10 (czerwiec – sierpień 120 r.). Na temat przypuszczeń co do bardziej dokładnej daty zob. J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 122, przyp. 60.

³⁹⁸ P. Yale inv. 1394 V. Zob. G.M. Parassoglou, *A Prefectoral Edict Regulating Temple Activities*, ZPE 1974, vol. 13, s. 21–37.

³⁹⁹ J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 122.

⁴⁰⁰ *Ibidem*. Zob. też E.M. Smallwood, *The Legislation of Hadrianus and Antoninus Pius against Circumcision*, „*Latomus*” 1959, vol. 18, s. 334–347.

⁴⁰¹ Tak J. Méléze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 122.

Fakt, że Hadrian wydał ogólny zakaz obrzeżania, jest dla wielu znawców tej problematyki bezsporny⁴⁰². Edykt ten uzupełnił przepisy antykastracyjne tego cesarza. Realizując w praktyce zasadę *humanitas*⁴⁰³, poddał on obrzeżanie sankcjom karnym, stosowanym na podstawie *lex Cornelia de sicariis et veneficiis* wobec osób dokonujących kastracji. Dzięki swym aktom prawnym Hadrian zamierzał położyć ostateczny kres wszelkim operacjom na męskich narządach płciowych, dokonywanym w jakiegokolwiek formie.

⁴⁰² Jednym z uczonych, który zdecydowanie sprzeciwia się tej tezie, jest Ra'anan Abusch. W artykule *Negotiating Difference. Genital Mutilation in Roman Slave Law and the History of the Bar Kokhba Revolt*, [w:] *The Bar Kokhba War Reconsidered. New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, ed. P. Schäfer, Tübingen 2003, s. 71–91, zajmuje on stanowisko, że Hadriański zakaz obrzeżania nigdy nie istniał w jakiegokolwiek formie, ani jako zakaz obejmujący całe imperium, ani jako wybiórczo stosowany wobec Żydów. Cesarz nie wydał go ani przed wybuchem rewolty Bar Kochby, ani w jej następstwie. Jego zdaniem nie ma absolutnie żadnych dowodów na to, że problematyka obrzeżania była poruszana w rzymskim prawie przed czasem następcy Hadriana, Antoninusa Piusa, który po raz pierwszy wydał reskrypt odnoszący się do dokładnych warunków, pod którymi rytuał żydowskiego obrzeżania mógł być praktykowany. Jeszcze inną propozycję przedstawił, opierając się na licznych źródłach rabinicznych, J. Geiger, *The Ban of Circumcision and the Bar-Kokhba Revolt*, „Zion” 1976, vol. 41, s. 139–147. Jego zdaniem zakaz obrzeżania został uchwalony na mocy *coercitio*, czyli przymusu administracyjnego ówczesnego gubernatora Judei – Tineiusa Rufusa (szerzej na temat kariery Rufusa zob. S. Appelbaum, *Tineius Rufus and Julius Severus*, [w:] *Judaea in Hellenistic and Roman Times. Historical and Archaeological Essays*, ed. S. Appelbaum, Leiden 1989, s. 117–123). Według R. Abuscha, *op. cit.* s. 84, niezależnie od ostatecznej słuszności tej wysoce hipotetycznej rekonstrukcji Geigera, jej głównym celem jest zwrócenie uwagi na fakt, że źródła rabiniczne w żaden sposób nie wskazują na istnienie cesarskiego ustawodawstwa dotyczącego obrzeżania. Sugerują one raczej, że jeśli faktycznie pewne środki zostały wprowadzone w życie podczas wojny, to najprawdopodobniej były one częścią kampanii wojskowej prowadzonej przeciwko powstaniu żydowskiemu na poziomie lokalnym. Z pewnością brak dowodów na porównywalne restrykcje dotyczące praktyk religijnych Żydów przebywających w Rzymie dodatkowo podważa tezę, że ustawodawstwo cesarskie ograniczało obrzeżanie podczas panowania Hadriana. W tym okresie obrzeżanie, podobnie jak chrześcijańska tożsamość, po prostu nie zostało jeszcze zdefiniowane prawnie w ramach prawa rzymskiego.

⁴⁰³ Szerzej na temat tej zasady w prawie rzymskim zob. m.in. H. Kupiszewski, *Humanitas et le droit romain*, [w:] *Maior Viginti quinque Annis. Essays in Commemoration of the Sixth Lustrum of the Institute for Legal History of the University of Utrecht*, ed. J.E. Spruit Assen 1979, s. 85–103; *idem*, *Prawo rzymskie a współczesność*, Kraków 2013, s. 239–266; B. Zalewski, *Humanitas w ustawodawstwie Konstancyntyna Wielkiego*, Lublin 2021.

Według Aeliusa Spartianusa, rzekomego autora *Vita Hadriani*⁴⁰⁴, cesarz, zakazując obrzezania, doprowadził do wybuchu powstania żydowskiego⁴⁰⁵. Wspomniana wojna to tzw. bunt Bar Kochby z lat 132–135⁴⁰⁶. Lakoniczny charakter wzmianki powoduje, że nie wynika z niej, jaki charakter miał zakaz okaleczania narządów płciowych i kiedy dokładnie został wydany. W tekście użyto wyrażenia *mutilare genitalia*⁴⁰⁷. Zwrot ten jest tu zapewne stosowany dla określenia szczególnego przestępstwa, obejmującego wszelkiego rodzaju zabiegi chirurgiczne podejmowane w celu zmiany naturalnego kształtu narządów płciowych, np. poprzez ich wycięcie lub ablację napletka⁴⁰⁸.

W świetle prezentowanych wyżej najnowszych ustaleń dotyczących datowania edyktu Hadriana, wprowadzającego zakaz obrzezania, informacja przekazana w *Vita Hadriani* wydaje się co najmniej nieprecyzyjna. Po pierwsze, nie ulega wątpliwości, że edykt Hadriana zrównujący obrzezanie z kastracją został ogłoszony kilkanaście lat przed powstaniem Bar Kochby. Po drugie zaś nie był on skierowany wyłącznie przeciwko Żydom. Ogłoszono go bowiem w edykcie, a zatem obowiązywał, prawdopodobnie,

⁴⁰⁴ Historycy od dawna zgadzają się, że liczni „autorzy” *Scriptores Historiae Augustae* są pseudonimami ukrywającymi osobę, która skompilowała wcześniejszy materiał źródłowy pod koniec IV w. Na temat autorstwa *Historia Augusta* zob. T.D. Barnes, *The Sources of the Historia Augusta*, Brussels 1978.

⁴⁰⁵ SHA, *Had.* 14,2: *Moverunt ea tempestate et Iudaei bellum, quod vetabantur mutilare genitalia.* – „Wtedy także Żydzi rozpoczęli wojnę, ponieważ zabroniono im dokonywać obrzezania”.

⁴⁰⁶ Szerzej na temat tej rewolty zob. m.in. P. Schäfer, *Der Bar Kochba-Aufstand. Studien zum zweiten jüdischen Krieg gegen Rom*, Tübingen 1981; *The Bar Kokhba War Reconsidered. New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, ed. P. Schäfer, Tübingen 2003.

⁴⁰⁷ Czasownik *mutilare*, który znaczy m.in. „kaleczyć, obciąć, odciąć”, stosowany był na oznaczenie odcięcia różnych części ciała. Rzeczownik *mutilatio* pojawił się, jak się przyjmuje, dopiero w czasach późnego cesarstwa. Jeśli w *Vita Hadriani* nie użyto czasownika *circumcidere*, będącego technicznym określeniem czynności obrzezania, lecz *mutilare*, to wynika to przede wszystkim z faktu, że w IV w. ten ostatni stosowano głównie dla określenia każdego rodzaju zabiegu na narządach płciowych; zob. D. Dalla, *L'incapacità...*, s. 92, przyp. 54; J. Mélèze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 126, przyp. 78.

⁴⁰⁸ Tak J. Mélèze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 126.

jako ogólna zasada w całym imperium rzymskim⁴⁰⁹. Edykt ten z pewnością był jednak jednym z czynników stymulujących wybuch rebelii Bar Kochby. Jak podkreślają niektórzy badacze⁴¹⁰, mógł on być pierwszym elementem mechanizmu uruchomionego przez Hadriana, który podczas swojej orientalnej podróży w latach 128–130 postanowił przekształcić Jerozolimę w Aelia Capitolina⁴¹¹.

4. Reskrypt Antoninusa Piusa

Żydzi czekali na przywilej podobny do tego, którego poprzedni cesarz udzielił egipskim kandydatom na kapłanów, aż do panowania Antoninusa Piusa (138–161). Informacje o tym fakcie podają *Digesta Justyniańskie* (D. 48,8,11).

Modestinus libro sexto regularum: Circumcidere Iudaeis filios suos tantum rescripto divi Pii permittitur: in non eiusdem religionis qui hoc fecerit, castantis poena irrogatur.

Modestinus w księdze szóstej *Zasad prawnych*: Na podstawie reskryptu boskiego cesarza [Antoninusa Piusa] Żydom zezwolono obrzezać wyłącznie⁴¹²

⁴⁰⁹ Nie mamy co do tego pewności, gdyż nie zachowała się jego treść.

⁴¹⁰ Zob. J. Mélèze-Modrzejewski, *op. cit.*, s. 123.

⁴¹¹ Cass. Dio 69,12: ἐς δὲ τὰ Ἱεροσόλυμα πόλιν αὐτοῦ ἀντὶ τῆς κατασκαφείσης οἰκίσαντος, ἦν καὶ Αἰλίαν Καπιτωλίαν ὀνόμασε, καὶ ἐς τὸν τοῦ ναοῦ τοῦ θεοῦ τόπον ναὸν τῷ Διὶ ἕτερον ἀντεγειραντος πόλεμος, καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐν οὐδενὶ αὐτοῦς λόγῳ οἱ Ῥωμαῖοι ἐποίουντο: ἐπεὶ δ' ἦ τε Ἰουδαία πᾶσα ἐκεκίνητο, καὶ οἱ ἀπανταχοῦ γῆς Ἰουδαῖοι συνεταιράττοντο καὶ συνήσαν, καὶ πολλὰ κακὰ ἐς τοὺς Ῥωμαίους τὰ μὲν λάθρα τὰ δὲ καὶ. – „W Jerozolimie założył miasto w miejsce tego, które zostało zrównane z ziemią, nazywając je Aelia Capitolina, a na miejscu świątyni boga wznosił nową świątynię Jowisza. Wywołało to wojnę o niemałym znaczeniu ani krótkim czasie trwania, ponieważ Żydzi uważali za rzecz nie do przyjęcia, aby obce rasy osiedlały się w ich mieście i ustanawiano tam obce obrzędy religijne” (przekład autora).

⁴¹² Wprowadziłem istotną zmianę do polskiego przekładu *Digestów*, dokonanego przez zespół T. Palmirskiego. Przysłówek *tantum* („wyłącznie”) odnosi się bowiem w tym fragmencie nie do *Iudeis*, ale do *filios suos*. Na kwestię tę zwrócił pierwszy uwagę D. Rokeah, *Comments on the Revolt of Bar Kokhba*, „Tarbiz” 1965–1966, vol. 35, s. 128–129. Interpretację tę poparli też m.in. P. Schäfer (*Der Bar Kochba-Aufstand...*, s. 40–43; *Judeophobia. Attitudes towards the Jewish in the Ancient World*, Cambridge 1997, s. 104; *The Bar Kokhba Revolt and Circumcision. Historical Evidence and Modern Apologetics*, [w:] *Jüdische*

swoich synów. Kto uczyni to nie [będąc] tego wyznania, poniesie karę jak osoba kastrująca.

Nie jesteśmy w stanie określić dokładnej daty wydania tego reskryptu. Źródła żydowskie udokumentowały co najmniej trzy próby podejmowane przez mędrców wysłanych do Rzymu w celu uzyskania uchYLENIA zakazu obrzezania. Według Amnona Lindera poselstwa te nie mogą być datowane na pierwsze lata panowania Antoninusa Piusa⁴¹³, gdyż mędrcy wymienieni jako członkowie tych misji nie osiągnęli do tego czasu pozycji autorytetu⁴¹⁴.

Ze źródeł literackich można jednak określić *terminus ante quem*. Z *Dialogu z Żydem Tryfonem* autorstwa Justyna Męczennika dowiadujemy się, że między 155 a 160 r., kiedy powstał ten tekst⁴¹⁵, obrzezanie Żydów było uważane za legalne i nie podlegało żadnym zakazom w całym imperium⁴¹⁶.

Praktyczne stosowanie tego przywileju potwierdzają też źródła z pierwszej połowy III w. Bardesanes w *Liber legum regionum*, dzieło

Geschichte in hellenistisch-römischer Zeit. Wege der Forschung: Vom alten zum neuen Schürer, ed. A. Oppenheimer, München – Oldenbourg 1999, s. 119) oraz R. Abusch, *op. cit.*, s. 85–86. Łączenie *tantum* z *Iudeis*, jak uczynili to autorzy polskiego przekładu *Digestów*, jest niewłaściwe, ponieważ wiemy, że wcześniej podobny przywilej uzyskali od Hadriana egipscy kapłani. Żydzi nie byli zatem jedyną uprzywilejowaną nacją, która mogła dokonywać obrzezania, z czego musiał zdawać sobie sprawę Antoninus Pius. A zatem w jego reskrypcie przysłówkę *tantum* z pewnością dotyczy *filios suos*.

⁴¹³ Tak E.M. Smallwood, *op. cit.*, s. 343.

⁴¹⁴ A. Linder, *The Jews in the Roman Imperial Legislation*, Detroit 1987, s. 99.

⁴¹⁵ Zob. E.F. Osborn, *Justin Martyr*, Tübingen 1973, s. 8.

⁴¹⁶ Na przykład w rozdziale 1. Tryfon, przedstawiając się, mówi: Τρύφων [...] καλοῦμαι εἰμι δὲ Ἑβραῖος ἐκπεριτομῆς. – „Nazywają mnie [...] Tryfon; i jestem obrzezanym Hebrajczykiem [...]”. W rozdziale 10. Tryfon wypowiada zaś następującą kwestię: ἐκεῖνο δὲ ἀποροῦμεν μάλιστα, εἰ ὑμεῖς, εὐσεβεῖν λέγοντες καὶ τῶν ἄλλων οἰόμενοι διαφέρειν, κατ’ οὐδὲν αὐτῶν ἀπολείπεσθε, οὐδὲ διαλλάσσετε ἀπὸ τῶν ἐθνῶν τὸν ὑμέτερον βίον, ἐν τῷ μήτε τὰς ἐορτὰς μήτε τὰ σάββατα τηρεῖν μήτε τὴν περιτομὴν ἔχειν. – „Ale sądzimy, że największą stratą jest to, że wy twierdząc, iż jesteście pobożni, że przypuszczając, iż jesteście lepsi od innych, niczym szczególnie się od nich nie różnicie i nie zmieniacie w ogóle stylu życia w porównaniu z innymi narodami, że nie obchodzicie żadnych świąt, ani Szabatów, nie praktykujecie obrzędu obrzezania”.

wydanym ok. 220 r.⁴¹⁷, stwierdził, że Żydzi obrzezują swoich synów niezależnie od miejsca zamieszkania⁴¹⁸. Dokonywanie przez Żydów obrzezania poświadczył również Orygenes w wydanym w 248 r. piśmie *Przeciw Celsusowi*⁴¹⁹.

Przywilej Piusa został też umieszczony w greckiej wersji językowej w *Collectio tripartita*⁴²⁰ oraz *Bazylikach*⁴²¹.

⁴¹⁷ Tak I.L.E. Ramelli, *Bardaisan of Edessa. A Reassessment of the Evidence and a New Interpretation*, Piscataway 2009, s. 54–55.

⁴¹⁸ Zob. Bardesanes, *Liber legum regionum*, ed. F. Nau, *Patrologia Syriaca*, 1/2, Paris 1907, s. 605. Wspominając w tym samym dziele o podboju przez Rzym Arabii, autor ten pisze, że Rzymianie zlikwidowali wszystkie prawa, które tam obowiązywały, szczególnie obrzezanie (zob. *The Book of the Laws of Countries. Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa*, by H.J.W. Drijvers, Assen 1965, s. 56). Miało to miejsce albo podczas wojny arabskiej Septymiusza Severa w 195–196 r., albo późniejszej, prowadzonej przez Makrynusa w 217–218 r. (tak H.J.W. Drijvers, *Bardaisan of Edessa*, Piscataway 2014, s. 105, przyp. 100).

⁴¹⁹ Orig. *con. Cels.* 2,13: Ἀλλὰ φήσει τις ὅτι καὶ Σαμαρεῖς διὰ τὴν ἑαυτῶν θεοσεβείαν διώκονται. Πρὸς ὃν τοιαῦτα ἐροῦμεν· οἱ Σικάριοι διὰ τὴν περιτομὴν ὡς ἀκρωτηριάζοντες παρὰ τοὺς Σικάριοι διὰ τὴν περιτομὴν ὡς ἀκρωτηριάζοντες παρὰ τοὺς καθεστῶτας νόμους καὶ τὰ Ἰουδαίους συγκεχωρημένα μόνους ἀναιροῦνται. – „Powie kto, że również Samarytanie są prześladowani za swą religię. Odpowiedź jest prosta: Sykaryjczycy podlegają karze śmierci za obrzezanie, które uchodzi za prawnie zakazane okaleczenie ciała, a dozwolone jest tylko Żydom”. Określenie Sykaryjczycy (albo Sykariusze) pochodzi od hebr. *sikarim*, łac. *sicarius*, słów oznaczających skrytobójcę, mordercę. Termin Sykaryjczycy można zatem tłumaczyć jako „nożownicy” czy „skrytobójcy”. Sykaryjczycy byli stronnictwem politycznym działającym od połowy I w. Głównym celem ich działalności była fanatyczna walka z Rzymianami i sprzymierzonymi z nimi Żydami. Dopuszczali się mordów na przeciwnikach, stosując krótkie sztylety (*sica*). Po upadku Masady w 73 r. działali jeszcze wśród diaspory żydowskiej w Egipcie i Cyrenie, gdzie zamierzali wywołać bunt egipskich Żydów. Zaprzestali działalności w 135 r. wraz z upadkiem powstania Bar Kochby.

⁴²⁰ Jest to pierwszy kompletny zbiór prawa cywilnego dotyczący spraw kościelnych. Anonimowy kompilator zakończył swoją pracę niedługo po rządach Justyniana. Pierwsza księga zbioru zawiera teksty pochodzące z pierwszych trzynastu tytułów *Kodeksu Justyniańskiego* w greckim tłumaczeniu Anatola z Bejrutu. Druga zawiera teksty z *Instytucji* i *Digestów Justyniańskich* w anonimowym przekładzie. Trzecia przekazuje trzy pierwsze tytuły wyciągu z *Nowel Justyniańskich*, sporządzonego przez Atanazego. W księdze drugiej czytamy (2,86): Τοῖς Ἰουδαίοις ἐφεῖται τὰ ἴδια τέκνα περιτέμνειν· εἰ δὲ περιτέμωσιν ἕτερον, ὡς οἱ εὐνουχιζόντες τιμωροῦνται. – „Żydom wolno obrzezać własne dzieci; jeśli jednak obrzezają inne, będą ukarani jak dokonujący kastracji” (przekład autora).

⁴²¹ B. 60,39,7: Τοῖς Ἰουδαίοις ἐφεῖται τὰ ἴδια τέκνα περιτέμνειν· εἰ δὲ περιτέμωσιν ἕτερον, κεφαλῆκός τιμωροῦνται καὶ δημεῖόνται. – „Żydom wolno dokonywać obrzezania własnych dzieci; jeśli jednak obrzezają inne, będą ukarani śmiercią i konfiskatą mienia” (przekład

Należy zaznaczyć, że zakaz obrzezania nie-Żydów, o którym mowa w reskrypcie Antoninusa Piusa, nie był w kolejnych wiekach przestrzegany, stąd pojawiła się konieczność jego ponawiania. Po raz pierwszy stało się to prawdopodobnie w 202 r.⁴²². Podobne działania podejmowano jeszcze kilka razy między IV a VI w.⁴²³

w tym przypisie pochodzą od autora). Teksty w *Collectio tripartita* jak i *Bazylikach* nie zawierają greckiego odpowiednika przysłówka *tantum*. Inaczej jest w greckim komentarzu do słowa Ἰουδαίους, zamieszczonym w *Bazylikach*: Μόνους τοῖς Ἰουδαίους ἀπὸ διατάξεως Πίου ἐπιτέτραπται ἰδίους υἱούς περιτέμνειν· εἰ δὲ τις μὴ ὢν Ἰουδαῖος τοῦτο ποιῆι, τῆ τῶν εὐνουχιζόντων ὑπόκειται τιμωρία. – „Tylko Żydom, od rozporządzenia Piusa, wolno obrzezać własnych synów; jeśli jednak uczyni to ktoś nie będący Żydem, będzie ukarany jak osoby dokonujące kastracji”. O ile jednak w tekście Modestyna przysłówek *tantum* można odnieść albo do *Iudeis*, co jest błędem, albo do *filios* – co, jak zaznaczyłem wyżej, jest poprawne – o tyle komentarz w *Bazylikach* nie pozostawia wątpliwości. Celownik l.mn. Μόνους (dosłownie „jedynym”) odnosi się w nim bowiem tylko i wyłącznie, jako przydawka, do celownika τοῖς Ἰουδαίους. Takie połączenie jest niewątpliwie sprzeczne z duchem reskrypcji Antoninusa Piusa (zauważył to już R. Abusch, *op. cit.*, s. 86).

⁴²² Według SHA, *Sev.* 17,1, Septymiusz Sewer zakazał prozelityzmu i nawracania na chrześcijaństwo. Na temat wiarygodności tej informacji zob. R. Freudenberger, *Das angebliche Christenedikt des Septimius Severus*, WS 1968, vol. 81, s. 206–217; P. Keresztes, *The Emperor Septimius Severus-A Precursor of Decius*, „Historia” 1970, vol. 19, s. 565–578; J. Speigl, *Die Christenpolitik des Septimius Severus*, MThZ 1969, vol. 20, s. 181–194.

⁴²³ Po raz pierwszy zakaz odnowił Konstantyn Wielki w konstytucji z 21 października 335 r. Chociaż zachowała się ona tylko w wersji skierowanej do Feliksa, prefekta *praetorio* diecezji afrykańskiej, to z pewnością została wydana jako ustawa ogólna, której identyczne kopie przesłano do namiestników także innych diecezji (tak A. Linder, *op. cit.*, s. 138; szerzej na temat tej konstytucji *ibidem*, s. 144–151). Z wyjątkiem jednego paragrafu z końca konstytucji, tekst ustawy został w całości zachowany w *Constitutio Sirmondiana 4*. Redaktorzy *Codex Theodosianus* otrzymali ostatnią część prawa i podzielili ją na dwa teksty, oba częściowe i skrócone (C.Th. 16,8,5 i C.Th. 16,9,1). Konstytucja zawiera m.in. zakaz obrzezania nieżydowskich niewolników zakupionych przez żydowskich właścicieli *Constitutio Sirmondiana 4*: [...] *si quispiam Iudaeorum Christianum mancipium vel cuiuslibet alterius sectae mercatus circumcidere non perhorruerit, circumcisis quidem istius statuti mensura libertatis conpos effectus eiusdem privilegiis potiatur: non fas Iudaeo sit qui circumciderit mancipium generis memorati in obsequium servitutis retinere* [...]. – „Jeśli ktoś z Żydów, kupiwszy niewolnika chrześcijańskiego lub z jakiegokolwiek innej sekty, nie przestraszy się go obrzezać, to obrzezany niewolnik będzie mógł, na mocy tego prawa, uczestniczyć w wolności i korzystać z jej przywilejów. Nie będzie wolno Żydowi, który obrzezał wyżej wymienionego niewolnika, zatrzymywać go w niewolniczym posłuszeństwie” (wszystkie przekłady w tym przypisie pióra autora). Oto wersja z C.Th. 16,9,1: *Si quis Iudaeorum Christianum mancipium vel cuiuslibet alterius sectae mercatus circumciderit, minime in servitute retineat circumcismus, sed libertatis privilegiis, qui hoc sustinuerit,*

5. Konstytucja Konstantyna Wielkiego

Kolejnym władcą, który zajął się problematyką kastracji, był Konstantyn Wielki. Cesarz ten wydał konstytucję, którą ostatecznie umieszczono w 42 tytule (*De eunuchis*) 4 księgi *Kodeksu Justyniańskiego* (C. 4,42,1).

potiatur. – „Jeśli ktoś z Żydów, kupiwszy niewolnika chrześcijańskiego lub z jakiegokolwiek innej sekty, obrzeza go, żadną miarą nie będzie mógł zatrzymać obrzezanego w niewoli, lecz ten, kto to wycierpiał, będzie mógł korzystać z przywilejów wolności”. Kolejnym cesarzem, który odnowił zakaz, był Konstantyn II. Dokonał tego w konstytucji z 13 sierpnia 339 r. (szerzej zob. A. Linder, *op. cit.*, s. 267–272), zachowanej w C.Th. 16,9,2: *Iudaeus servum Christianum nec comparare debet nec largitatis vel alio quocumque titulo consequatur. Quod si aliquis Iudaeorum mancipium vel Christianum habuerit vel sectae alterius seu nationis crediderit ex quacumque causa possidendum et id circumciderit, non solum mancipii damno multetur, verum etiam capitali sententia puniatur, ipso servo pro praemio libertate donando*. – „Żyd nie powinien kupować chrześcijańskiego niewolnika, ani nie powinien nabywać go dzięki darowiźnie lub innemu tytułowi. Ale jeśli ktoś z Żydów będzie miał niewolnika chrześcijańskiego albo z innej sekty lub narodu, i będzie uważał, że powinien go posiadać z jakiegokolwiek powodu i obrzeza go, to nie tylko będzie ukarany stratą niewolnika, ale także zostanie mu wymierzona kara śmierci, podczas gdy sam niewolnik otrzyma w nagrodę wolność”. Zakaz ten powtórzył Justynian (C. 1,10,1). Kolejnym władcą, który ponowił zakaz, był Teodozjusz II. Uczynił to w konstytucji z 20 października 415 r. (C.Th. 16,8,22). Cesarz swoim listem pozbawił patriarchę Gamaliela, przywódcę religijnego Żydów, godności prefekta honorowego i sprowadził go do godności, którą miał przed uzyskaniem prefektury. Nakazał także, ażeby w przyszłości patriarcha powstrzymał się od szeregu działań. Jedno z nich brzmiało następująco: *Si Christianum vel cuiuslibet sectae hominem ingenuum servumve Iudaica nota foedare temptaverit vel ipse vel quisquam Iudaeorum, legum severitati subdatur*. – „Jeżeli on sam, albo jeden z Żydów, będzie próbował zbezczęścić żydowskim znamieniem niesławy chrześcijanina lub członka jakiegokolwiek sekty – tak niewolnika, jak i wolnego – on sam albo ktokolwiek z Żydów niech będzie poddany surowości praw”. Wspomniana tu *Iudaica nota* to oczywiście obrzezanie. Kolejny zakaz pochodzi od Honoriusza i został wydany w konstytucji z 9 kwietnia 423 r., zachowanej w C.Th. 16,8,26 (szerzej na jej temat zob. A. Linder, *op. cit.*, s. 289–295). Czytamy w niej m.in.: *Tamen ipsi Iudaei et bonorum proscriptio et perpetuo exilio damnabuntur, si nostrae fidei hominem circumcidisse eos vel circumcidendum mandasse constiterit*. – „Jednakże ci sami Żydzi będą skazani na konfiskatę mienia, jak również na wieczne wygnanie, jeśli okaże się, że obrzezali oni człowieka naszej wiary lub kazali go obrzezać”. Tylko ten fragment wspomnianej wyżej konstytucji włączył do swego kodeksu Justynian (C. 1,9,16). Szerzej na temat tej problematyki zob. R. Wojciechowski, *Zakaz posiadania niewolników-chrześcijan przez Żydów według Kodeksu Teodozjańskiego*, AUWr No 3375, „Prawo”, t. CCCXIII, Wrocław 2011, s. 29–39.

Imperator Constantinus. Si quis post hanc sanctionem in orbe romano eunuchos fecerit, capite puniatur: mancipio tali nec non etiam loco, ubi hoc commissum fuerit domino sciente et dissimulante, confiscando.

Cesarz Konstantyn. Jeśli ktoś po tej klauzuli karnej będzie czynił w świecie rzymskim [z mężczyzn] eunuchów, niech będzie skazany na karę główną; niewolnik a także miejsce, gdzie dopuszczono się tego [przestępstwa], jeśli właściciel wiedział o tym i ukrył prawdę, zostaną skonfiskowani⁴²⁴.

Nie znamy roku publikacji tej konstytucji, a jedynie jej datę dzienną – 24 lutego⁴²⁵. Adresowana jest do Ursyna, piastującego godność *dux Mesopotamiae*. Nie powinno to dziwić, gdyż na wschodzie cesarstwa opór wobec zakazu kastracji był największy⁴²⁶. Konstytucja ta jest także jednym z dowodów na to, że w okresie tym niewolnicy-kastraci byli kupowani i sprzedawani do Rzymu zwłaszcza we wschodnich prowincjach imperium. Ustanowiony w niej zakaz kastracji dotyczył niewątpliwie całego cesarstwa⁴²⁷.

Konstytucja zapowiadała stosowanie wobec dokonujących kastracji kary śmierci. Utrzymano zatem dawną sankcję. Nowymi elementami, w porównaniu do wydanych dotąd regulacji, była konfiskata niewolnika oraz miejsca, w którym dokonano zabiegu. Konfiskata *mancipium*, czyli niewolnika, którym posłużono się dla dokonania kastracji, stanowi złagodzenie sankcji dla osoby, która udostępniła swego sługę dla dokonania przestępstwa, zarówno w stosunku do tego, co czytamy w *Pauli Sententiae*, jak i uchwale senatu z czasów Nerwy.

Wśród badaczy panuje przekonanie, że tekst umieszczony w *Codex repetitae prelectionis* jest jedynie częścią oryginalnej konstytucji⁴²⁸. Została ona zapewne skrócona przez komisję przygotowującą tę część kodyfikacji justyniańskiej⁴²⁹.

⁴²⁴ Przekład autora.

⁴²⁵ O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart 1919, s. 124, uważa, że wydano ją w końcowym okresie rządów Konstantyna.

⁴²⁶ Por. D. Dalla, *L'incapacità...*, s. 100.

⁴²⁷ Por. G.F. Falchi, *Diritto penale Romano (i singoli reati)*, Padova 1932, s. 160.

⁴²⁸ *Ibidem*, s. 101.

⁴²⁹ Por. B. Zalewski, *op. cit.*, s. 268.

6. Konstytucja Leona I

We wspomnianym wyżej 42 tytule 4 księgi *Kodeksu Justyniańskiego* umieszczono także konstytucję cesarza Leona I, skierowaną do prefekta pretorianów Vivianusa (C. 4,42,2).

Imperator Leo. Romanae gentis homines sive in barbaro sive in romano solo eunuchos factos nullatenus quolibet modo ad dominium cuiusdam transferri iubemus: poena gravissima statuenda adversus eos, qui hoc perpetrare ausi fuerint, tabellione videlicet, qui huiusmodi emptionis sive cuiuslibet alterius alienationis instrumenta conscripserit, et eo, qui octavam vel aliquod vectigalis causa pro his susceperit, eidem poenae subiciendo. 1. Barbarae autem gentis eunuchos extra loca nostro imperio subiecta factos cunctis negotiatoribus vel quibuscumque aliis emendi in commerciis et vendendi ubi voluerint tribuimus facultatem.

Cesarz Leon. Nakazujemy, żeby ludzie pochodzenia rzymskiego, których uczyniono eunuchami, czy to na ziemi rzymskiej czy barbarzyńskiej, nigdzie, w żaden sposób, nie byli przenoszeni pod czyjąś władzę [jako niewolnicy]. Wobec tych, którzy odważą się tego dopuścić, ma być wymierzona najsurowsza kara. Oczywiście notariusz, który sporządził dokumenty tego rodzaju sprzedaży albo jakiegokolwiek innej formy zbycia, a także ten, kto przyjął z ich powodu oktawę albo jakikolwiek inny podatek, będzie podlegał tej samej karze. 1. Eunuchów barbarzyńskiego ludu, uczynionych [kastratami] poza miejscami podległymi naszej władzy, zezwalamy kupować i sprzedawać wszystkim kupcom albo jakimkolwiek innym [osobom], gdzie zechcą⁴³⁰.

W konstytucji tej brakuje *subscriptio*, co nie pozwala określić precyzyjnie jej datowania. Przyjmuje się, że wydano ją między 457 a 465 r.⁴³¹ Konstytucja wskazuje wyraźnie, że handel eunuchami był w tym czasie przedmiotem zainteresowania legislacyjnego. Leon I (457–474) zakazał w tej cesarskiej ustawie sprzedaży eunuchów mających rzymskie obywatelstwo na terenie cesarstwa. Zakaz handlu nie obejmował jednak eunuchów narodowości barbarzyńskiej. Skutkiem tego prawa mógł być

⁴³⁰ Przekład autora.

⁴³¹ Zob. D. Dalla, *L'incapacità...*, s. 102.

napływ do cesarstwa wschodniorzymskiego dużej liczby kastratów z zagranicy. Każdemu, kto ośmielił się wykastrować obywatela rzymskiego, miała być wymierzona *poena gravissima*. Cesarz miał zatem na myśli karę śmierci. Podobna kara miała spotkać notariusza, który sporządził akt sprzedaży, oraz służby podatkowe, które przyjęłyby z tytułu takiej transakcji podatek.

Na koniec warto też zauważyć, że regulacje dotyczące kastracji pojawiły się także w ustawodawstwie barbarzyńskim. W *lex Visigothorum* (3,5,4 i 3,5,7) kastrację przewidziano jako karę dla sodomitów⁴³². W *lex Salica* (25,7) wymieniono ją jako alternatywną wobec grzywny w wysokości 6 solidów karę dla niewolnika, który, po pierwsze, utrzymywał stosunki seksualne z niewolnicą innego właściciela (o ile przyczyniły się one do jej śmierci), po drugie zaś, który popełnił kradzież z włamaniem (40,4)⁴³³. Ten sam akt prawny⁴³⁴ oraz *lex Ribuarica*⁴³⁵ zawierają również przepis dotyczący zadośćuczynienia przysługującego osobie wolnourodzonej w przypadku wykastrowania jej przez innego *ingenuus*.

⁴³² Zob. *Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio I. Legum nationum Germanicarum*, vol. 1, *Leges Visigothorum*, ed. K. Zeumer, Hannoverae et Lipsiae 1892, s. 163 i 165.

⁴³³ Szerzej zob. G. Milović-Karić, D. Milović, *Salijski zakon i kazna kastracije*, AMHA 2009, vol. 7/2, s. 191–196.

⁴³⁴ *Lex Salica* 48,14. Zob. *Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio I. Legum nationum Germanicarum*, vol. 4,2, *Lex Salica*, hrsg. K.A. Eckhardt, Hannoverae 1969, s. 88.

⁴³⁵ *Lex Ribuarica* 6. Zob. *Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio I. Legum nationum Germanicarum*, vol. 3,2, *Lex Ribuarica*, hrsg. F. Beyerle, R. Buchner, Hannoverae 1954, s. 76.

Rozdział IV

Zakaz kastracji w prawie kościelnym

Stanowisko Kościoła wobec kastracji wpłynęło z pewnością na ostatnią znaną nam rzymską regulację dotyczącą kastracji autorstwa Justyniana, którą przedstawię w kolejnym rozdziale. Wypada zatem krótko odnieść się do tego, jak do kwestii kastracji podchodził Kościół chrześcijański.

Źródła wskazują jednoznacznie, że samokastracja była prawdziwym problemem w niektórych wspólnotach chrześcijańskich⁴³⁶. Niektórzy wyznawcy nowej religii, zainspirowani *Ewangelią św. Mateusza*, przyjęli radykalną cielesną ascezę jako podstawę chrześcijańskiej pobożności (19,12):

εἰσὶν γὰρ εὐνοῦχοι οἵτινες ἐκ κοιλίας μητρὸς ἐγεννήθησαν οὕτως καὶ εἰσὶν εὐνοῦχοι οἵτινες εὐνουχίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ εἰσὶν εὐνοῦχοι οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρεῖτω.

Albowiem są eunuchowie, którzy narodzili się takimi z łona matki, są też eunuchowie, którzy przez ludzi zostali wytrzebieni; są też eunuchowie, którzy sami siebie uczynili eunuchami dla Królestwa Niebios. Kto może pojąć, niech pojmuje!⁴³⁷

⁴³⁶ Na temat eunuchów w świecie wczesnochrześcijańskim zob. m.in. D.F. Caner, *The Practice and Prohibition of Self-Castration in Early Christianity*, VigCh 1997, vol. 51, s. 396–415; M. Kuefler, *op. cit.*, s. 245–282; W. Stevenson, *Eunuchs and early Christianity*, [w:] *Eunuchs in Antiquity...*, s. 123–142.

⁴³⁷ *Biblia Przekład Toruński*. W *Biblii Tysiąclecia* termin *eunuchus* rozumiany jest alegorycznie. Autor przekładu oddaje go określeniami „niezdatny do małżeństwa” oraz

Najgłośniejszym przypadkiem kastracji wśród wyznawców chrześcijaństwa, do dzisiaj wzbudzającym spory i polemiki, była niewątpliwie autokastracja Orygenes⁴³⁸. Miała ona prawdopodobnie miejsce w 204 r., kiedy Aleksandryczyk ukończył 20 lat⁴³⁹. Pierwsza i w zasadzie jedyna wzmianka na ten temat pochodzi jednak dopiero z pierwszej połowy IV w. Euzebiusz w *Historii kościelnej* pisze (6,8,1–2):

Ἐν τούτῳ δὲ τῆς κατηχήσεως ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας τοῦργον ἐπιτελοῦντι τῷ Ὠριγένει πρᾶγμά τι πέπρακται φρενὸς μὲν ἀτελοῦς καὶ νεανικῆς, πίστεώς γε μὴν ὁμοῦ καὶ σωφροσύνης μέγιστον δεῖγμα περιέχον. τὸ γάρ· εἰσὶν εὐνοῦχοι οἵτινες εὐνοῦχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ἀπλούστερον καὶ νεανικώτερον ἐκλαβόν, ὁμοῦ μὲν σωτήριον φωνὴν ἀποπληροῦν οἴομενος, ὁμοῦ δὲ καὶ διὰ τὸ νέον τὴν ἡλικίαν ὄντα μὴ ἀνδράσι μόνον, καὶ γυναίξιν δὲ τὰ θεῖα προσομιλεῖν, ὡς ἂν πᾶσαν τὴν παρὰ τοῖς ἀπίστοις αἰσχροῦς διαβολῆς ὑπόνοιαν ἀποκλείσειεν, τὴν σωτήριον φωνὴν ἔργοις ἐπιτελέσαι ὠρμήθη.

Gdy Orygenes sprawował w Aleksandrii obowiązki katechety, dokonał czynu świadczącego niewątpliwie o jego niedojrzałości i młodości, niemniej także o wierze i powściągliwości. Rozumiał zbyt prosto i dziecinnie słowa: „Są kastraci, którzy sami siebie wykastrowali dla królestwa niebieskiego”, i chciał z jednej strony wypełnić to, co Pan powiedział, a z drugiej pragnął niewiernym odebrać wszelki powód do posądzenia go o nieprzyzwoitość, jako że w tak młodym wieku głosił słowo Boże nie tylko mężczyznom, ale i kobietom. Postanowił więc rzeczywiście wcielić w czyn słowa Zbawiciela⁴⁴⁰.

Zachowały się także inne świadectwa pochodzące z pierwszych trzech wieków funkcjonowania Kościoła, potwierdzające występowanie

„bezzenny”: „Bo są niezdatni do małżeństwa, którzy z łona matki takimi się urodzili; i są niezdatni do małżeństwa, których ludzie takimi uczynili; a są i tacy bezzenni, którzy dla królestwa niebieskiego sami zostali bezzenni” (przeł. O. Walenty Prokulski TJ, [w:] *Biblia Tysiąclecia. Pismo święte starego i nowego testamentu*, Poznań 2003).

⁴³⁸ Szerzej na ten temat zob. M. Szram, *Autokastracja Orygenesesa – fakt czy nieporozumienie?*, VoxP 2003, vol. 23, t. 44–45, s. 171–202; *idem*, *Origen's castration – only a spiritual phenomenon? An attempt to reinterpretation of Source*, „Gregorianum” 2020, vol. 101/1, s. 23–36; *idem*, *Wokół osoby i myśli Orygenesesa*, Lublin 2021, s. 11–54.

⁴³⁹ Zob. P. Brown, *Ciało i społeczeństwo. Mężczyźni, kobiety i abstynencja seksualna we wczesnym chrześcijaństwie*, przeł. I. Kania, Kraków 2006, s. 185.

⁴⁴⁰ Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, przeł. A. Caba (na podstawie tłum ks. A. Lisieckiego), Kraków 2013.

w niektórych wspólnotach chrześcijańskich osobliwych przejawów ascetycznej gorliwości. Jej źródłem było przekonanie, że odcięcie męskich genitaliów, będących – jak wierzone – źródłem pokus i grzechu, otworzy drogę do prawdziwej czystości i świętości. Jedno z nich, pochodzące od Justyna Męczennika, powstałe w połowie II w., przywołałem już w pracy⁴⁴¹. Justyn wspomniał o młodym chrześcijaninie z Aleksandrii, który, pragnąc pomóc swym braciom w wierze oskarżanym przez pogan o rzekome nieczyste praktyki podczas nocnych spotkań, poprosił prefekta Egiptu – Feliksa⁴⁴² – żeby wskazał lekarza, który dokonałby jego kastracji. Prośba ta spotkała się jednak z odmową urzędnika.

Z połowy II w. pochodzi też inne świadectwo. Leucjusz Charinus w apokryficznych *Aktach Jana* wspomina o młodzieńcu, który krótko po swoim nawróceniu dokonał samokastracji. Postawa ta została poddana krytyce przez apostoła Jana, który miał się wyrazić, że człowiek ten powinien raczej „obrzezać swoje emocje, a nie członki”⁴⁴³.

Inspirację dla niektórych chrześcijańskich ascetów mogła też stanowić autokastracja kapłanów w starożytnych kultach misteryjnych, a zwłaszcza dokonywana przez kapłanów Kybele – gallów⁴⁴⁴. Ten okrutny obyczaj kapłanów Wielkiej Matki Bogów był jednak krytykowany w środowiskach judaistycznych⁴⁴⁵ i chrześcijańskich⁴⁴⁶.

Kastrację popierał, jak się wydaje, Juliusz Kasjan, główny ideolog doketyzmu⁴⁴⁷ i uczeń Walentyna. Fragment jego traktatu *O powściągliwości, czyli o kastracji* przytacza Klemens Aleksandryjski w swych *Kobiercach* (3,13):

⁴⁴¹ Zob. s. 70.

⁴⁴² Pełnił tę funkcję w latach 150–152/153.

⁴⁴³ *Acta Iohannis* 53–54, CCAp 1, s. 237.

⁴⁴⁴ Zob. s. 36–37.

⁴⁴⁵ Przykładem może być stanowisko aleksandryjskiego Żyda – Filona z Aleksandrii (*de spec. leg.* 3,37–42).

⁴⁴⁶ Zob. s. 42–43.

⁴⁴⁷ Wczesnochrześcijańska doktryna chrystologiczna powstała w II w., kwestionowała podstawowe dogmaty wiary chrześcijańskiej, czyli wcielenie i zbawienie ludzkości poprzez mękę, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa.

καὶ μηδεὶς λεγέτω ὅτι, ἐπειδὴ τοιαῦτα μόρια ἔσχομεν ὡς τὴν μὲν θήλειαν οὕτως ἐσχηματίσθαι, τὸν δὲ ἄρρενα οὕτως, τὴν μὲν πρὸς τὸ δέχεσθαι, τὸν δὲ πρὸς τὸ ἐνσπείρειν, συγκεχώρηται τὸ τῆς ὁμιλίας παρὰ θεοῦ. εἰ γὰρ ἦν παρὰ θεοῦ εἰς ὃν σπεύδομεν ἢ τοιαύτη διασκευή, οὐκ ἂν ἐμακάρισεν τοὺς εὐνούχους, οὐδ' ἂν ὁ προφήτης εἰρήκει „μη εἶναι ξύλον ἄκαρπον» αὐτοῦς, μεταλαβὼν ἀπὸ τοῦ δένδρου ἐπὶ τὸν κατὰ προαίρεσιν ἄνθρωπον ἑαυτὸν τῆς τοιαύτης ἐννοίας εὐνουχίζοντα.

Niech nikt nie opowiada, jakoby pożycie płciowe zostało ustanowione przez Boga, niby wnioskując z tego, że mamy takie części ciała, iż kobieta w ten sposób jest zbudowana, a mężczyzna inaczej, mianowicie kobieta do przyjmowania, a mężczyzna do wprowadzania w nią nasienia. Gdyby bowiem taki plan obmyślił sam Bóg, do którego zdążamy, to nie oceniałby przecież rzezańców jako szczęśliwych, a prorok nie powiedziałby o nich, że «nie są drzewem nie przynoszącym owoców», przeniósłszy obraz drzewa na człowieka, który pod wpływem takiego poglądu wyrzekła się męskości z własnego postanowienia⁴⁴⁸.

Dowody na autokastrację chrześcijan znajdujemy też w pismach samego Orygenesesa. W jego *Komentarzu do Ewangelii według Mateusza* czytamy (15,1):

τινὲς μὲν γάρ, ὡς ἀκόλουθον τῇ ἐνεργείᾳ τῶν κατὰ τὸ σωματικὸν ὀρωμένων δύο εὐνουχισμῶν καὶ τὸν τρίτον σωματικὸν νομίσαντες, ἐτόλμησαν ἑαυτοῦς παρασχεῖν ἀπὸ φόβου μὲν τοῦ πρὸς θεόν, ἀνεπιστημόνως δέ, εὐνουχισμῶ ὁμογενεῖ τοῖς δύο προτέροις καὶ ἑαυτοῦς ὑποβεβλήκασιν ὄνει δισμῶ;

Niektórzy uważają, że odpowiednio od dwóch niezdolności do małżeństwa widocznych na ciele, również trzecia niezdolność jest cielesna; tak sądząc – z bojaźni przed Bogiem, lecz z nieznanomości rzeczy – odważyli się na zadanie sobie podobnej do dwóch pierwszych niezdolności⁴⁴⁹.

W dalszej części tego komentarza Aleksandryjczyk pisze (15,3):

ἡμεῖς δὲ Χριστὸν (τὸν λόγον τοῦ θεοῦ) «κατὰ σάρκα» καὶ κατὰ τὸ γράμμα ποτὲ νοήσαντες, «νῦν οὐκέτι» γινώσκοντες, οὐκ εὐδοκοῦμεν ὡς καλῶς ἐξειληφόσι τοῖς καὶ τὸν τρίτον εὐνουχισμὸν ἑαυτοῖς προφάσει τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ἐπάγουσι. καὶ οὐκ ἂν ἐπὶ πλεῖον προσδιετρίψαμεν τῇ ἀνα

⁴⁴⁸ Klemens Aleksandryjski, *Kobierce*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Warszawa 1994.

⁴⁴⁹ Wszystkie przekłady tego dzieła wg: Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, przeł. K. Augustyniak, Kraków 1998.

τροπή τοῦ τὸν τρίτον παραπλησίως τοῖς προτέροις δυσὶ σωματικῶς ἐκλαβεῖν θέλοντος, εἰ μὴ καὶ ἐωράκειμεν τοὺς τολμήσαντας καὶ ἐντετεύχειμεν τοῖς δυναμένους θερμότεραν κινήσαι ψυχὴν (καὶ πιστὴν μὲν οὐ λογικὴν δὲ) πρὸς τὸ τοιοῦτον τόλμημα.

My, którzyśmy kiedyś rozumieli Chrystusa, Słowo Boże, *według ciała* i według litery, *lecz teraz już nie* rozumiemy Go w ten sposób, nie uznajemy za właściwą interpretacji tych, którzy rzekomo dla *królestwa niebieskiego* zadali sobie trzecią niezdolność do małżeństwa. I nie traciłbym dłużej czasu na zbijanie poglądu tego, kto i trzecią niezdolność na podobieństwo do dwóch pierwszych chce pojmować cieleśnie, gdybym nie widział takich, co się na to odważyli i nie spotkał tych, którzy do takiego czynu potrafią skłonić co gorętszą duszę wierzącą, lecz nie bardzo słuchającą rozumu.

Jako przykład tego rodzaju nauk podaje Orygenes w *Komentarzu do Ewangelii według Mateusza* (15,3) dwie *Sentencje* Sekstusa (13 i 273)⁴⁵⁰:

«πᾶν μέρος τοῦ σώματος τὸ ἀναπειθόν σε μὴ σωφρονεῖν ῥῆψον· ἄμεινον γὰρ χωρὶς τοῦ μέρους ζῆν σωφρόνως ἢ μετὰ τοῦ μέρους ὄλε θρίως». [...] «ἀνθρώπους ἴδοις ἂν ὑπὲρ τοῦ τὸ λοιπὸν τοῦ σώματος ἔχειν ἐρρωμένον ἀποκόπτοντας αὐτῶν καὶ ῥίπτοντας μέρη· πόσῳ βέλτιον ὑπὲρ τοῦ σωφρονεῖν;»
 Jeśli jakaś część ciała pobudza cię do niepowściągliwości, odrzuć ją; lepiej bowiem bez niej żyć w czystości niż z nią niegodziwie. [...] Można widzieć ludzi, którzy dla utrzymania w zdrowiu reszty ciała odcinają i pozbywają się jego części; czyż nie o wiele lepiej czynić tak dla zachowania czystości?

Innym autorytetem cytowanym przez Orygenesesa w *Komentarzu do Ewangelii według Mateusza* (15,3) jest Filon z Aleksandrii, który miał twierdzić, że: ἐξευνοῦχισθῆναι μὲν ἄμεινον ἢ πρὸς συνουσίας ἐκνόμουσ λυτῶν („lepiej pozbawić się zdolności do małżeństwa niż pożądać nieprawych związków”)⁴⁵¹.

Na koniec rozważań Orygenes sformułował jeszcze przestrogi natury fizycznej dla osób, które planowałyby autokastrację (*Komentarz do Ewangelii według Mateusza* 15,3):

⁴⁵⁰ Na temat tożsamości tej zagadkowej postaci zob. M. Szram, *Wokół...*, s. 29, przyp. 59.

⁴⁵¹ Zdanie to pochodzi z dzieła Filona Aleksandryjskiego *Quod deterius potiori insidari solet* 176.

ἐπιλογισάσθω οὖν ὁ μέλλων τὸ τοιοῦτον τολμᾶν, ἃ πείσεται ὑπὸ τῶν ὄνειδιζόντων καὶ συγχρωμένων τῷ «οὐκ εἰσελεύσεται θλαδίας καὶ ἀποκεκομμένος εἰς ἐκ κλησίαν κυρίου», συναριθμούντων αὐτὸν τοῖς ἀποκεκομμένοις τὸν ἄνδρα. οὕτω λέγω καὶ ἃ πάθοι ἂν τις παρὰ καιρὸν ἐμποδισθέντων τῶν (ὡς ἱατρῶν παιδῆς φασιν) ἀπὸ κεφαλῆς καταβαινόντων ἐπὶ τοὺς ἄρρενας τόπους σπερμάτων καὶ ἐν τῷ καταβαίνειν διὰ τινων περὶ τὰς παρειὰς φλεβῶν τῇ φυσικῇ τῶν καταβαινόντων θερμότητι τρίχας ποιούντων φύειν τοὺς ἄνδρας περὶ τὰ γένεα ὧν τριχῶν στέρονται καὶ οἱ νομίζοντες ἑαυτοὺς δεῖν σωματικῶς εὐνουχίζειν διὰ τὴν τῶν οὐρανῶν βασιλειαν. τίνα δ' ἂν πάθοιεν, ἢ κερηβαρίας ἢ σκοτώσεις ἔσθ' ὅτε φθανούσας καὶ ἐπὶ τὸ ἡγεμονικὸν καὶ ταρρατούσας τὸ φανταστικὸν ἀλλόκοτα φαντασιού μενον ἀπὸ τῆς τοιαύτης ὕλης;

Niech więc ten, co zamierza odważyć się na tego rodzaju czyn, pomyśli, co musi wycierpieć od tych, którzy go będą łajać, posługując się słowami: *Nikt, kto ma zgniecione jądra lub odcięty członek, nie wejdzie do zgromadzenia Pana*⁴⁵², bo będą go zaliczać do pozbawionych męskości. Pomijając już to, co może wycierpieć mężczyzna, gdy w nieodpowiednim czasie zostaną zatrzymane zarodki, które, jak twierdzą lekarze, spływają od głowy do genitaliów, a spływając przez żyły policzkowe dzięki swemu naturalnemu ciepłu powodują u mężczyzn wyrastanie włosów na brodzie; tych włosów są pozbawieni mężczyźni, którzy uznali, że ze względu na królestwo niebieskie powinni cieleśnie pozbawić się męskości. Jakich to oni nie doznają ociążałości głowy, jakich jej zawrotów? Nie omijają one czasem i umysłu i sprowadzają zaburzenia wyobraźni, tworzącej z tego rodzaju materii osobliwe przedstawienia⁴⁵³.

Istnieją także dowody, że niektóre zakony monastyczne wymagały kastracji od swoich członków. Epifaniusz z Salaminy w swoim najważniejszym dziele – *Panarionie*, katalogu herezji z IV w., opisuje jeden z nich – transjordańskich Walezjan (48,1):

Ἐν μὲν τῇ ἐκκλησίᾳ οἱ πλείους συνήγοντο ἕως καιροῦ τινος, ἕως εἰς πλάτος ἤλθεν ἡ αὐτῶν ἄνοια καὶ ἀπεβλήθησαν τῆς ἐκκλησίας. εἰσὶ δὲ πάντες ἀπόκοποι πλὴν ὀλίγων [...]. καὶ ὅταν λάβωσιν ἄνθρωπον εἰς μαθητείαν,

⁴⁵² Pwt 23,2.

⁴⁵³ Słowa te zwolennicy poglądu o rzeczywistej autokastracji Orygenesusa uznają za jeden z dowodów przemawiających za nią.

καθ' ὅσον μὲν χρόνον οὕτω τῶν μορίων ἀπετημήθη, ἐμφύχων οὐ μεταλαμβάνει· ὅταν δὲ πείσῃσι τὸν τοιοῦτον ἢ μετὰ ἀνάγκης αὐτὸν ἀποτέμωσι, τότε πᾶν ὁτιοῦν μεταλαμβάνει ὡς ἤδη πεπαυμένος ἀγῶνος καὶ μηκέτι ἐπικίνδυνος ὢν εἰς τὸ ἐποτρύνεσθαι διὰ τῶν ἐδεσμάτων εἰς ἡδονὴν ἤκειν ἐπιθυμίας.

Większość z nich była członkami kościoła aż do pewnego czasu, kiedy ich głupota stała się powszechnie znana i zostali wydaleny z kościoła. Wszyscy, z wyjątkiem nielicznych, są eunuchami [...]. A kiedy biorą człowieka za ucznia, nie je on mięsa, gdy jest jeszcze niekastrowany; ale kiedy go o tym przekonają lub wykastrowają siłą, może jeść wszystko, ponieważ jest poza walką i nie ryzykuje już, że zostanie pobudzony do przyjemności pożądania przez to, co je⁴⁵⁴.

Ten sam autor w innym dziele pisze, że praktyka autokastracji rozpowszechniła się w III i IV w. wśród mnichów z pustyni egipskiej⁴⁵⁵. O mnichach, którzy byli eunuchami, wspominają jeszcze autorzy z przełomu VI i VII w., żyjący kilkadziesiąt lat po Justynianie⁴⁵⁶.

Problemem kastracji wśród członków Kościoła zajął się w 325 r. sobór nicejski⁴⁵⁷. Przyjęty na nim kanon 1 zakazywał udzielania święceń kapłańskich tym, którzy poddali się dobrowolnej kastracji:

Εἰ τις ἐν νόσῳ ὑπὸ ἰατρῶν ἐχειρουργήθη, ἢ ὑπὸ βαρβάρων ἐξετημήθη, οὗτος μενέτω ἐν τῷ κλήρῳ. Εἰ δὲ τις ὑγιαίνων ἑαυτὸν ἐξέτεμε, τοῦτον καὶ ἐν τῷ κλήρῳ ἐξεταζόμενον, πεπαῦσθαι προσήκει· καὶ ἐκ τοῦ δεῦρο, μηδένα τῶν τοιούτων χρῆναι προάγεσθαι. Ὡσπερ δὲ τοῦτο πρόδηλον, ὅτι περὶ τῶν ἐπιτηδευόντων τὸ πρᾶγμα, καὶ τολμώντων ἑαυτοὺς ἐκτέμειν εἴρηται· οὕτως, εἴ τινες ὑπὸ βαρβάρων, ἢ δεσποτῶν εὐνοχίσθησαν, εὐρίσκοιντο δὲ ἄλλως ἄξιοι, τοὺς τοιούτους εἰς κλῆρον προσίεται ὁ κανὼν.

Jeśli ktoś został okaleczony przez lekarzy podczas choroby lub wykastrowany przez barbarzyńców, ten niech pozostanie w gronie duchownych. Lecząc ten, kto będąc dobrego zdrowia, sam siebie pozbawił męskości, powinien zostać wykluczony z grona duchownych, do którego już należał. Od tej

⁴⁵⁴ Przekład autora.

⁴⁵⁵ Epiph. *exp. fid. cath. et apostol. Eccl.* 13 (PG 42,805).

⁴⁵⁶ Zob. Jan Moschos, *Łąka duchowa* 40, 165, 173, 184; Leoncjusz z Neapolis, *Żywot Jana Jaluźnika* 23.

⁴⁵⁷ Szerzej na temat tego soboru zob. H. Pietras, *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny, dokumenty, komentarze*, Kraków 2013.

chwili nie należy wyświęcać żadnego z tych, którzy w ten sposób postępują. Jest jednak oczywiste, że to, co powiedziano wyżej, dotyczy tylko tych, którzy uczynili to celowo i którzy sami chcieli się okaleczyć. Ci, co zostali okaleczeni przez barbarzyńców albo przez swoich panów, a uważani są za godnych, mogą, zgodnie z kanonem, zostać do stanu duchownego dopuszczeni⁴⁵⁸.

Ok. 381 r. w *Kanonach apostołskich* umieszczono przepis zakazujący kastracji osobom świeckim (kanon 24):

Λαϊκὸς ἑαυτὸν ἀκρωτηριάσας, ἀφοριζέσθω ἔτη τρία· ἐπίβουλος γάρ ἐστι τῆς ἑαυτοῦ ζωῆς.

Świecki, który sam pozbawił się męskości, zostanie wykluczony na trzy lata, gdyż targnął się na własne życie⁴⁵⁹.

Trzy wcześniejsze kanony dotyczyły duchownych. Kanon 21 zezwalał na święcenia biskupie eunuchów okaleczonych wbrew ich woli siłą lub w dzieciństwie:

Εὐνουῦχος, εἰ μὲν ἐξ ἐπιφρείας ἀνθρώπων ἐγένετό τις, ἢ ἐν διωγμῶ ἀφηρέθη τὰ ἀνδρῶν, ἢ οὕτως ἔφω, καὶ ἔστιν ἄξιος, ἐπίσκοπος γινέσθω.

Eunuch okaleczony wskutek wrogiego działania ludzi, pozbawiony męskości podczas prześladowania albo od urodzenia, jeśli jest godny, może zostać biskupem.

Kanon 22 wykluczał dobrowolnych kastratów spośród kandydatów do przyjęcia święceń:

Ὁ ἀκρωτηριάσας ἑαυτὸν μὴ γινέσθω κληρικός· αὐτοφονευτὴς γὰρ ἐστιν ἑαυτοῦ, καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας ἐχθρός.

Kto sam pozbawił się męskości, nie może zostać duchownym, gdyż jest samobójcą i wrogiem Bożego [aktu] stworzenia.

Kanon 23 wykluczał zaś autokastrata z duchowieństwa, jeśli pozbawił się męskości jako duchowny:

⁴⁵⁸ Przekład T. Wnętrzak, [w:] A. Baron, H. Pietras, *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 1, Kraków 2002, s. 26–27. Kanon ten powtórzyły następnie *Konstytucje apostołskie* oraz perski synod nestoriański z 576 r.

⁴⁵⁹ Wszystkie przekłady *Kanonów apostołskich* pióra S. Kalinkowskiego, [wg:] A. Baron, H. Pietras, *Konstytucje Apostołskie, Synody i Kolekcje Praw*, t. 2, Kraków 2007, s. 278–278*.

Εἴ τις κληρικὸς ὢν, ἐαυτὸν ἀκρωτηριάσοι, καθαιρείσθω· φονεὺς γὰρ ἐστὶν ἑαυτοῦ.

Jeśli duchowny sam się wytrzebił, zostanie złożony z urzędu, gdyż targnął się na własne życie.

Źródła ponicejskie z IV w. wskazują, że autokastracja była nadal prawdziwym problemem w Kościele. Bazyli z Ancyry, komentując tekst *Ewangelii św. Mateusza* (19,12) o pozbawieniu siebie samego cielesnej zdolności do małżeństwa ze względu na królestwo niebieskie, pisze, że:

ἑαυτοὺς ἀτόπως ἠκρωτηρίασαν, αὐτῶ τῷ ἔργῳ ἀκολασίαν ἑαυτῶν μακρόθεν κατηγοροῦντες.

Ci, którzy niedorzecznie okaleczyli samych siebie, ujawniają zawczasu przez ten czyn swą własną rozwiązłość⁴⁶⁰.

Autor ten w tym samym dziele stwierdził też, że należy „sprawdzić wielu takich eunuchów”, którzy „już stali się prominentni w Kościele”⁴⁶¹. Jeszcze u schyłku IV w. Jan Chryzostom porównywał kastrację do morderstwa, które niszczy w duchu manichejskim dzieło Boskiego stworzenia⁴⁶².

Wiemy, że autokastracji dopuszczały się także osoby duchowne, chcąc uniknąć podejrzeń co do ich współżycia z ascetkami⁴⁶³.

⁴⁶⁰ Bazyli z Ancyry, *De virginitate* 61 (PG 30, k. 793 A). Przekład autora.

⁴⁶¹ *De virginitate* 62 (PG 30, k. 797 A): εἰς τὸ ἀναστεῖλαι πολλοὺς ἤδη τοιοῦτους ἐπιπολάσαντας τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐνουόχους.

⁴⁶² Zob. Ioannis Chrysostomus, *Commentarius in Matthaicum* 62,3 (PG 58, k. 600); *idem, Homiliae in 1 Epistulam ad Corinthios* 31,1 (PG 61, k. 258); *idem, Homiliae in Epistulam ad Romanos* 4,3 (PG 60, k. 420).

⁴⁶³ Szerzej zob. D.F. Caner, *op. cit.*, s. 409–415.

Rozdział V

142 nowela Justyniana

Kolejnym cesarzem, który podjął walkę z kastracją w państwie rzymskim, był Justynian⁴⁶⁴. Pierwsze działania tego władcy w tym zakresie miały miejsce jeszcze w latach trzydziestych VI w. W opublikowanych w 533 r. *Digestach Justyniańskich* umieszczono bowiem wcześniejsze rzymskie regulacje dotyczące kastracji⁴⁶⁵. Rok później, w drugiej redakcji *Kodeksu Justyniańskiego*, w 42 tytule *De eunuchis* 4 księgi tego

⁴⁶⁴ Szerzej na temat Justyniana i jego epoki zob. m.in. Ch. Diehl, *Justinien et la civilization byzantine au VI siècle*, Paris 1901; J. Moorhead, *Justinian*, London 1994; B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, t. 1, Berlin 1960; t. 2, Berlin – New York 1995; J.W. Barker, *Justinian and the Later Roman Empire*, Madison – Milwaukee – London 1966; R. Browning, *Justinian and Theodora*, London 1971 (polskie wydanie: *Justynian i Teodora*, przeł. M. Boduszyńska-Borowikowa, Warszawa 1977); R. Bonini, *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*, Bolonia 1980; J.A.S. Evans, *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*, London – New York 1996; O. Mazal, *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2001; P. Maraval, *L'empereur Justinien*, Paris 2003; M. Meier, *Justinian. Herrschaft, Reich und Religion*, München 2004; G. Tate, *Justinien. L'épopée de l'Empire d'Orient, 527–565*, Paris 2004; J.A. Evans, *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*, Westport 2005 (polskie wydanie: *Justynian i Imperium Bizantyjskie*, przeł. B. Godzińska, Warszawa 2008); *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. Maas, Cambridge 2005; P. Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge 2006; P.N. Bell, *Social Conflict in the Age of Justinian. Its Nature, Management, and Mediation*, Oxford 2013; P. Heather, *Rome Resurgent. War and Empire in the Age of Justinian*, New York 2018; C. Koehn, *Justinian und die Armee des frühen Byzanz*, Berlin – Boston 2018.

⁴⁶⁵ D. 48,8,3,4; D. 48,8,5.

zbioru konstytucji znalazły się dwie, cytowane już w pracy, konstytucje – Konstantyna Wielkiego⁴⁶⁶ oraz Leona⁴⁶⁷.

Sankcje z tytułu popełnienia przestępstwa kastracji przedstawiały się w skrócie następująco. Sprawcom kastracji miała być wymierzana kara śmierci (D. 48,8,3,4; 48,8,4,2; C. 4,42,1; D. 48,8,5). Ta sama kara groziła przeprowadzającym ten okrutny zabieg lekarzom, a także każdemu, kto poddał się mu dobrowolnie (D. 48,8,4,2). Tym, którzy dostarczyli niewolnika w celu kastracji, groziła natomiast konfiskata połowy majątku (D. 48,8,6). Ta sama kara przeznaczona była dla osób, które udostępniły swą nieruchomość dla popełnienia tego przestępstwa (D. 48,8,5; C. 4,42,1). Prawo przewidywało także konfiskatę poddanego kastracji niewolnika (C. 4,42,1) oraz zakazywało kastracji rzymskich obywateli i sprzedaży ich jako niewolników. Eunuchów wolno było sprowadzać jedynie z krajów barbarzyńskich (C. 4,42,2).

Sankcje te nie przyniosły jednak spodziewanych skutków. Cesarz postanowił je zatem zaostrzyć, wydając kolejną konstytucję, w której przewidział nowe sankcje. Była nią nowela 142. Oto jej tekst i przekład.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΥΝΟΥΧΙΖΟΝΤΩΝ

Αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς Αὐγουστος Μαρθάνη <κόμητι πριβάτων>

<Προοίμιον> Αἱ παρὰ τῶν πρὸ ἡμῶν βασιλευκῶτων ὀρισθεῖσαι τιμωρίαι κατὰ τῶν εὐνουχίσειν τολμώντων πᾶσι δηλαί τυγχάνουσιν. ἐπειδὴ δέ τινες καταφρονοῦντες τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας ἐτόλμησαν ὅλως πρὸ φανεροῦ χρόνου τὸ τοιοῦτον ἀσεβὲς ἀμάρτημα διαπράξασθαι, διὰ τοῦτο τινες μὲν ἐξ αὐτῶν ἀξίας δεδῶκασιν ποινάς, ἕτεροι δὲ μετὰ τὸ τιμωρηθῆναι καὶ ἐν ἐξορίᾳ ἐπέμψθησαν. ἐπειδὴ τοίνυν οὐδὲ οὕτως τῆς ἀνοσίας ἀπέσχοντο πράξεως, ἀλλ' εἰς πλῆθος ἐξῆλθε τὸ τοιοῦτον μῦθος, ὡς διαφόρως ἀπὸ πολλῶν ὀλίγους περισωθῆναι, καὶ τοσοῦτον ὅτι καὶ τινες ἐξ αὐτῶν τῶν περισωθέντων ἐπ' ὄψεσιν ἡμετέρας κατέθεντο, ὅτι ἀπὸ ἐνενήκοντα μόλις τρεῖς περισώθησαν, τίς οὕτως περιφρονεῖ τῆς ἰδίας σωτηρίας, ὥστε παριδεῖν καὶ ἀνεκδίκητα ταῦτα καταλιπεῖν; εἰ γὰρ οἱ ἡμέτεροι νόμοι τοὺς ξίφος κατὰ τινος σύροντας

⁴⁶⁶ Zob. s. 139.

⁴⁶⁷ Zob. s. 140.

τιμωρίας ὑποβάλλανεκδίκητα ταῦτα καταλιπεῖν; εἰ γὰρ οἱ ἡμέτεροι νόμοι τοὺς ξίφος κατὰ τινος σύροντας τιμωρίας ὑποβάλλουσι, πῶς ἔχωμεν παριδεῖν οὕτως ἀδεῶς γινομένους φόνους, καὶ πρᾶγμα γινόμενον ἐναντίον τε τοῦ θεοῦ καὶ τῶν ἡμετέρων νόμων; ἀναγκαῖον οὖν ἠγησάμεθα τοῖς τὰ τοιαῦτα τολμῶσι διὰ τοῦ παρόντος νόμου ἀκριβέστερον ἐπεξελεθεῖν.

1. Θεσπιζομεν τοίνυν τοὺς ἐν οἰφδήποτε τόπῳ τῆς ἡμετέρας πολιτείας εὐνουχίζειν τολμῶντας ἢ τολμήσαντας οἰονδήποτε πρόσωπον, εἰ μὲν ἄνδρες εἶεν οἱ τοῦτο τολμήσαντες ἢ καὶ τολμῶντες, ταῦτο τοῦτο παθεῖν ὁ πεποιήκασι, καὶ εἰ περισωθεῖεν, τὰ πράγματα αὐτῶν τῷ δημοσίῳ προσκυροῦσθαι διὰ τοῦ κατὰ καιρὸν τὴν τῆς σῆς ἐνδοξότητος ἀνύοντος ἀρχῆν, κάκεινους ἐν Γύψῳ πέμπεσθαι ὀφείλοντας τὸν ἅπαντα τῆς ζωῆς αὐτῶν χρόνον ἐκεῖ εἶναι. εἰ δὲ γυναῖκες ὧσιν αἱ τοῦτο ποιοῦσαι, καὶ ταύτας τιμωρεῖσθαι, καὶ τὰ πράγματα αὐτῶν διὰ τοῦ κατὰ καιρὸν τὴν αὐτὴν ἀνύοντος ἀρχῆν τῷ δημοσίῳ προσκυροῦσθαι, καὶ εἰς ἐξορίαν πέμπεσθαι ἵνα ἐξ ἧς ἐνόμισαν ἢ νομίζουσιν ἀσεβείας κέρδος ἑαυτοῖς περιποιεῖν, ἐξ αὐτῆς τιμωρίαν καὶ ἔκπτωσιν τῶν ἰδίων πραγμάτων ὑποστῶσι. τοὺς μέντοι ἐπιτάξαντας καὶ ἐπὶ τούτῳ πρόσωπα παραδεδωκότας, ἢ καὶ οἴκους ἢ τόπον τινὰ ἐπὶ τούτῳ παρασχομένους ἢ καὶ παρέχοντας, εἴτε ἄνδρες εἶεν εἴτε γυναῖκες, τὰς αὐτὰς κελεύομεν ὑποστῆναι τιμωρίας ὡς συνίστορας γενομένουσ τῆς ἀδίκου ταύτης πράξεως.

2. Αὐτοὺς δὲ τοὺς εὐνουχισθέντας ἐχρῆν μὲν ἀπὸ παλαιότερων χρόνων, πλὴν κελεύομεν ὥστε τοὺς ἀπὸ τῆς duodecimae indictionis τοῦ νῦν παρελθόντος κύκλου εὐνουχισθέντας παρ' οὐτινοσοῦν ἐν τόποις τῆς ἡμετέρας πολιτείας ἐλευθέρους εἶναι, καὶ κατὰ μηδένα τρόπον ἢ οἰονδήποτε εἶδος συναλλάγματος εἰς δουλείαν καθέλκεσθαι, μηδὲ συμβόλαιον ἐπ' αὐτοῖς ἀγοραῖον ἢ ιδιόχειρον καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἢ κατὰ περινοίαν γινόμενον ἢ καὶ γενησόμενον κρατεῖν, ἀλλὰ μηδὲ τὰς λεγομένας ἀνακρίσεις ἐπὶ τοῖς τοιοῦτοις γίνεσθαι προσώποις ἢ γινομένας κρατεῖν· ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς τοιοῦτοις συναλλάγμασι τὸ λοιπὸν ὑπουργοῦντας τὰς ἀνωτέρω εἰρημένας κελεύομεν ὑποστῆναι ποινάς. εἰ μέντοι διὰ πάθος συμβῆ δούλον εὐνουχισθῆναι, κάκεινον τέρῳ εἰρημένας κελεύομεν ὑποστῆναι ποινάς. εἰ μέντοι διὰ πάθος συμβῆ δούλον εὐνουχισθῆναι, κάκεινον κελεύομεν τῆς ἐλευθερίας τυγχάνειν· οἱ γὰρ ἐξ ἀρχῆς ὄντες ἐλεύθεροι πάθει ὡς εἰκὸς τοιοῦτῳ περιπίπτοντες ἑαυτῶν ἔχουσιν ἐξουσίαν, ἢν ἂν θέλωσι θεραπείαν ἑαυτοῖς προσάγειν. τοὺς εὐνουχισθέντας τοίνυν ἀπὸ τοῦ μνημονευθέντος χρόνον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πολιτείᾳ παρ' οἰφδήποτε προσώπῳ ὄντας κελεύομεν ἀναζητηθῆναι καὶ ἐλευθέρους εἶναι καὶ μηδέποτε εἰς δουλείαν τούτους καθέλκεσθαι. εἰ μέντοι θαρρήσουσί τινες ἐξ αὐτῶν τῶν εὐνουχισθέντων τινὰς μετὰ τὸν παρόντα ἡμῶν ἐπισχεῖν νόμον, δίδομεν ἄδειαν καὶ αὐτοῖς

τοῖς εὐνοησιθεῖσιν ὡς ἅπαξ ἐλευθερίας ἐκ τοῦ παρόντος ἡμῶν τυχοῦσι νόμου, ἐνταῦθα μὲν τῇ τε βασιλείᾳ προσιέναι τῷ τε κατὰ καιρὸν ἀγιωτάτῳ πατριάρχῃ καὶ τοῖς ἐνδοξοτάτοις ἡμῶν ἄρχουσι προσαγγέλλειν, ἐν δὲ ταῖς ἐπαρχίαις τοῖς κατὰ τόπον ὀσιωτάτοις ἐπίσκοποις καὶ τοῖς τούτων ἄρχουσιν, ἐφ' ᾧ προνοία πάντων τῶν ἡμετέρων ἀρχόντων καὶ κινδύνῳ τῶν πειθομένων αὐτοῖς τάξεων εἴτε ἐν Κωνσταντινουπόλει εἴτε ἐν ἐτέρῳ οἰφδῆποτε τόπῳ τῆς ἡμετέρας πολιτείας τούτους ἐκδικεῖσθαι καὶ φυλάττεσθαι τὴν ἐκ τοῦ παρόντος ἡμῶν νόμου διδομένην αὐτοῖς ἐλευθερίαν. παριδεῖν γὰρ φόνους τοσοῦτους γινομένους κατὰ πρόφασιν τῶν τὰ τοιαῦτα τολμώντων ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πολιτείᾳ οὐδαμῶς ἀνεχόμεθα. εἰ γὰρ βάρβαροι ἀκούσαντες τῶν ἡμετέρων περὶ τούτου παραγγελιῶν ταύτας ἐφύλαξαν, πῶς ἂν ἡμεῖς συγχωρήσαιμεν μετὰ τοσαύτας τῶν πρὸ ἡμῶν βεβασιευκότων νομοθεσίας τοιοῦτόν τι ἀμαρτάνεσθαι ἢ ἀνεκδίκητον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πολιτείᾳ καταλιμπάνεσθαι;

<Επίλογος> Τὰ τοῖνυν παραστάντα ἡμῖν καὶ διὰ τοῦδε τοῦ θείου γενικοῦ δηλούμενα νόμου ἢ σὴ ἐνδοξότης ἐνταῦθ' αὐτὰ τε καὶ κατὰ χώραν πράξει καὶ παραφυλάξει.

Dat. XV. k. Dec. Septimo dn. Iustiniani pp. Aug. anno XXXIII post cons. Basilii vc. anno XVII [a. 558].

O dokonujących kastracji

Cesarz Justynian August do Marthanesa [administratora domen cesarskich]

Wstęp

Kary dla ośmielających się dokonywać kastracji, określone przez tych, którzy panowali przed nami, są znane wszystkim. Ponieważ jakiś czas temu niektórzy [ludzie], lekceważąc całkowicie własne zbawienie, odważyli się dokonać tego bezbożnego przewinienia, jedni z nich ponieśli z jego powodu zasłużone kary, innych zaś, po ich ukaraniu, zesłano na wygnanie. Ponieważ nie zaniechali tej bezbożnej praktyki, plugastwo to rozpowszechniło się tak bardzo, że jest rzeczą wyjątkową, żeby z wielu [poddanych kastracji] uratowano od śmierci nielicznych, a grupa ta jest tak mała, że ci, którzy ocaleli, oświadczyli na naszych oczach, że przeżyło jedynie trzech z dziewięćdziesięciu. Kto gardzi tak swym zbawieniem, żeby przeoczyć i pozostawić te [praktyki] niepomszczonymi? Jeśli bowiem nasze prawa nakładają kary na dozywających przeciw komuś mieczy, jak moglibyśmy przeoczyć popełnione tak bezwstydnie mordy i czyn dokonany nie tylko przeciw Bogu, ale i naszym prawom? Dlatego uznaliśmy za rzecz konieczną wystąpić za

pomocą niniejszego prawa w surowszy sposób przeciw tym, którzy ośmielają się czynić tego rodzaju rzeczy.

1. Postanawiamy zatem, że ci, którzy mają czelność, albo mieli czelność, wykastrować jakąkolwiek osobę w jakimkolwiek miejscu naszego państwa – jeśli są tacy mężczyźni, którzy mieli albo mają czelność to [czyńić] – doznają tego samego, czego dokonali⁴⁶⁸, i jeśli przeżyją, ich majątki zostaną skonfiskowane przez dostojnika pełniącego w tym czasie Twój urząd, i że owi zostaną zesłani do Gypsus⁴⁶⁹ i będą zobowiązani spędzić tam resztę swego życia. Jeśli zaś byłyby kobiety, które dopuściły się tego czynu, również one zostaną ukarane; ich majątek zostanie skonfiskowany przez pełniącego w tym czasie ten sam urząd, [one] zaś zostaną zesłane na wygnanie, aby z powodu bezbożności, dzięki której zamierzały lub zamierzają osiągnąć dla siebie zysk, przez tę samą poniosły karę i utraciły swój majątek. Tym zaś, którzy nakazali to uczynić i wydali w tym celu osoby, albo udostępnili lub użyczyli w tym celu domów albo jakichś miejsc – czy są to mężczyźni czy kobiety – nakazujemy wymierzyć te same kary, ponieważ stali się świadkami tej zbrodniczej praktyki.

2. Co do samych zaś kastratów już dawno temu należało [obdarzyć ich wolnością], my w każdym razie nakazujemy, żeby ci, którzy zostali wykastrowani przez kogokolwiek na terenach naszego państwa stali się wolnymi od [początku] dwunastej indykcji minionego dopiero co cyklu⁴⁷⁰. Nie wolno ich w żaden sposób przywrócić do niewoli ani na mocy jakiegokolwiek rodzaju umowy, ani żadna umowa ich dotycząca, sporządzona w jakimkolwiek sposób – czy to publicznie czy też prywatnie, czy to za sprawą oszustwa – nie będzie ważna. Wobec takich osób nie należy przeprowadzać tak zwanych *anarkriseis*⁴⁷¹, te zaś, które przeprowadzono, uznawać za ważne. Jednakże nakazujemy, żeby wszyscy, którzy w przyszłości będą pomagać w tego rodzaju umowach, podlegali wspomnianym wyżej karom.

Jeśli zdarzy się, że niewolnik zostanie wykastrowany z powodu choroby, nakazujemy, żeby także ów uzyskał wolność: ci bowiem będący wolnymi od początku, dotknięci taką przypadłością, sami mają możliwość sięgnąć po

⁴⁶⁸ Jest to wyraźna zapowiedź stosowania kary talionu.

⁴⁶⁹ Szerzej na temat pracy przymusowej jako kary w okresie cesarstwa zob. F. Millar, *Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire from the Julio-Claudians to Constantine*, PBSR 1984, vol. 52, s. 124; J. Hillner, *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge 2015, s. 199–207.

⁴⁷⁰ Problem ten wyjaśnię w komentarzu.

⁴⁷¹ Termin ten objaśniam niżej w komentarzu.

kurację, którą sobie wybrali. Dlatego też nakazujemy, żeby ci, którzy zostali poddani kastracji, od wspomnianego wyżej czasu, którzy w naszym państwie podlegają jakiegokolwiek osobie, zostali odszukani i stali się wolni, i nigdy nie zostali przywrócenii do niewoli. Jeśli jacyś ludzie ośmieliliby się zatrzymać kogoś z tych, którzy zostali wykastrowani po ogłoszeniu naszego prawa, samym wykastrowanym dajemy możliwość – jako że uzyskali przecież wolność na mocy naszego prawa – stawienia się tutaj, przy nadarzającej się okazji, zarówno przed cesarzem, jak i najczcigodniejszym patriarchą oraz naszymi najznakomitszymi urzędnikami, i zadenuncjowania takich osób. W prowincjach zaś przed najświętszymi biskupami tych miejsc i ich zarządcami, pod opatrnością (opieką) wszystkich naszych urzędników i na odpowiedzialność podległego im personelu, czy to w Konstantynopolu czy w jakimkolwiek miejscu naszego państwa, ci [którzy zostali poddani kastracji] zostaną pomszczeni, a wolność, dana im na mocy naszego prawa, zostanie podtrzymana.

W żaden sposób nie odważymy się przeoczyć tak wielkich zbrodni popełnionych w naszym państwie przez tych, którzy mieli czelność się ich dopuścić. Jeśli bowiem zaniechali ich barbarzyńcy⁴⁷², wysłuchawszy naszych instrukcji w tej kwestii, jak moglibyśmy pozwolić, żeby, po wydaniu tak wielu praw przez panujących przed nami, nadal je popełniano albo pozostawiano w naszym państwie bez kary?

Epilog

To, co przedłożyliśmy i ogłosiliśmy w tym świętym prawie, Wasza Wysockość będzie realizować i pilnować, [aby przestrzegano tego] zarówno tutaj, jak i za granicą.

Wydano 17 listopada, w 32 roku panowania pana Justyniana, czcigodnego princepsa, Augusta, w 17 roku po konsulacie wielce dostojnego Basiliusa⁴⁷³ [w 558 r.]⁴⁷⁴.

⁴⁷² Cesarz ma na myśli udaną interwencję u Abasgów. Szerzej na ten temat w komentarzu poniżej.

⁴⁷³ Wymieniony tu Basilius, to Anicius Faustus Albinus Basilius, *consul ordinarius* z 541 r. Na temat tej postaci zob. J.R. Martindale, s.v. *Basilius 3*, [w:] *idem, The Prosopography of the Later Roman Empire, Volume IIIA: AD 527–641*, Cambridge 1992, s. 174–175.

⁴⁷⁴ Przekład autora.

142 nowela Justyniana wydana została 17 listopada 558 r.⁴⁷⁵ Cesarz zaadresował ją do Marthanesa⁴⁷⁶. Dzięki informacji w *Sýntagma* (18,8) Atanazego z Emessy⁴⁷⁷ wiemy, że Marthanes sprawował godność określaną w grece jako κόμης πριβάτων (*kómes pribátōn*), a w języku łacińskim *comes rerum privatarum*⁴⁷⁸. Prawdopodobnie jest to osoba, o której pisze Prokopiusz, używając jednak imienia Μαλθάνης (*Malthánēs*). Człowiek ten dopuścił się szeregu aktów przemocy i korupcji w Cylicji przed 550 r.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ Zob. *Das Corpus Juris Civilis in's Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelehrter und herausgegeben von C.E. Otto, B. Schilling und C.F. F. Sintenis*, vol. 7, Leipzig 1833, s. 704; *The Novels of Justinian. A Complete Annotated English Translation*, ed. D.J.D. Miller, P. Sarris, vol. 1–2, Cambridge 2018, s. 934.

⁴⁷⁶ Szerzej na temat tej postaci zob. J.R. Martindale, s.v. *Marthanes I*, [w:] *idem, The Prosopography of the Later Roman Empire, Volume IIIB: AD 527–641*, Cambridge 1993, s. 835–837.

⁴⁷⁷ Atanazy z Emesy był bizantyjskim prawnikiem żyjącym w VI w. Należał do pierwszego pokolenia jurystów, którzy praktykowali po tym, jak Justynian ukończył kodyfikację prawa rzymskiego. Pracował jako nauczyciel prawa, retor i adwokat. Jego głównym dziełem jest *Sýntagma*, praktyczne wydanie *Nowel Justyniańskich*, w którym porządkuje je w 22 tytułach. Był pionierem w stosowaniu *paratitla*, podobnych do przypisów odniesień do innych źródeł.

⁴⁷⁸ Zob. *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa*, ed. D. Simon, S. Troianos Frankfurt am Main 1989, s. 444. Szerzej na temat administracji państwowej w różnym cesarstwie zob. S. Barnish, A.D. Lee, M. Whitby, *Government and Administration*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, vol. 7, *Late Antiquity. Empire and Successors*, A.D. 425–600, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2000, s. 164–206.

⁴⁷⁹ Proc. *anec.* 29,28–38: Μαλθάνης τις ἐγεγόνει ἐν Κίλιζι Λέοντος ἐκείνου γαμβρός, ὃς περιεῖπεν, ὥσπερ μοι ἐμπροσθεν εἰρηται, τὴν τοῦ καλουμένου ῥεφερενδαρίου τιμὴν. τοῦτον βίας ἀναστέλλειν ἐπέστελλε τὰς ἐν Κίλιζι. ταύτης τε τῆς σκῆψεως ὁ Μαλθάνης λαβόμενος ἀνήκεστα κακὰ Κιλικίων τοὺς πλείστους εἰργάζετο, καὶ τὰ χρήματα ληϊζόμενος τὰ μὲν τῷ τυράνῳ ἔπεμπε, τοῖς δὲ αὐτὸς ἐδικαίου πλουτεῖν. οἱ μὲν οὖν ἄλλοι τὰ σφίσι παρόντα σιωπῆ ἔφερον, Ταρσέων δὲ ὅσοι Βένετοι ἦσαν τῇ ἐκ βασιλείως παρηρησῖα θαρσοῦντες ἐν τῷ δημοσίῳ τῆς ἀγορᾶς ἐς τὸν Μαλθάνην οὐ παρόντα σφίσι πολλὰ ὕβριζον. ὅπερ ἐπεὶ ὁ Μαλθάνης ἔγνω, πλῆθος στρατιωτῶν ἐπαγόμενος ἐς Ταρσὸν εὐθὺς ἀφίκετο νύκτωρ περιπέμπων τε τοὺς στρατιώτας ἐς τὰς οἰκίας ὄρθρου βαθέος καταλύειν ἐκέλευεν. ἐφοδον δὲ οἰόμενοι ταύτην οἱ Βένετοι εἶναι, ἐκ τῶν παρόντων ἡμύοντο. ξυνέβη τοίνυν ἄλλα τε κακὰ ἐν σκότῳ γενέσθαι καὶ Δαμιανὸν ἄνδρα ἐκ βουλής, τοξεύματι βληθέντα πεσεῖν. ἦν δὲ ὁ Δαμιανὸς οὗτος τῶν τῆδε Βενέτων προστάτης. ὅπερ ἐπεὶ ἐς Βυζάντιον ἦλθεν, οἱ τε Βένετοι δυσφοροῦμενοι θορύβῳ ἀνὰ τὴν πόλιν πολλῶ εἶχοντο, καὶ βασιλεῖα μὲν ἀμφοῖ τῷ πράγματι ἠνώχλουν ἄγαν, Λέοντα δὲ καὶ τὸν Μαλθάνην ξὺν δεινοτάταις ἀπειλαῖς πολλὰ ἐδυσφήμιον. καὶ αὐτοκράτωρ οὐδὲν τι ἦσσαν ἀγρίαινεσθαι ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις ἐσκήπτετο. γράμμα οὖν εὐθὺς ἔγραψε, ζήτησίν τε καὶ τίσιν τῶν τῷ Μαλθάνῃ πεπολιτευμένων κελεύον γενέσθαι. ἀλλὰ Λέων αὐτῷ χρυσίου προέμενος πλῆθος τοῦ τε θμοῦ αὐτῆς καὶ τῆς ἐς τοὺς Βενέτους

W noweli 142 cesarz potwierdził albo, co wydaje się rzeczą bardziej prawdopodobną, ustanowił urzędnika odpowiedzialnego za wykonywanie prawa zakazującego kastracji, którym był odtąd *comes rerum privatarum*.

142 nowela Justyniana składa się ze wstępu, dwóch rozdziałów i zakończenia.

W pierwszym zdaniu wstępu cesarz stwierdza, że wcześniejsze kary z tytułu kastracji, wyznaczone przez jego poprzedników, są powszechnie

στοργῆς ἔπαυσε, τοῦ τε πράγματος ἀνεξετάστου μενεηκότος Μαλθάνην βασιλεὺς ἐς Βυζάντιον παρ' αὐτὸν ἦκοντα ξὺν τε πολλῇ φιλοφροσύνῃ εἶδε καὶ ἐν τιμῇ ἔσχεν. ἐξιόντα δὲ οἱ Βένετοι ἐκ βασιλείως τηρήσαντες πληγὰς αὐτῷ προσετρίψαντο ἐν Παλατίῳ καὶ διαχρήσασθαι ἔμελλον, εἰ μὴ αὐτῶν τινες διεκόλυσαν, οἱ γὰρ πρὸς Λέοντος χρήματα ἤδη κεκομισμένοι λάθρα ἐτύγχανον. καίτοι τίς οὐκ ἂν ταύτην τὴν πολιτείαν ἐλεινοτάτην καλοῖη, ἐν ἧ βασιλεὺς μὲν δωροδοκῆσας ἀνεξέταστα κατέλειπε τὰ ἐγκλήματα, στασιῶται δὲ βασιλέως ἐν Παλατίῳ ὄντος ἐπαναστήναι τῶν τινι ἀρχόντων οὐδεμιᾶ ὀκνήσει ἐτόλμησαν, ἀδίκων τε χειρῶν ἐπ' αὐτὸν ἄρξαι; τίσις μέντοι τούτων δὴ ἔνεκα οὐδεμία οὔτε εἰς τὸν Μαλθάνην ἐγένετο οὔτε εἰς τοὺς αὐτῷ ἐπαναστάνας. ἐκ τούτων δὲ εἴ τις βούλοιο τὸ Ἰουστινιανοῦ τοῦ βασιλέως τεκμηριούσθω ἦθος. – „W Cylicji żył niejaki Maltanes, zięć owego Leona, który, jak mówiłem, piastował godność referendarza. Jemu to Justynian polecił słumić jakieś zamieszki w Cylicji, a Maltanes pod tym pretekstem straszliwie gnębił obywateli, przy czym część zabranych pieniędzy odsyłał tyranowi, resztę zaś zatrzymywał sobie. Wszyscy niemal znosili to w milczeniu, ale w Tarsos członkowie faksji Błękitnych, pewni przychylności cesarza, publicznie lżyli na rynku nieobecnego Maltanesa. Kiedy ten usłyszał o tym, udał się nocą do Tarsos z dużym oddziałem wojska i nad ranem rozesał żołnierzy na kwatery w domach mieszkańców. Błękitni przypuszczali, że to jakiś najazd, i bronili się, jak umieli. W ciemnościach doszło do tego, że prócz innych ofiar został zabity także Damianos, członek Rady i patron faksji Błękitnych w mieście. Wieść o tym dotarła do Bizancjum i rozwścieczeni Błękitni wszczęli tumult w mieście, nieustannie nachodzili cesarza w tej sprawie i lżyli Maltanesa i Leona, nie szczędząc im straszliwych gróźb. Justynian udawał, że jest równie oburzony jak oni, i rozkazał zbadać sprawę i ukarać Maltanesa za wszystkie jego postęпки. Ale kiedy Leon wręczył mu znaczną sumę w złocie, cesarz natychmiast zapomniał o gniewie i swej miłości do Błękitnych; sprawy nie zbadano, a gdy Maltanes zjawił się u Justyniana w Bizancjum, ów przyjął go z wielką życzliwością i wszelkimi honorami. Błękitni wszakże nie spuszczali go z oka i jeszcze w Pałacu rzucili się na niego, kiedy wyszedł do cesarza; zabiliby go niechybnie, gdyby niektórzy z nich (już po cichu przekupieni przez Leona) nie odwiekli ich od tego zamiaru. I któż zaprzeczy, że żalosne to było państwo, w którym cesarz za łapówkę pozwalał nie tropić zbrodniarzy, a faksjoniści, mimo jego obecności w Pałacu, osmielali się podnieść rękę na urzędnika? A jednak ani Maltanesa, ani napastników nie spotkała żadna kara. Z tych faktów każdy, kto chce, może wywnioskować, jakie były obyczaje cesarza”.

znane. Justynian odniósł się w tych słowach z pewnością do regulacji, które znalazły się w *Digestach* oraz *Kodeksie ponowionego wyboru*.

Wydaje się, że bezpośrednią przyczyną wydania tej noweli mógł być wzmiankowany we wstępie tragiczny incydent, który miał miejsce niedługo przed publikacją tej konstytucji, związany ze śmiercią aż 87 z 90 osób poddanych kastracji⁴⁸⁰. Niestety, żadne inne ówczesne ani późniejsze źródło nie przekazało nam szczegółów tego zdarzenia. Tragiczna w skutkach kastracja spowodowała prawdopodobnie cesarza do wprowadzenia jeszcze surowszych kar dla osób łamiących prawo.

Justynian, będąc władcą chrześcijańskim, dwukrotnie określa we wstępie kastrację „bezbożnym przewinieniem” oraz czynem dokonanym „przeciw Bogu”, utrudniającym zbawienie. Krytyczne stanowisko Kościoła wobec kastracji musiało z pewnością wpłynąć na nową regulację tego cesarza. Zdaniem Biondo Biondiego pod wpływem religii chrześcijańskiej zakaz kastracji przybrał w ustawodawstwie cesarzy chrześcijańskich wymiar religijny⁴⁸¹, ponieważ powiązано go z naruszeniem prawa Bożego, zgodnie z którym wszystkie stworzenia obdarzone zostały płodnością, by móc się rozmnażać⁴⁸². Kastracja była zatem postrzegana przez

⁴⁸⁰ K.M. Ringrose, *op. cit.*, s. 227, przyp. 36, zastanawia się, czy tak wysoka śmiertelności w tym przypadku może wynikać z faktu, iż dokonano zabiegu całkowitej kastracji. Podkreśla ona, że Paweł z Egiptu nie opisuje zabiegu kastracji jako zbyt skomplikowanego i niebezpiecznego. Jej zdaniem „jest możliwe, że w VI w. istnieli kastratorzy, którzy praktykowali całkowitą ablację, jak to robiono w Chinach. Jeśli brakowało im umiejętności chińskich kastratorów, wysoka śmiertelność jest prawdopodobna” (przekład autora). Z drugiej jednak strony zauważa – opierając się na uwadze T. Spandounisa, szesnastowiecznego greckiego historyka, cytowanego przez K. Sathasa, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce: au moyen âge*, vol. 9, Paris 1890, s. 205 – że kiedy Turcy zdobyli Konstantynopol w XV w., byli zaskoczeni, że w haremie znajdowali się eunuchowie, którzy zachowali penisy, dlatego szybko wprowadzili pełną kastrację.

⁴⁸¹ B. Biondi, *Il diritto romano cristiano*, t. 3, Milano 1954, s. 467.

⁴⁸² Rdz 1,21–22: „Tak stworzył Bóg wielkie potwory morskie i wszelkiego rodzaju pływające istoty żywe, którymi zaroily się wody, oraz wszelkie ptactwo skrzydlate różnego rodzaju. Bóg widząc, że były dobre, pobłogosławił je tymi słowami: «Bądźcie płodne i mnożcie się, abyście zapelniały wody morskie, a ptactwo niechaj się rozmnaża na ziemi»” (przeł. ks. C. Jakubiec, [w:] *Biblia Tysiąclecia...*).

Justyniana jako naruszenie zdolności osoby do prokreacji, a tym samym, zgodnie z wolą Boga, świętości tej zdolności.

W noweli 142 Justynian zrównał stopień karalności wszystkich osób uczestniczących w przestępstwie kastracji, a także stosowaną wobec nich karę. Była ona identyczna dla inicjatora, materialnego sprawcy *crimen* i właściciela miejsca, w którym je popełniono, bez rozróżnienia ze względu na pełnioną w przestępstwie rolę.

W rozdziale pierwszym cesarz wymienił sankcje wobec osób przeprowadzających kastrację niewolników⁴⁸³. Justynian pisze, że „doznają tego samego, czego dokonali”, zapowiada zatem stosowanie wobec nich kary talionu. B. Biondi uważa, że nie mamy w tym przypadku do czynienia z zastosowaniem prawa odwetu, ponieważ nie chodzi tu o zemstę, ale o szczególną karę, która jest wymierzana przez państwo⁴⁸⁴. Francesco Sitàzia twierdzi jednak, że uwaga B. Biondiego nie wyjaśnia, dlaczego prawodawca przewidział taką szczególną karę w tym przypadku. Jego zdaniem „tylko wizja inspirowana zasadą odwetu może uzasadnić zastosowanie kary kastracji wobec tych, którzy *eunuchos faciunt*”⁴⁸⁵.

Wprowadzenie kary kastracji stanowiło niewątpliwie krok wstecz w stosunku do regulacji zawartych w noweli 134 z 556 r., w której Justynian złagodził system kar, zwłaszcza tych najokrutniejszych – mutilacyjnych⁴⁸⁶. Należy też przypomnieć, że prawdopodobnie w 559 r., a więc

⁴⁸³ Szerzej na temat sytuacji niewolników w okresie panowania Justyniana zob. M. Meluso, *op. cit.*

⁴⁸⁴ Tak B. Biondi, *op. cit.*, s. 446.

⁴⁸⁵ Zob. F. Sitàzia, *Aspetti della legislazione criminale nelle Novelle di Giustiniano: il problema della giustificazione della pena*, „Subseciva Groningana” 1990, vol. 4, s. 218–219.

⁴⁸⁶ Nieodwracalny efekt takich kar sprowokował refleksję cesarza. W ostatnim, trzynastym rozdziale tej noweli Justynian pisze, że decyduje się na częściowe ograniczenie kar cielesnych z powodu „słabości rasy ludzkiej”. Zabrania amputacji obu rąk lub stóp, lub zadawania komukolwiek takich tortur, które powodują zwichnięcie stawów, ponieważ uważa je za poważniejsze niż odcięcie obu rąk. W przypadku przestępstw, za które przewidziano karę śmierci, przestępca ma ponieść karę nałożoną przez prawo. Jeśli jednak nie zasługuje na śmierć, powinien być ukarany innymi środkami lub wysłany na wygnanie. Jeśli zaś charakter przestępstwa wymaga amputacji członka, amputowana ma być tylko jedna ręka.

niedługo po wydaniu noweli 142, cesarz wprowadził, w niezachowanej do naszych czasów konstytucji, karę kastracji wobec homoseksualistów⁴⁸⁷. Oba te akty prawne wskazują na konsekwencję Justyniana w karaniu przestępców pozbawiających innych zdolności prokreacyjnych oraz przestępców seksualnych.

W noweli 142 Justynian zapowiedział też dodatkowe kary, które miały dotknąć sprawców, jeśli przeżyją dokonaną na nich w odwecie kastrację⁴⁸⁸. Były nimi konfiskata majątku oraz dożywotnie zesłanie do Gypsus. Nazwa ta odnosi się prawdopodobnie do położonych w okolicach Alabastrine kamieniołomów, w których wydobywano alabaster⁴⁸⁹. O Gypsos wspomina także konstytucja Justyniana z 529 r., skierowana do prefekta pretorianów Menasa⁴⁹⁰, oraz nowela 22⁴⁹¹.

Zakazuje też karania złodziei amputacją jakiegokolwiek członka oraz karą śmierci. Należy ich karać w inny sposób.

⁴⁸⁷ Zob. s. 54–58.

⁴⁸⁸ Dla wielu osób, wobec których zastosowano talion, kastracja oznaczała śmierć na skutek powikłań po tym zabiegu.

⁴⁸⁹ Obecnie Qum El-Akhmar. Miasto to leżało na wschodnim brzegu Nilu, na północ od Antinopolis i Hermopolis, w nomie Antinoite.

⁴⁹⁰ C. 9,47,26,5.

⁴⁹¹ Nov. 22,8: *Quod autem prius ex legum severitate introductum est, nos clementi cessione resolvimus. Si enim ex decreto iudiciali in metallum aliquis aut vir aut mulier dari iussus esset (quale nunc est in Proeconnisso et in appellata Gypso), servitus quidem erat ab antiquis legislatoribus sancita ex supplicio illata, separabatur vero matrimonium* – „Przez humanitarne ustępstwo unieważnia się dawną konsekwencję surowości prawa. Zgodnie z ustawodawstwem starożytnych, jeśli mąż lub żona zostali skazani wyrokiem sądu na dożywotnią pracę w kopalni, takiej, jaka istnieje obecnie na Prokonnesos i w miejscu zwanym Gypsus, to konsekwencją kary była niewola, a małżeństwo bywało rozbijane” (przekład autora). *Poena in metallum* była bardzo surową karą, uznawaną na najśrodszą zaraz po karze śmierci (zob. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 581). Traktowano ją także jako jedną z najbardziej poniżających kar (zob. J. Hillner, *op. cit.*, s. 201). Na wspomnianej greckiej wyspie Prokonnesos, leżącej nieopodal Propontydy, wydobywano w późnym antyku ceniony szaro-biały marmur (szerzej zob. N. Asgari, *The Proconesian Production of Architectural Elements in Late Antiquity Based on Evidence from the Marble Quarries*, [w:] *Constantinople and Its Hinterland*, eds. C. Mango, G. Dagron, Cambridge 1995, s. 263–288); G. Kokkorou-Alevras, E. Poupaki, K. Kopanias, *Τα αρχαία λατομεία της Προκωννήσου στην Προποντίδα* [*The ancient quarries on Prokonnesos in Propontis*], *Αρχαιολογία* 2005, vol. 13, s. 155–196.

Cesarz zapowiedział też w noweli 142 sankcje wobec kobiet, które dopuścili się kastracji, co jest zdecydowanie nowością w prawie rzymskim. W żadnym wcześniejszym akcie prawnym dotyczącym kastracji nie poświęcono bowiem kobietom żadnych wzmianek. Zgodnie z nowelą *O dokonujących kastracji* niewiasty miała spotkać konfiskata majątku oraz wygnanie. Również i w tym przypadku widać, że kara wobec kobiet była swoistą realizacją prawa odwetu, cesarz podkreśla bowiem, że ponieważ kobiety te liczyły na wzbogacenie się za sprawą kastracji, utracą swój cały majątek.

Te same sankcje miały dotknąć wszystkie osoby – niezależnie od ich płci – które użyczyły swych domów lub innych miejsc w celu popełnienia tam przestępstwa. Cesarz uznał je bowiem za świadków „tej zbrodniczej praktyki”.

Na początku rozdziału drugiego Justynian obdarzył wykastrowanych niewolników wolnością, bez względu na to, kto przeprowadził kastrację. Jest to nowatorskie rozwiązanie, na które nie zdobył się żaden z jego poprzedników. Nakaz wyzwolenia miał obowiązywać z datą wsteczną. Cesarz wyraźnie zaznaczył bowiem, że mają być nim objęci wszyscy niewolnicy, którzy „stali się wolnymi od [początku] dwunastej indykcji minionego dopiero co cyklu”. Termin *indictio* oznaczał początkowo nadzwyczajny podatek, nakładany przez cesarzy dla zaspokojenia konkretnych potrzeb. Z biegiem czasu zaczęto nim określać cykle podatkowe. Od 1 września 312 r. indykcja stała się 15-letnim cyklem, podczas którego wysokość podatku miała pozostać niezmieniona⁴⁹². Ponieważ w cesarstwie rok podatkowy i kalendarzowy pokrywały się (trwały od 1 IX do 31 VIII), słowo *indictio*⁴⁹³ nabrało stopniowo znaczenia chronologicznego, które zachowało po

⁴⁹² Szerzej na temat cykli podatkowych zob. L. Depuydt, *AD 297 as the Beginning of the first Indiction Cycle*, BASP 1987, vol. 24/3–4, s. 137–139; Y.E. Meimaris, *Chronological Systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia*, Athens 1992, s. 32–34; R. Duncan-Jones, *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge 1994, s. 59–63; R.S. Bagnall, K.A. Worp, *The Chronological Systems of Byzantine Egypt*, Leiden – Boston 2004.

⁴⁹³ W języku greckim *ινδικτίων* albo *ἐπιπέμης*.

ostatecznej utracie znaczenia podatkowego. Termin *indictio* używany był w odniesieniu do każdego roku w 15-letnim cyklu, bez dodatkowego określenia, który to cykl⁴⁹⁴. W 537 r. Justynian wprowadził obowiązek datowania dokumentów m.in. przy pomocy indykcji⁴⁹⁵. Nowelę 142 wydano w 558 r., a 15-letni cykl, jak pisze Justynian, już minął. Przyjmuje się, że chodzi o cykl z lat 537–552⁴⁹⁶. A zatem, uwzględniając fakt, że przepis o nadaniu wolności wykastrowanym niewolnikom obowiązywać miał od początku dwunastej indykcji ostatniego cyklu, wolnością mieli być obdarzeni niewolnicy wykastrowani od 1 września 548 r.⁴⁹⁷ *Servi* mieli stać się ludźmi wolnymi niezależnie od wszelkich dokumentów prywatnych lub notarialnych sporządzonych w celu utrzymania ich w niewoli.

Justynian zabronił także przeprowadzania wobec nich procedury określanej mianem ἀνάκρισις (*anákrisis*). Termin ten występuje w kilku

⁴⁹⁴ Zob. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, vol. 1, Oxford 1991, s.v. *Indiction*, s. 933.

⁴⁹⁵ W 47 noweli tego cesarza czytamy: Ὅθεν θεσπίζομεν, τοὺς τε ὅσοι τοῖς πραττομένοις ὑπηρετοῦνται εἴτε ἐν δικαστηρίοις εἴτε ἐνθα ἂν συνιστῶνται πράξεις, τοὺς τε συμβολαιογράφους καὶ τοὺς ὅλως καθ' οἰονδήποτε σχῆμα συμβόλαια γράφοντας εἴτε ἐπὶ ταύτης τῆς μεγάλης πόλεως εἴτε ἐν τοῖς ἄλλοις ἔθνεσιν, ὧν ἡμῖν ἐξάρχειν δέδωκεν ὁ θεός, οὕτω πως ἄρχεσθαι τῶν συμβολαίων· Βασιλείας τοῦδε τοῦ θειοτάτου Αὐγούστου καὶ αὐτοκράτορος ἔτους τοσοῦδε, καὶ μετ' ἐκεῖνα ἐπιφέρειν τὴν τοῦ ὑπάτου προσηγορίαν τοῦ κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος ὄντος, καὶ τρίτην τὴν ἐπινέμησιν, παρεπομένου τοῦ μηνὸς καὶ τῆς ἡμέρας. οὕτω γὰρ ἂν διὰ πάντων ὁ χρόνος τηροῖτο, καὶ ἢ τε τῆς βασιλείας μνήμη ἢ τε τῆς ὑπατείας τάξις ἢ τε λοιπὴ παρατήρησις ἐγκειμένη τοῖς συμβολαίοις ἀνόθευτα ταῦτα κατὰ πολὺν καταστήσει. – „Dlatego też postanawiamy, że ci, którzy pełnią służbę czy to w sądach czy tam, gdzie przygotowywane są transakcje, zarówno notariusze, jak i urzędnicy sporządzający umowy na jakimkolwiek szczelblu, czy to w tym wielkim mieście, czy to w innych prowincjach, nad którymi Bóg pozwolił nam panować, w ten sposób mają rozpoczynać dokumenty: «W roku ... panowania ..., najwspanialszego Augusta i Cezara». Następnie [mają] umieścić imię konsula z tego roku, po trzeciej indykcji, [po niej zaś] aktualny miesiąc i dzień. W ten sposób data będzie zabezpieczona w trwały sposób, a wzmianka o panowaniu, urządzie konsula i pozostałe informacje umieszczone w dokumentach uchronią je w dużej mierze przed fałszerstwem” (przekład autora).

⁴⁹⁶ Zob. F. Blume, *Novel 142*, http://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/141-168/Novel_142_Replacement.pdf [dostęp 28.08.2023].

⁴⁹⁷ Zob. N. Van Der Wal, *Manuale Novellarum Justiniani. Aperçu systématique du contenu des Nouvelles de Justinien*, Groningen 1998, s. 51.

papirusach i stosowany jest w odniesieniu do postępowań, których celem było dokonanie weryfikacji statusu osób, przywiezionych jako niewolnicy z innej rzymskiej prowincji lub z zagranicy, po ich przybyciu do miejsca przeznaczenia⁴⁹⁸. Przeprowadzone już procedury tego rodzaju miały zostać, zgodnie z nowym prawem, unieważnione.

Justynian zaznaczył, że wolnością mieli się cieszyć także niewolnicy, których poddano kastracji ze względów zdrowotnych. Kastracja w celach terapeutycznych była zatem dozwolona, aby jednak uniknąć

⁴⁹⁸ O procedurze tej wspomina większość zachowanych umów kupna niewolników z Egiptu. *Anákrisis* została wprowadzona prawem – najprawdopodobniej edyktem namiestnika prowincji. Czy funkcjonowała ona także w innych prowincjach poza Egiptem, jest kwestią sporną. W Egipcie państwowi notariusze z Chory uzależniali notarialne potwierdzenie wszelkich transakcji związanych ze sprzedażą niewolników od dowodu ukończenia anakryzy. Procedura została wprowadzona stosunkowo późno, za panowania Kommodusa lub Marka Aureliusza. Wyszła ona z użycia w Egipcie, jak się przyjmuje, ok. połowy IV w. Przed notarialnym zawarciem transakcji kupna niewolnika odbywały się jego oględziny. Petycje o przeprowadzenie *anákrisis* kierowano do różnych, dostępnych w danym momencie urzędników (np. stratega czy nomarchy). Mamy jednak także przykłady petycji kierowanych do kolegium *hyponmematographoi* (na jego temat zob. H. Braunert, *Die Binnenwanderung. Studien zur Sozialgeschichte Ägyptens in der Ptolemäer und Kaiserzeit*, Bonn 1964, s. 349 i n.). Z zachowanych dokumentów wynika, że sprzedawca, często zarazem właściciel, przedstawiał status sprzedawanego niewolnika, jego właściciela, miejsca, w którym go nabył, oraz status i imię jego matki i istnienie rodzeństwa. Następnie dopuszczano do głosu niewolnika, który potwierdzał to, co wcześniej powiedział sprzedawca. Urzędnicy ogłaszali na podstawie tego krótkiego przesłuchania niewolnika, które nie było poparte żadnymi dalszymi dowodami, decyzję otwierającą drogę do notarialnego spisania aktu sprzedaży. *Anákrisis* dotyczyła jedynie statusu niewolnika poddanego badaniu, a nie ustalenia jego tożsamości lub prawa sprzedawcy do rozporządzania nim. Urzędnicy często podkreślali, że procedurę przeprowadzono na wyłączną odpowiedzialność kupującego. Procedurze tej nie byli poddawani wszyscy niewolnicy, a jedynie ci, których po raz pierwszy wystawiono na sprzedaż. *Anákrisis* miała zatem miejsce tylko raz w życiu niewolnika, mianowicie przy okazji jego pierwszej sprzedaży w Egipcie. Świadcstwo niewoli wydane przez organ egzaminujący było częścią osobistych dokumentów niewolnika, które miały mu towarzyszyć przez całe życie. Procedura ta była jednym z urządzeń kontrolnych, które rzymskie władze prowincjonalne tworzyły w różnych okresach w trosce o utrzymanie obrotu prawnego wolnego od sporów. Wynik anakryzy był odnotowywany w wydanym świadectwie, a nie w rejestrze. Szerzej na temat tej procedury zob. N. van der Wal, *Ἀνάκρισις*, TvR 1967, vol. 35, s. 595–596; H.J. Wolff, *Das Recht der griechischen Papyri Ägyptens in der Zeit der Ptolemaeer und des Prinzipats*, München 1978, vol. 2, *Organisation und Kontrolle des privaten Rechtsverkehrs*, s. 255–260.

ewentualnych nadużyć na tym polu, nawet w tym przypadku niewolnik miał otrzymać wolność. Niewolnicy wykastrowani w cesarstwie mieli zatem otrzymać wolność niezależnie od przyczyny ich kastracji. Justynian zezwolił również na wykonanie zabiegu kastracji w celach leczniczych w razie choroby osoby wolnej.

Cesarz zapowiedział też, że w razie podjęcia przez kogokolwiek prób zatrzymania niewolników wykastrowanych po ogłoszeniu noweli, mają oni prawo, jako ludzie wolni, donieść o tym fakcie przy nadarzającej się okazji. W Konstantynopolu mogą to zgłosić cesarzowi, patriarche oraz urzędnikom państwowym. W prowincjach zaś ich zarządom, wszystkim urzędnikom oraz biskupom. Ofiarom kastracji przyznano zatem prawo do inicjowania procesów wolnościowych w celu przymusowego uzyskania tego, co prawo zagwarantowało im w noweli 142.

W ostatniej części rozdziału drugiego Justynian przestrzega tych, którzy planowaliby dokonać przestępstwa kastracji, że popełnione przez nich zbrodnie spotkają się z właściwą reakcją. Cesarz podkreśla, że jeśli udało mu się przekonać do zaniechania praktyki kastracji barbarzyńców, tym bardziej nie pozwoli na dalsze łamanie zakazu kastracji i pozostawianie takich zbrodni bezkarnymi w jego państwie. Enigmatyczną wzmiankę o udanej interwencji u barbarzyńców pozwala wyjaśnić przekaz Prokopiusza. Ludem, który Justynian miał na myśli, byli Abasgowie. Ich siedziby znajdowały się w zachodniej części dzisiejszej Abchazji na zachodnim Kaukazie. Oto relacja Prokopiusza poświęcona tej kwestii (*Historia wojen* 8,3,15–21):

πρὸς δὲ τῶν ἐν σφίσιν ἀρχόντων τὰ δεινότερα διὰ φιλοχρηματίας μέγεθος ἔπασχον. ἄμφοι γὰρ αὐτῶν οἱ βασιλεῖς, ὅσους ἂν παῖδας ἐν τούτῳ τῷ ἔθνει ἀγαθοῦς τε τὴν ὄψιν καὶ τὸ σῶμα καλοῦς ἴδοιεν, τούτους δὴ ὀκνήσει οὐδεμιᾶ ἐκ τῶν γειναμένων ἀφέλκοντες εὐνούχους τε ἀπεργαζόμενοι ἀπεδίδοντο ἐς Ῥωμαίων τὴν γῆν τοῖς ὠνεῖσθαι βουλομένοις χρημάτων μεγάλων. τοὺς τε αὐτῶν πατέρας ἔκτεινον εὐθύς, τοῦ μὴ αὐτῶν τινὰς τίσασθαι ποτε τῆς ἐς τοὺς παῖδας ἀδικίας τὸν βασιλεῖα ἐγχειρεῖν, μηδὲ ὑπόπτους αὐτοῖς τῶν κατηκόων τινὰς ἐνταῦθα εἶναι. ἢ τε τῶν υἰέων

εὐμορφία σφίσιν ἐς τὸν ὄλεθρον ἀπεκρίνετο: διεφθείροντο γὰρ οἱ ταλαίπωροι, παίδων θανάσιμον δεδυστυχηκότες εὐπρέπειαν. καὶ ἀπ' αὐτοῦ τῶν ἐν Ῥωμαίοις εὐνούχων οἱ πλεῖστοι καὶ οὐχ ἥκιστα ἐν τῇ βασιλέως αὐλῇ γένος Ἀβασγοὶ ἐτύγχανον ὄντες. Ἐπὶ τούτου δὲ Ἰουστινιανοῦ βασιλεύοντος ἅπαντα Ἀβασγοὶς ἐπὶ τὸ ἡμερώτερον τετύχηκε μεταμπίσχεσθαι. τά τε γὰρ Χριστιανῶν δόγματα εἴλοντο καὶ αὐτοῖς Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς τῶν τινὰ ἐκ Παλατίου εὐνούχων στεύλας, Ἀβασγὸν γένος, Εὐφρατᾶν ὄνομα, τοῖς αὐτῶν βασιλευσὶ διαρρήδην ἀπέπε μὴδένα τὸ λοιπὸν ἐν τούτῳ τῷ ἔθνει τὴν ἀρρενωπίαν ἀποψιλοῦσθαι, σιδήρω βιαζομένης τῆς φύσεως. ὁ δὲ ἄσμενοι Ἀβασγοὶ ἤκουσαν, καὶ τῇ τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως ἐπιτάξει θαρροῦντες ἤδη τὸ ἔργον τοῦτο σθένει παντὶ διεκώλουν. ἐδέδεικε γὰρ αὐτῶν ἕκαστος μὴ ποτε παιδίου πατὴρ εὐπρεποῦς γένηται. τότε δὲ Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς καὶ ἱερὸν τῆς θεοτόκου ἐν Ἀβασγοῖς οἰκοδομησάμενος, ἱερεῖς τε αὐτοῖς καταστησάμενος, διεπράξατο ἅπαντα αὐτοὺς ἦθη τῶν Χριστιανῶν ἐκδιδάσκεσθαι, τοὺς τε βασιλεῖς ἄμφω Ἀβασγοὶ καθελόντες αὐτίκα ἐν ἐλευθερίᾳ βιοτεύειν ἐδόκουν. ταῦτα μὲν οὖν τῆδε ἐχώρησε.

Z powodu wielkiej chciwości swoich władców doznawali najstraszliwszych cierpień. Kiedy tylko obaj ich królowie widzieli wśród tego ludu dobrze wyglądających chłopców, o pięknym ciele, bez wahania odbierali ich rodzicom, kastrowali i sprzedawali na ziemi rzymskiej po bardzo wysokiej cenie tym, którzy chcieli ich kupić. Ich rodziców natychmiast zabijali, aby nie spróbowali wyrzucić kiedyś zemsty na królu za krzywdy swych dzieci i aby żaden z poddanych nie był tam źródłem ich obaw. Tak oto uroda synów przynosiła zagładę rodzicom. Ginęli bowiem nieszczęśnicy, gdyż zgubna uroda dzieci ściągająca na nich śmierć. Z tego powodu większość eunuchów u Rzymian, a zwłaszcza na dworze cesarskim, jest z pochodzenia Abasgami. Za rządów obecnego cesarza Justyniana wszystko u Abasgów przybrało łagodniejsze formy. Przyjęli bowiem zasady wiary chrześcijańskiej, a cesarz Justynian za pośrednictwem jednego z eunuchów pałacowych, imieniem Eufhratas, który wywodził się z Abasgów, otwarcie nakazał ich królom, aby nikt więcej w tym ludzie nie był pozbawiany męskiego wyglądu poprzez zadawanie żelazem gwałtu naturze. Abasgowie wysłuchali tego z zadowoleniem i nabierając otuchy dzięki zarządzeniu cesarza, z całą mocą nie pozwalali już na takie praktyki. Każdy z nich obawiał się bowiem, że może zostać ojcem pięknego syna. Wtedy cesarz Justynian kazał zbudować u Abasgów sanktuarium Matki Boskiej, wyznaczył im kapłanów i sprawił, że nauczyli się wszystkich zwyczajów chrześcijańskich. Natychmiast też

Abasgowie usunęli obu królów i postanowili żyć w wolności. Taki więc był tam bieg wydarzeń⁴⁹⁹.

Zgodnie z przekazem Prokopiusza, Justynian zdołał zatem przekonać władców kaukaskiej Abasgii, by zaniechali tradycyjnej praktyki kastrowania małych chłopców, sprzedawanych następnie dla zysku do Rzymu⁵⁰⁰. Z Kaukazu, jak już wspomniałem wcześniej⁵⁰¹, sprowadzano najwięcej eunuchów do cesarstwa. Zaniechanie przez Abasgów kastracji małych chłopców spowodowało zapewne, w wyniku wzrastającego popytu na eunuchów, wzrost liczby kastracji chłopców w innych rejonach świata barbarzyńskiego⁵⁰².

W krótkim epilogu Justynian wezwał Marthanesa do egzekwowania nowego cesarskiego prawa zarówno w Konstantynopolu, jak i innych częściach państwa.

Podsumowując tę drugą próbę wyeliminowania przestępstwa kastracji, podjętą przez Justyniana, należy stwierdzić, że była ona najbardziej

⁴⁹⁹ Potwierdzenie faktów opisanych przez Prokopiusza odnajdujemy także w dziele historyka z XII w. – Zonarasa (*Epitome historiarum* 15,1): Ἰουστινιανὸς δὲ ὁ πρῶτος στείλας παρ' ἓνα τῶν ἐν τοῖς βασιλείοις εὐνούχων σφίσιν ὁμογενῆ, πολλοὶ γὰρ περὶ τὰ Ῥωμαίων ἀρχεῖα τοιοῦτοι ἐστρέφοντο, ἀπέιπε τοῖς ἡγεμόσι τῶν Ἀβασγῶν μηκέτι μηδένα τὴν ἀρρενωπίαν ἐκτέμνεσθαι βιαζόμενον τελευτήσῃν γὰρ τὴν πρᾶξιν αὐτοῖς εἰς κενόν, μηδενὸς Ῥωμαίων πριασθαι βουλευσόμενον τοὺς ἐκτομίας αὐτῶν. τοῦτο τοῖς Ἀβασγοῖς ἀσμενέστατα προσεδέδεκτο, καὶ τῆ ἐπιταγῇ τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων θαρρήσαντες τοῦ λοιποῦ πρὸς τοῦργον τοῦτο τοῖς ἄρχουσιν αὐτῶν οὐχ ὑπέκυπτον, κάκεινοι δὲ πρὸς τὴν πρᾶξιν ἦσαν νοθέστεροι. – „Justynian I, przysławszy do nich jednego z cesarskich eunuchów z ich rodu, albowiem wielu ich można było znaleźć w rezydencjach Rzymian, nakazał wodzom Abasgów, aby nikt nie był pozbawiany męskości pod przymusem, albowiem praktyka nie przyniesie oczekiwanego skutku, ponieważ żaden Rzymianin nie będzie chciał kupować ich eunuchów. To bardzo spodobało się Abasgom i, zaufawszy rozkazowi cesarza Rzymian, nie ulegali odąd swoim wodzom, którzy byli bardzo opieszali w likwidacji tej praktyki” (przekład autora).

⁵⁰⁰ Por. M. Maas, *Strabo and Procopius: Classical Geography for a Christian Empire*, [w:] *From Rome to Constantinople. Studies in Honour of Averil Cameron*, ed. H. Amirav, B. ter Haar Romeny, Leuven – Paris – Dudley 2007, s. 77–79.

⁵⁰¹ Zob. s. 67.

⁵⁰² S. Tougher, *The Eunuch in Byzantine History and Society*, London 2008, s. 45 oraz 64–67, stwierdził, że doprowadziło to do wzrostu kastracji rodowitych rzymskich chłopców. Autor ten nie przedstawił jednak żadnych argumentów przemawiających za tą tezą.

spójną i kompletną regulacją przeciwko przestępstwu kastracji⁵⁰³. Groźba doświadczenia takiego samego losu, jaki osoby uczestniczące w procederze kastracji zgotowały ofiarom, musiała z pewnością stanowić istotny czynnik odstrasżający przed popełnieniem tego przestępstwa. Obdarzenie poddanych kastracji niewolników wolnością miało zaś sprawić, że dalsze wykonywanie tych zabiegów w granicach cesarstwa powinno stać się rzeczą nieopłacalną.

⁵⁰³ Zob. D. Dalla, *L'incapacità...*, s. 112; F. Galgano, *Tertium genus? Eunuchi a Constantinopoli*, RDR 2018, vol. 18, s. 19, <https://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dirittoromano18-Galgano-Tertium.pdf> [dostęp 24.02.2023].

Zakończenie

Cesarstwo rzymskie było jedynym antycznym państwem, którego władcy podejmowali walkę z haniebnym procederem kastracji. W ciągu niespełna pięciuset lat rzymscy cesarze oraz, w mniejszym stopniu, rzymski senat, podejmowali wielokrotnie trud wyeliminowania okrutnego zjawiska kastracji. Zakaz kastracji pojawił się po raz pierwszy w historii Rzymu za panowania Domicjana. Kolejne regulacje, prawdopodobnie dwie uchwały senatu, ujrzały światło dzienne za panowania następcy tego cesarza – Nerwy. Już po 30 latach cztery akty prawne – dwa reskrypty zakazujące kastracji, edykt wprowadzający zakaz obrzezania i przywilej dla kandydatów na kapłanów egipskich, zezwalający na ich obrzezanie – wydał cesarz Hadrian. Kolejny reskrypt, zezwalający Żydom na obrzezanie ich synów, wyszedł z kancelarii następcy Hadriana – Antoninusa Piusa. Na następny zakaz trzeba było czekać blisko 180 lat, do czasów Konstantyna Wielkiego. Po ponad stu latach ostatni zakaz kastracji, przed erą Justyniańską, wydał Leon I w 558 r. 142 nowela Justyniana wprowadziła kolejne, nieznane dotąd prawu rzymskiemu sankcje.

Wielokrotne wznawianie zakazu kastracji w Rzymie świadczy o tym, że praw tych nie przestrzegano. Okazały się zatem nieskuteczne. Główną tego przyczyną było to, że żaden z rzymskich cesarzy nie odważył się na wprowadzenie zakazu handlu eunuchami. Był to prawdopodobnie jedyny skuteczny sposób wyeliminowania tego przestępstwa. Dochody z tej formy handlu były zbyt wysokie, aby pokonać strach przed surowymi karami

grożącymi osobom zaangażowanym w ten okrutny proceder. Na rozwijającym się handlu „żywym towarem” zarabiali nie tylko handlarze niewolników, ale także państwo, ściągając podatki. Warto jednak odnotować, że Justynian, jako jedyny rzymski cesarz, próbował ukrócić handel eunuchami pochodzącymi z Kaukazu, przekonując Abasgów, u których mieszkańcy imperium zaopatrywali się w eunuchów, do odejścia od tej haniebnej praktyki. Popyt na kastratów sprawił jednak zapewne, że mimo surowych kar wprowadzonych w noweli 142 znaleziono alternatywne źródło zaopatrzenia u innych barbarzyńców.

Przestrzeżenie zakazu kastracji nie ułatwiała również polityka prowadzona przez rzymskich władców wobec eunuchów. Ich liczba na dworze cesarskim systematycznie rosła, podobnie jak ich rola w otoczeniu cesarza. Pogłębiał się zatem rozdział między obowiązującym prawem, zakazującym kastracji, a codzienną praktyką dworską, co z pewnością nie było czynnikiem odstrasżającym dla osób zajmujących się „zawodowo” kastracją.

Prawa Justyniana dotyczące zakazu kastracji funkcjonowały w Bizancjum, przynajmniej oficjalnie, jeszcze w drugiej połowie IX w. Dowodzi tego fragment bizantyjskiego zbioru przepisów prawa kościelnego i cywilnego zwanego *Nomokanon* (*Nomokanon*)⁵⁰⁴, przyjętego w ostatecznej formie w 883 r., w okresie drugiego patriarchatu Focjusza. Czytamy w nim bowiem (1,14):

Ὁ πολιτικὸς νόμος τοὺς ἑαυτοὺς ἢ ἑτέρους εὐνουχίζοντας διαφόρως τιμωρεῖται, ποτὲ μὲν κεφαλικῶς, ποτὲ δὲ δημεύσει καὶ ἐξορία, ποτὲ δὲ ταυτοπαθειᾷ. Καθόλου γὰρ ἐν τῇ πολιτείᾳ ἡμῶν οὐδένα συγχωρεῖ εὐνουχίζεσθαι, ἀλλὰ παρὰ βαρβάρους καὶ μόνους βαρβάρους. Εἰ δὲ τις παρ' ἡμῖν εὐνουχίσθῃ, ἐλευθεροῦται εἴπερ ἦν δοῦλος, κἂν διὰ νόσον εὐνουχίσθῃ,

⁵⁰⁴ Ukształtował on podstawę prawa kanonicznego w Kościołach prawosławnych. Powstał między VI a IX w. Zob. J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, Warszawa 1984.

ὡς βιβ. δ', τοῦ κωδ. τίτ. μβ'. διατ. α'. β'. καὶ βιβ. μη. τίτ. ή. διατ. γ'. δ'. ε'. στ'. ια'. καὶ ἐν τῇ περὶ τῶν εὐνουχιζόντων ρμβ'. νεαρά⁵⁰⁵.

Prawo cywilne w różny sposób karze tych, którzy samych siebie albo innych czynią eunuchami. Raz konfiskatą mienia i wygnaniem, innym razem odwetem. W rzeczywistości w naszym państwie kastrowanie kogokolwiek jest generalnie zakazane, ale [wolno to czynić] tylko u barbarzyńców i tylko [wobec] barbarzyńców. Jeśli zaś jest ktoś wykastrowany wśród nas, to jeśli jest sługą, staje się wolny, nawet jeśli jest wykastrowany z powodu choroby, jak [przewidziano] w 4. księdze *Kodeksu*, w tytule 42, w konstytucji 1 i 2, oraz w *Digestach*, w księdze 48, w tytule 10, w rozdziałach 3, 4, 5, 6, 11, a także w *Noweli* 142 *O dokonujących kastracji*⁵⁰⁶.

Nowela 142 umieszczona została także w *Bazylikach* (B. 60,51,64)⁵⁰⁷.

Pod koniec IX w. cesarz Leon VI Filozof, panujący w latach 866–912, wydał nowelę 60, w której wprowadził nowe kary z powodu kastracji. Oto jej grecki tekst i polski przekład.

Πρᾶγμα τολμώμενον μὲν ἀφειδῶς ὡς μηδεμιᾶς παρὰ θεῶ δοχοῦν ἔνοχον δίκης, μάλιστα δὲ ὄν ἄξιον δίκης, ἢ ἔκτομη τῆς ἐντεθειμένης ὑπὸ θεοῦ τῇ φύσει δυνάμειος πρὸς διαδοχὴν τοῦ γένους, πάλαι μὲν τιμωροῦντι νόμῳ διὰ προνοίας ἐγεγόνει τοῖς νομοθέταις λαβεῖν ἔκκοπήν, ὥστε τῆς τοιαύτης ἐπινοίας καθαίρειν τὴν ἡμετέραν πολιτείαν· οὐκ οἶδα δὲ ὅπως δέον εἶπερ τινὶ ἄλλῳ τούτῳ πειθεσθαι τῷ παραγγέλματι καὶ φείδεσθαι λωβᾶν τῇ φύσει, οὐχ οὕτω ποιοῦσιν, ἀλλ' ὥσπερ τι τῶν ὠφελίμων τὴν κατὰ τοῦ γένους τοιαύτην ἐπιβουλὴν λογιζόμενοι, τὰ δι' ὧν γένεσις ἀνθρώπου πρὸς φῶς ἔρχεται ἀποκείροντες ἀνθρώπους, ἕτερον αὐτοὶ πλάσμα καὶ οὐχ οἶον οἶδεν ἢ τοῦ πλάστου σοφία τῷ κόσμῳ παρεισάγειν φιλονεικοῦσι. τοῦτο οὖν ἡμεῖς οὐκ ἀνεκτὸν ἡγούμεθα παριδεῖν, ἀλλὰ νόμῳ τὴν περὶ αὐτοῦ ποινὴν ὀρίζοντες πειρώμεθα σὺν θεῷ τῆς τόλμης ἐπισχεῖν τοὺς οὕτω μὴ διευλαβουμένους τῷ θεῷ λυμαίνεσθαι πλάσματι. ἢ μὲν οὖν τῶν προλαβόντων νομοθετῶν ψήφος

⁵⁰⁵ *Syntagma ton theion kai hieron kanonon ton te hagian kai paneuphemon apostolon, kai ton hieron oikoumenikon kai topikon synodon, kai ton kata meros hagian pateron*, ed. G.A. Rhalle, M. Potle, Athenesin 1852, vol. 1, s. 53.

⁵⁰⁶ Przekład autora.

⁵⁰⁷ *Zob. Basilicorum Libri LX. Post Annibalis Fabroti curas ope Codd. Mss. a Gustavo Ernesto Heimbachio alisque collatorum integriores cum scholi edidit, edito denuo recensuit, deperditos restituit, translationem latinam et adnotationem criticam adiecit D. Carolus Guiliemus Ernestus Heimbach, tom. V. lib. XLIX–LX continens*, Lipsiae 1850, s. 877–879.

τοὺς τοῦτο τολμῶντας εἰς τὴν αὐτὴν ἀντιπερίσθησι λῶβην τοῖς παθοῦσι τοὺς λωβησαμένους, καὶ ὅπερ αὐτοῖς ἐπιθυμητὸν ἔδοξεν ἐν ἄλλοις ἰδεῖν, τοῦτο καὶ ἐν ἑαυτοῖς ὄραν κατεπράττετο, οὐ λίαν ἔμοιγε ἀδίκως εἰ καὶ μὴ λίαν προπόντως ὀρίζουσα. οὐδὲ γὰρ ὅτι ἐκεῖνος ἐτόλμα οἶον ἀντιπλαστουργεῖν τῷ θεῷ, διὰ τοῦτο καὶ τὸν ἐκδικοῦντα μιμῆσθαι καὶ ἀντιπλαστουργεῖν ἔχει καλῶς, πλὴν ἀλλὰ πρὸς γε τὴν ἀπόνοιαν οὐ λίαν, ὥσπερ ἔφην, ἄτοπον. ἐπὶ τούτῳ δὲ καὶ ἄλλως ἐτιμωρεῖτο τοὺς ἀνόσιον ἔργον τολμῶντας· τὰ τε γὰρ προσόντα ἐδημοσίου, καὶ αἰδῖω φυγῇ κατεδίκασε, καὶ τὸν ὑποστάντα τὴν ἀδικίαν δοῦλον ὄντα ἐλευθερίᾳ ἐτίμα. ἢ μὲν οὖν τῶν προλαβόντων νομοθεσία τοιαύτη, ἡμεῖς δὲ περὶ τοῦ πράγματος ψῆφον ἐξάγοντες, τὸ μὲν ἀντιλωβᾶσθαι τοὺς ἐπιβούλους τῆς φύσεως παραπλησίῳ λῶβῃ ἀπαγορευόμεν, τοῖς δ' ἄλλοις ἐπὶ αὐτῷ ὀρισμένοις, εἰ καὶ κἀνταῦθα πρὸς τὸ φιλανθρωπότερον ἡ δίκη ὄρα, ἀλλ' οὖν ὑποκεῖσθαι αὐτοὺς οὐχ ἀπαρέσκει.

Θεσπέζομεν οὖν, πρῶτον μὲν τὸν προσκαλεσάμενον τὸν ἐνεργοῦντα τὴν κακοτεχνίαν, ἐφ' ᾧ ἐνεργῆσαι, εἰ μὲν τῷ καταλόγῳ τῶν βασιλείων ἀνθρώπων τελεῖ, ἐκκόπτεσθαι τοῦ καταλόγου, ἔπειτα δὲ καὶ δέκα λιτρῶν χρυσοῦ εἰς τὸ δημόσιον ἀναφερομένων ζημίαν ὑπέχειν καὶ μέχρι δέκα ἐτῶν ὑπερόριον τῆς πατρίδος γίνεσθαι, τὸν δὲ τῆς καχοτεχνίας ἐργάτην καὶ αὐτὸν πρῶτον μὲν μάλιστα ταῖς εἰς τὸ σῶμα καὶ ἐν χρῶ κουρεῖα ἀτιμάζεσθαι, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ὄντων ἀποστερεῖσθαι καὶ ἴσῳ καιροῦ μέτρῳ τῆς ἐνεγκούσης φεύγειν. ὁ δὲ τὴν ἀδικίαν ὑποστὰς, εἰ μὲν τῶν ὑπὸ δουλείαν τελούντων εἴη, τὸν ὑπόλοιπον χρόνον τῆς αὐτοῦ ζωῆς δουλικῆς τύχης ἀμείνων ἔσται· εἰ δὲ τῶν ἐλευθέρων προσώπων, ὡς αὐτὸς ἑαυτῷ δι' ὧν κατεδέξατο οὐχ ὧν τῆς ἀδικίας ἀνάτιος, τῆς οἰκείας γνώμης ὅπερ ἔπεσθε τοῦτο κερδήσει. εἰ μέντοιγε (οἷα πολλὰ συμβαίνει) βλάβην ὑποστάντος τοῦ ζώου ἢ ἐκτομῆ τὴν θεραπείαν φέρει, τοῦτο οὐθ' ἡμῖν, οὔτε τῷ νόμῳ ὑπεναντίον δοκεῖ· οὐ γὰρ λῶβῃ, ἀλλὰ βοήθειᾳ τοῦ πλάσματος τὸ πρᾶγμα ἐστὶ⁵⁰⁸.

[Jest to] czyn niesłuchanej wręcz zuchwałości, który wydaje się nie podlegać żadnej karze ze strony Boga, podczas gdy z pewnością na nią zasługuje, [jest to] pozbawienie mocy danej przez Boga naturze dla kontynuacji rodu. Dawniej za pomocą prawa będącego mścicielem udało się prawodawcom, ku przestrodze, pokonać kastrację, jakby oczyścić nasze państwo z tego

⁵⁰⁸ *Ius Graeco-Romanum, Pars III, Novellae Constitutiones, Novellae Constitutiones imperatorum post-Iustinianum quae supersunt collatae et ordine chronologico digesta*, ed. C.E. Zachariae a Lingenthal, Lipsiae 1857, s. 154–156.

wynalazku⁵⁰⁹. Nie wiem dlaczego, skoro należy przestrzegać tej jednej zasady i powstrzymywać się od okaleczania natury, [niektórzy] nie postępują w ten sposób, lecz tak, jakby uznawali ten plan za coś pożytecznego, dzięki czemu rodzaj ludzki wprowadza na światło dzienne okaleczonych ludzi, sami starają się uporczywie wprowadzić na świat inny twór, którego nie znała mądrość Stwórcy. Uważamy zatem, że nie można dłużej na to pozwalać, lecz określając w prawie karę za to [przestępstwo], próbujemy razem z Bogiem trzymać w ryzach zuchwałość tych, którzy nie boją się krzywdzić w ten sposób stworzenia Bożego. Prawodawcy⁵¹⁰ wybrali rozwiązanie, że ci, którzy mają czelność [popelniać taki czyn], doświadczą tego samego okaleczenia, jakiego zaznali ci, których okaleczono, i to, co wydawało im się widzieć pożądanym u innych, zdołają zobaczyć u siebie samych. Przepis ten nie jest, moim zdaniem, zbyt niesprawiedliwy, nie jest też jednak sformułowany odpowiednio. Nie dlatego, że ktoś miał czelność niejako konkurować z Bogiem, a przez to miał także naśladować wymierzającego sprawiedliwość i pięknie [z nim] współzawodniczyć, lecz nie jest stosowny, jak powiedziałem, ze względu na [jego] głupotę⁵¹¹. Ponadto w jeszcze inny sposób karał tych, którzy odważyli się na ten bezbożny czyn. Konfiskował [ich] majątek i skazywał na wieczne wygnanie, a niewolnikowi, który doznał krzywdy, przyznawał wolność. Takie regulacje były przewidziane [wcześniej], my zaś podejmując decyzję w tej sprawie, zabraniamy, żeby knujący przeciw naturze byli maltretowani w odwiecie podobnym okaleczeniem, jednak nie jesteśmy niezadowoleni, że podlegają oni innym karom przewidzianym za to przestępstwo, nawet jeśli sprawiedliwość spogląda na to życzliwiej.

Nakazujemy zatem, po pierwsze, aby ten, kto polecił dokonanie tego podłego zabiegu, jeśli figuruje w katalogu osób w cesarskiej służbie, został z tego katalogu wykreślony, a następnie ukarany grzywną w wysokości 10 libr złota, wpłaconych do skarbu państwa, i wygnany z kraju na okres aż do 10 lat, zaś uprawiający złą sztukę doznał najpierw zhańbienia za pomocą dziesięciu plag na ciało i ostrzyżenia włosów tuż przy skórze, następnie zaś pozbawiony dóbr i wygnany na ten sam okres czasu. Ofiara przestępstwa, jeśli należałaby do osób podlegających niewoli, będzie zwolniona z poddaństwa przez pozostały czas swego niewolniczego żywota. Jeśli zaś jest

⁵⁰⁹ Zdanie to zawiera nieprawdziwą tezę. Wprowadzanie kolejnych zakazów kastracji świadczy o tym, że były one nieskuteczne.

⁵¹⁰ Leon VI używa liczby mnogiej, chociaż wie, że nowelę 142 wydał Justynian.

⁵¹¹ Ta bardzo krytyczna część noweli odnosi się oczywiście do talionu wprowadzonego jako kara w 142 noweli Justyniana.

człowiekiem wolnym, ponieważ sama się na to zgodziła, będąc odpowiedzialna za przestępstwo, zachowa korzyść z tego, czego zaznała z własnej woli. Jeśli jednak, jak często się zdarza, kastracja przynosi szkodę, mimo że dokonano jej w celu leczenia żywej istoty, nie wydaje się to sprzeczne ani z naszą wolą, ani z prawem. Nie jest to bowiem kwestia okaleczenia, lecz pomocy dla żywego stworzenia⁵¹².

Widzimy wyraźnie, że nowa regulacja stanowiła zdecydowany regres w stosunku do surowego prawodawstwa Justyniana⁵¹³. Leon VI poddał zwłaszcza krytyce pomysł Justyniana karania osób dokonujących kastracji talionem, uznając go, jak pisze wprost, za głupi. Zakazując talionu, cesarz zdecydowanie zdystansował się od Justyniana, nie chcąc zrównywać katów z ich ofiarami. Dlatego też postanowił zakazać stosowania tego samego okaleczenia wobec tych, którzy zaatakowali naturalny porządek.

Nowela wyraźnie rozróżnia inicjatora tego przestępstwa i jego wykonawcę. Ten pierwszy – nierzadko osoba wpływowa, która decydowała o trwaniu tego haniebnego procederu – jeśli był osobą w służbie cesarskiej, miał być z niej zwolniony i dodatkowo ukarany grzywną w wysokości 10 libr złota oraz czasowym wygnaniem, trwającym maksymalnie 10 lat. Przewidziane w noweli kary dla sprawców są zdecydowanie surowsze i dwojakiego rodzaju. Te pierwsze – chłosta (10 uderzeń biczem) i tonsura – miały okryć sprawcę hańbą, te drugie wiązały się z konfiskatą mienia i wygnaniem, jednak również, jak w przypadku kary dla zlecniodawcy, jedynie czasowym.

Leon VI zaniechał zatem wymierzania surowszych kar przewidzianych przez poprzedników: talionu, kary śmierci i wiecznej deportacji. Sankcje przewidziane w noweli 60 tego cesarza były zatem zdecydowanie łagodniejsze, co z pewnością nie pomogło w likwidacji tego haniebnego procederu w Bizancjum. Dalsze losy tego państwa świadczą

⁵¹² Przekład autora.

⁵¹³ Por. R. Guillard, *Les eunuques dans l'empire byzantin. Etude de titulature et de prosopographie byzantines*, EB 1943, vol. 1, s. 200.

dobitnie o tym, że nie tylko nie umiało ono zrezygnować z eunuchów, ale zdecydowanie wzmocniło ich pozycję⁵¹⁴.

⁵¹⁴ Szerzej na temat eunuchów na dworze bizantyjskim zob. R. Guiland, *op. cit.*; N. Gaul, *Eunuchs in the late byzantine Empire c. 1250–1400*, [w:] *Eunuchs in Antiquity...*, s. 199–219; G. Sidéris, „*Eunuchs of light*”. *Power, imperial ceremonial and positive representations of eunuchs in Byzantium (4th–12th centuries)*, [w:] *Eunuchs in Antiquity...*, s. 161–175; K.M. Ringrose, *op. cit.*; S. Tougher, *The Eunuch...*, s. 36–67; Ch. Messis, *Les eunuques à Byzance, entre réalité et imaginaire*, Paris 2014.

Bibliografia

- A Companion to Greek and Roman Sexualities*, ed. T. K. Hubbard, Malden 2014.
- Abellán Velasco M., *Viviano y la castratio puerorum (A propósito de D. 9.2.27.28)*.
- Abusch R., *Negotiating Difference. Genital Mutilation in Roman Slave Law and the History of the Bar Kokhba Revolt*, [w:] *The Bar Kokhba War Reconsidered. New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, ed. P. Schäfer, Tübingen 2003.
- Adams F., *The seven books of Paulus Aegineta*, vol. 1–3, London 1844–1847.
- Adams I.N., *Latin Sexual Vocabulary*, London 1982.
- Aeli Donati quod fertur commentum Terentii, recensuit*, P. Wessner, Lipsiae 1902.
- Alvar J., *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden – Boston 2008.
- Amielańczyk K., *Praktyka kastrowania niewolników i jej zakazy w prawie rzymskim*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001.
- Amielańczyk K., *Rzymianie i ich „prawo medyczne”*. *Aspekty prawno-karne*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, vol. 1/1.
- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Amielańczyk K., *Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom 81 r. p.n.e.*, Lublin 2011.
- Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, t. 1, ks. XIV–XXV, przeł. I. Lewandowski, Warszawa 2002.

- Androutsos G., *Hermaphroditism in Greek and Roman antiquity*, „Hormones” 2006, vol. 5/3.
- Androutsos G., *La chirurgie de l'appareil génital mâle à Byzance*, „Andrologie” 2005, vol. 15/2.
- Appelbaum S., *Tineius Rufus and Julius Severus*, [w:] *Judaea in Hellenistic and Roman Times. Historical and Archaeological Essays*, ed. S. Appelbaum, Leiden 1989.
- Asgari N., *The Proconesian Production of Architectural Elements in Late Antiquity Based on Evidence from the Marble Quarries*, [w:] *Constantinople and Its Hinterland*, eds. C. Mango, G. Dagron, Cambridge 1995.
- Asher-Greve J.M., *The essential Body. Mesopotamian Conceptions of the gendered Body*, [w:] *Gender and the Body in the Ancient Mediterranean*, ed. M. Wyke, Oxford – Malden 1998.
- Assante J., *Men Looking at Men. The Homoerotics of Power in the State Arts of Assyria*, [w:] *Being a Man. Negotiating Ancient Constructs*, ed. I. Zsolnay, New York 2017.
- Aurelisz Prudencjusz Klemes, *Wieńce Męczeńskie (Peristephanon)*, przeł. M. Brożek, Kraków 2006.
- Babnis T., *Eutropius as an oriental. Building the invective with references to orient in the first book of Claudian's In Eutropium*, *Class. Crac.* 2021, vol. 23.
- Bagnall R.S., Worp K.A., *The Chronological Systems of Byzantine Egypt*, Leiden – Boston 2004.
- Bardel R., *Eunuchizing Agamemnon: Clytemnestra, Agamemnon and maschalismos*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002.
- Bardesanes, *Liber Legum Regionum*, ed. F. Nau, *Patrologia Syriaca*, 1/2, Paris 1907.
- Barker J.W., *Justinian and the Later Roman Empire*, Madison – Milwaukee – London 1966.
- Barnes T.D., *The Sources of the Historia Augusta*, Brussels 1978.
- Barnish S., Lee A.D., Whitby M., *Government and Administration*, [w:] *The Cambridge Ancient History. Late Antiquity: Empire and Successors A.D. 425–600*, vol. XIV, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge 2000.

- Barrow R.H., *Slavery in the Roman Empire*, London 1928.
- Basilicorum Libri LX. Post Annibalis Fabroti curas ope Codd. Mss. a Gustavo Ernesto Heimbachio alisque collatorum integriores cum scholi editi, edito denuo recensuit, deperditos restituit, translationem latinam et adnotationem criticam adiecit D. Carolus Guiliemus Ernestus Heimbach, tom. V. lib. LXIX–LX continens*, Lipsiae 1850.
- Bastianini G., *Lista dei prefetti d'Egitto dal 30a al 299p.*, ZPE 1975, vol. 17.
- Beard M., *The Cult of the 'Great Mother' in Imperial Rome. The Roman and the „Foreign”*, [w:] *Greek and Roman Festivals. Content, Meaning, and Practice*, eds. J.R. Brandt, J.W. Iddeng, Oxford 2012.
- Beard M., *The Roman and the Foreign. The Cult of the „Great Mother” in Imperial Rome*, [w:] *Shamanism, History and the State*, eds. N. Thomas, C. Humphrey, Ann Arbor 1994.
- Bell P.N., *Social Conflict in the Age of Justinian. Its Nature, Management and Mediation*, Oxford 2013.
- Berendes I., *Paulos von Egina des besten Arztes sieben Bücher*, Leiden 1914.
- Berger A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953.
- Bernstein F., *Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom*, Stuttgart 1998.
- Biblia Tysiąclecia. Pismo święte starego i nowego testamentu*, Poznań 2003.
- Biondi B., *Il diritto romano cristiano*, t. 3, Milano 1954.
- Blume F., *Novel 142*, http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-2/novels/141-168/Novel_142_Replacement.pdf [dostęp 28.08.2023].
- Bonini R., *Introduzione allo studio dell'età giustiniana*, Bologna 1980.
- Borgeaud P., *La Mère des dieux. De Cybèle à la Vierge Marie*, Paris 1996.
- Borgeaud P., *Mother of the Gods: From Cybele to the Virgin Mary*, trans. L. Hochroth, Baltimore – London 2004.
- Bosworth A.B., *Vespasian and the Slave Trade*, CQ 2002, vol. 52.
- Bowden H., *Mystery Cults in the Ancient World*, London 2010.
- Boyancé P., *La science d'un quindécemvir au Ier siècle apr. J.C.*, EFR 1972, vol. 11.
- Braund D.C., Tsatskhladze G.R., *The Export of Slaves from Colchis*, CQ 1989, vol. 39/1.

- Braunert H., *Die Binnenwanderung. Studien zur Sozialgeschichte Ägyptens in der Ptolemäer und Kaiserzeit*, Bonn 1964.
- Breasted J.H., *Ancient Records of Egypt*, vol. 3, Chicago 1908.
- Bremer J., *Asexualization*, New York 1959.
- Bremmer J.N., *Attis. A Greek God in Anatolian Pessinous and Catullan Rome*, „Mnemosyne” 2004, vol. 57/5.
- Brisson L., *Le Sexe Incertain. Androgynie et hermaphrodisme dans l'Antiquité greco-romaine*, Paris 2002.
- Browe P., *Zur Geschichte der Entmannung. Eine religions- und rechtsgeschichtliche Studie*, Breslau 1936.
- Brown C.G., *Ares, Aphrodite and the laughter of the gods*, „Phoenix” 1989, vol. 43.
- Brown P., *Cialo i społeczeństwo. Mężczyźni, kobiety i abstynencja seksualna we wczesnym chrześcijaństwie*, przeł. I. Kania, Kraków 2006.
- Browning R., *Justinian and Theodora*, London 1971 (polskie wydanie: *Justynian i Teodora*, przeł. M. Boduszyńska-Borowikowa, Warszawa 1977).
- Buckland W.W., *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1908.
- Bullough V.L., *Eunuchs in History and Society*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002.
- Burkert W., *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, trans. P. Bing, Berkeley – Los Angeles – London 1983.
- Burrell E., *Claudian's in Eutropium liber alter. Fiction and History*, „Latomus” 2003, vol. 62/1.
- Busch A., *Pederasty and Flavian Family Values in Statius, Silvae 2.1*, CW 2013, vol. 107.
- Butler S., *Notes on a membrum disiectum*, [w:] *Women and Slaves in Graeco-Roman Culture. Differential Equations*, ed. S.R. Joshal, S. Murnaghan, London 1998.
- Cameron A., *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford 1970.
- Cameron A., *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976.
- Cameron A., *The Later Roman Empire AD 284–430*, London 1993.

- Caner D.F., *The Practice and Prohibition of Self-Castration in Early Christianity*, VigCh 1997, vol. 51.
- Canobbio A., *M. Valerii Martialis Epigrammaton liber quintus, Introduzione edizione critica traduzione e commento*, Napoli 2011.
- Canobbio A., *Marziale, Stazio e i provvedimenti domiziani su castrazione e prostituzione infantile*, „Prometheus” 2017, vol. 43.
- Cantarella E., *Adulterio, omicidio legittimo e causa d'onore in diritto romano*, [w:] *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, Milano 1972.
- Cantarella E., *Secondo natura. La bisessualità nel mondo antico*, Milano 1995.
- Carcopino J., *Attidea II. Galles et archigalles*, MEFR 1923, vol. 40.
- Cesaretti P., *Theodora. Empress of Byzantium*, New York 2004.
- Cheney V., *A Brief History of Castration*, Bloomington 2006.
- Chevreau E., *L'édit des édiles curules: un droit des marchés avant la lettre?*, [w:] *Agoranomes et édiles. Institutions des marchés antiques*, textes réunis par L. Capdetrey, C. Hasenohr, Paris 2012.
- Chronicon Pascale*, ed. L. Dindorff, vol. 1, Bonn 1832.
- Citroni M., *Marziale e la Letteratura per i Saturnali (poetica dell'intrattenimento e aonologia della pubblicazione dei libri)*, ICS 1989, vol. 14.
- Corpus Glossatorum Juris Civilis, vol. VII. Accursi Glossa in Digestum Vetus*, Torino 1969.
- Crawford M.H., Reynolds J., *The Aezani copy of the prices edict*, ZPE 1979, vol. 34.
- Česka J., *Zu den Verboten der Sklavenkastration*, SPFFBU 1957, vol. 7/2.
- Dalla D., *L'incapacità sessuale in diritto Romano*, Milano 1978.
- Dalla D., «Ubi Venus mutatur». *Omosessualità e diritto nel mondo romano*, Milano 1987.
- Dalley S., *Semiramis in History and Legend*, [w:] *Cultural Borrowings and Ethnic Appropriations in Antiquity*, ed. E.S. Gruen, Stuttgart 2005.
- Das Corpus Juris Civilis in 's Deutsche übersetzt von einem Vereine Rechtsgelehrter und herausgegeben von C.E. Otto, B. Schilling und C.F. F. Sintenis*, vol. 7, Leipzig 1833.
- Das Novellensyntaxma des Athanasios von Emesa*, ed. D. Simon, S. Troianos, Frankfurt am Main 1989.

- De Vecchi L., *Orazio, Satire, Introduzione traduzione e commento*, Roma 2013.
- Degrassi A., *I fasti consolari dell'impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma 1952.
- Delcourt M., *Le prix des esclaves dans les comedies latines*, AC 1948, vol. 17.
- Depuydt L., *AD 297 as the Beginning of the first Indiction Cycle*, BASP 1987, vol. 24/3–4.
- Dictionary of Roman Religion*, eds. L. Adkins, R.A. Adkins, Oxford 1996.
- Diehl Ch., *Justinien et la civilization byzantine au VI siècle*, Paris 1901.
- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman et. al., t. 1–7, Kraków 2013–2017.
- Dokumenty soborów powszechnych*, wyd. A. Baron, H. Pietras, t. 1, Kraków 2002.
- Donadio D., *Responsabilità del venditore per i vizi della 'res emptā': a proposito di D. 19.1.13.1 (Ulp. 32 ad ed.)*, „Index” 2005, vol. 33.
- Döpp S., *Zeitgeschichte in Dichtungen Claudians*, Wiesbaden 1980.
- Drijvers H.J.W., *Bardaisan of Edessa*, Piscataway 2014.
- Duncan-Jones R., *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge 1994.
- Dyjakowska M., „*Damnatio Memoriae*” jako środek walki z opozycją polityczną, „Zeszyty Prawnicze” 2011, vol. 11/4.
- Edykt Dioklecjana o cenach towarów wystawionych na sprzedaż*, przeł. i oprac. A. i P. Barańscy, P. Janiszewski, Poznań 2007.
- Eilers W., *Semiramis. Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage*, Wien 1971.
- Ernout E., Meillet A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 2001.
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna, O męczennikach palestyńskich*, przeł. A. Lisiecki, Poznań 1926.
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, przeł. A. Caba (na podstawie tłum. ks. A. Lisieckiego), Kraków 2013.
- Evans J.A.S., *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*, London – New York 1996.

- Evans J.A., *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*, Westport 2005 (polskie wydanie: *Justynian i Imperium Bizantyjskie*, przeł. B. Godzińska, Warszawa 2008).
- Evans J.A., *The Empress Theodora. Partner of Justinian*, Austin 2002.
- Evans J.A., *The Power Game in Byzantium. Antonina and the Empress Theodora*, London – New York 2011.
- Evêque R., *The Legal Treatment of Hermaphroditism in Ancient Rome. From Persecution to Integration*, [w:] *Actes des journées d'études. First international workshop of the Jean Monnet module «European law and gender»*, Pisa 2020.
- Fabre G., *Libertus. Recherches sur les rapports patron-affranchi à la fin de la république romaine*, Roma 1981.
- Falchi G.F., *Diritto penale Romano (i singoli reati)*, Padova 1932.
- Fedeli P., *Q. Orazio Flacco, Le opere II, Le satire, tomo secondo, Commento*, Roma 1994.
- Fernández Prieto M., *El esclavo en el delito de «iniuria»*, „Dereito” 1997, vol. 6/1.
- Ferrini C., *Viviano – Prisco Fulcinio*, [w:] *Opere di Contardo Ferrini*, vol. 2, *Studi sulle fonti del diritto Romano, a cura di Emilio Albertario*, Milano 1929.
- Flawiusz Filostrat, *Żywot Apolloniusza z Tiany*, przeł. I. Kania, Kraków 1997.
- Fortuny Previ F., *En torno al vocabulario erotico de Marcial (Continuacion)*, „Myrtia” 1988, vol. 3.
- Fox M.V., *The Sign of the Covenant. Circumcision in the Light of the Priestly 'ôt Etiologies*, RB, 1974, vol. 81.
- Frank T., *An Economic Survey of Ancient Rome*, vol 1, *Rome and Italy of the Republic*, Baltimore – London 1933.
- Freudenberger R., *Das angebliche Christenedikt des Septimius Severus*, WS 1968, vol. 81.
- Fusco S., *De iniuriis quae servis fiunt. Un caso di rilevanza giuridica della persona servi?*, [w:] *Homo, caput, persona: la costruzione giuridica dell'identità nell'esperienza romana: dall'epoca di Plauto a Ulpiano*, ed. A. Corbino, M. Humbert, G. Negri, Pavia 2010.

- Gajda E., *Trasacrilegium e ἀνδρομανία. Il diritto giustiniano nelle testimonianze degli storici bizantini*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2019, vol. 28/4.
- Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1987.
- Galgano F., *Tertium genus? Eunuchi a Constantinopoli*, RDR 2018, vol. 18, <https://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dirittoromano18-Galgano-Tertium.pdf> [dostęp 24.02.2023].
- Garnsey P., *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970.
- Gaul N., *Eunuchs in the late byzantine Empire c. 1250–1400*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002.
- Geiger J., *The Ban of circumcision and the Bar-Kokhba Revolt*, „Zion” 1976, vol. 41.
- Giovenale, *Satire. A cura di Biagio Santorelli*, Milano 2011.
- Gossen H., s.v. *Heliodorus* (nr 18), RE VIII,1 (1912), szp. 41.
- Grelle F., *La ‘correctio morum’ nella legislazione flavia*, ANRW, Teil II, *Principate*, vol. 13, *Recht (Normen, Verbreitung, Materien)*, Berlin – New York 1980.
- Grewing F., *Martial, Buch VI. Ein Kommentar*, Göttingen 1997.
- Grmek M., *Diseases in the Ancient Greek World*, trans. by M. Mueller, L. Mueller, Baltimore 1989.
- Groag E., s.v. *Ninnius* (nr 5), RE XVII,1 (1936), szp. 633.
- Guerrero Lebrón M., *En torno a la injuria cometida contra el esclavo dado en usufructo*, „Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña” 2007, vol. 11.
- Guerrero Lebrón M., *La injuria indirecta en derecho romano*, Madrid 2005.
- Guilland R., *Les eunuques dans l’empire byzantin. Etude de titulature et de prosopographie byzantines*, EB 1943, vol. 1.
- Guyot P., *Eunuchen als Sklavens und Freigelassene in der griechisch-römischen Antike*, Stuttgart 1980.
- Hagemann M., *Iniuria. Von den XII-Tafeln bis zur Justinianischen Kodifikation*, Köln 1998.

- Hales S., *Looking for eunuch. The galli and Attis in Roman art*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002.
- Harrison S., *Altering Attis: Ethnicity, Gender and Genre in Catullus 63*, „Mnemosyne” 2004, vol. 57/5.
- Heather P., *Rome Resurgent. War and Empire in the Age of Justinian*, New York 2018.
- Heinen H., *Aegyptische Grundlagen des Antiken Antijudaismus: Zum Judenexkurs des Tacitus, Historien V 2–13*, TThZ 1992, vol. 102.
- Helm R., *Die Chronik des Hieronymus*, Berlin 1956.
- Henriksen Ch., *A Commentary on Martial, Epigrams Book 9*, Oxford 2012.
- Henriksen Ch., *Earinus. An Imperial Eunuch in the Light of the Poems of Martial and Statius*, „Mnemosyne” 1997, vol. 50/3.
- Henriksen Ch., *Martial, Book IX. A Commentary*, vol. 1, Uppsala 1998.
- Herodot., *Dzieje*, przeł. S. Hammer, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005.
- Hillner J., *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge 2015.
- Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, przeł. H. Szelest, Warszawa 1966.
- Hitzig H.F., s.v. *Castratio*, RE III,2 (1899), szp. 1772–1773.
- Hoenig S.B., *Circumcision. The Covenant of Abraham*, JQR 1962–1963, vol. 53.
- Holford-Strevens L., *Favorinos: the Man of Paradoxes*, [w:] *Philosophia togata*, eds. J. Barnes, M. Griffin, vol. 2, Oxford 1997.
- Horstmanshoff H., *La castration dans les textes latins médicaux*, [w:] *Maladie et Maladies dans les Textes Latins Antiques et Médiévaux*, ed. C. Deroux, Brussels 1998.
- Horstmanshoff H., *The ancient physician: craftsman or scientist?*, J. Hist. Med. Allied. Sci. 1990, vol. 45.
- Horstmanshoff H.F.J., *Who is the True Eunuch? Medical and Religious Ideas about Eunuchs and Castration in the Works of Clement of Alexandria*, [w:] *From Athens to Jerusalem: Medicine in Hellenized Jewish Lore and in Early Christian Literature. Papers of the Symposium in Jerusalem, 9–11 September 1996*, eds. S. Kotttek, M. Horstmanshoff, Rotterdam 2000.

- Hug A., s.v. *Eunuchen*, RE, Suppl. Band III (1918), szp. 449–450.
- Hug A., s.v. *mango*, RE XIV,1 (1928), szp. 1107.
- Impallomeni G., *L'editto degli edili curuli*, Padova 1955.
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. J. Thurn, Berlin – New York 1973.
- Ius Graeco-Romanum, Pars III, Novellae Constitutiones, Novellae Constitutiones imperatorum post-Iustinianum quae supersunt collatae et ordine chronologio digesta*, ed. C.E. Zachariae a Lingenthal, Lipsiae 1857.
- Jalet N., *A propos de la lex Scantinia. Réflexions sur la répression des relations homosexuelles entre citoyens romains durant la République et sous l'Empire*, RBPH 2016, vol. 94/1.
- Jonckheere F., *La circoncision des anciens égyptiens*, „Centaurus” 1951, vol. 1.
- Justyn Męczennik, *1 i 2 Apologia. Dialog z Żydem Tryfonem*, przeł. L. Misiarczyk, Warszawa 2012.
- Kadish G.E., *Eunuchs in Ancient Egypt?*, [w:] *Studies in Honor of J.A. Wilson*, ed. G.E. Kadish, Chicago 1969.
- Karlowa O., *Römische Rechtsgeschichte*, vol. 1, *Staatsrecht und Rechtsquellen*, Leipzig 1885; vol. 2, *Privatrecht und Civilprocess. Strafrecht und Strafprocess*, Teil 1, *Privatrecht*, Leipzig 1901.
- Katullus, *Poezje wszystkie*, przeł. G. Franczak, A. Kłęczar, Kraków 2013.
- Keresztes P., *The Emperor Septimius Severus – A Precursor of Decius*, „Historia” 1970, vol. 19.
- Klaudiusz Mamertinus, *Podziękowanie dla cesarza Juliana za konsulat*, przeł. A. Pająkowska-Bouallegui, Poznań 2022.
- Klebs E., s.v. *Aemilius* (nr 81), RE I,1 (1893), szp. 564.
- Klemens Aleksandryjski, *Kobierce*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Warszawa 1994.
- Koehn C., *Justinian und die Armee des frühen Byzanz*, Berlin – Boston 2018.
- Kokkorou-Alevras G., Poupaki E., Kopanias K., Τα αρχαία λατομεία της Προκοννήσου στην Προποντίδα [*The ancient quarries on Prokonnesos in Propontis*], Αρχαιογνωσία 2005, vol. 13.
- Konstytucje Apostolskie*, wyd. A. Baron, H. Pietras, *Synody i Kolekcje Praw*, t. 2, Kraków 2007.

- Kontani Y., *Castration under Roman Law. A Study of the Codifications During the Reign of Justinian I (527–565)*, „Ancient Society” 2018, vol. 48.
- Kowalski H., *Ludi Megalenses – obrzędy, widowiska, teatr*, [w:] *Obrzęd, teatr, ceremonial w dawnych kulturach*, red. J. Olko, Warszawa 2008.
- König J., *Ancient Greco-Roman views of the testicle in Celsus and Beyond*, „Rosetta” 2013, vol. 13, http://www.rosetta.bham.ac.uk/issue_13/konig_testicle.pdf [dostęp 28.08.2023].
- König J., *De antieke genezer als castrator: de betrokkenheid van medici bij castratiepraktijken in de Grieks-Romeinse oudheid*, „Gewina” 1999, vol. 22.
- König J.G.M., *Emasculating healers. Medical castration practices in Greco-Roman antiquity*, JAH 2021, vol. 9/2.
- Kudlien F., *Areteaus of Cappadocia*, [w:] *Dictionary of Scientific Biography*, red. Ch.C. Gillispie, vol. 1, New York 1970.
- Kudlien F., *Diodors Zwitter-Exkurs als Testimonium hellenistischer Medizin*, „Clio Medica” 1965–1966, vol. 1.
- Kuefler M., *The Manly Eunuch: Masculinity, Gender Ambiguity, and Christian Ideology in Late Antiquity*, Chicago 2001.
- Kuhr A., *The Ancient Near East, c. 3000–330 B.C.E.*, vol. 2, London 1995.
- Kupiszewski H., *Humanitas et le droit romain*, [w:] *Maior Viginti quinque annis: Essays in Commemoration of the Sixth Lustrum of the Institute for Legal History of the University of Utrecht*, ed. J.E. Spruit, Assen 1979.
- Kupiszewski H., *Prawo rzymskie a współczesność*, Kraków 2013.
- Kwintus Horacjusz Flakkus, *Dzieła wszystkie*, t. 2, *Gawędy, Listy, Sztuka poetycka*, oprac. O. Jurewicz, Wrocław 1988.
- Laes C., *Desperately Different? Delicia Children in the Roman Household*, [w:] *Early Christian Families in Context. An Interdisciplinary Dialogue*, eds. D.L. Balch, C. Osiek, Cambridge 2003.
- Lancellotti M.G., *Attis between Myth and History. King, Priest and God*, Leiden 2002.
- Lane E.N., *The Name of Cybele's Priests the „Galloi”*, [w:] *Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, ed. E.N. Lane, Leiden 1996.

- Larson J., *Greek and Roman Sexualities. A Sourcebook*, London – New Delhi – New York – Sydney 2012.
- Latham J., „*Fabulous Clap-Trap*”. *Roman Masculinity, the Cult of Magna Mater; and Literary Constructions of the galli at Rome from the Late Republic to Late Antiquity*, JR 2012, vol. 92/1.
- Lenel O., *Das Edictum Perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederherstellung*, Leipzig 1927.
- Lenfant D., *Ctesias and his Eunuchs: a Challenge for Modern Historians*, „Histos” 2012, vol. 6.
- Lenfant D., *Des eunuques dans la tragédie grecque. L’orientalisme antique à l’épreuve des tertes*, „Erga-Logoi” 2013, vol. 2.
- Lenfant D., *Eunuchs as guardians of women in Achaemenid Persia. Orientalism and occidentalism in modern scholarship*, GRBS 2021, vol. 61/4.
- Lenfant D., *Le mépris des eunuques dans la Grèce classique: orientalisme ou anachronisme?*, [w:] *La représentation négative de l’autre dans l’Antiquité. Hostilité, réprobation, dépréciation*, éd. A. Queyrel Bottineau, Dijon 2014.
- Leven K.H., *Antike Medizin. Ein Lexikon*, München 2005.
- Lewandowska D., *Androgyn czy hermafrodyta? Studium nad hermafrodytyzmem w źródłach antycznych*, Warszawa 2019.
- Liddell H.G., Scott R., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996.
- Liebeschuetz J.H.W.G., *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford 1990.
- Lightfoot J.L., *Sacred Eunuchism in the Cult of the Syrian Goddess*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002.
- Linder A., *The Jews in the Roman Imperial Legislation*, Detroit 1987.
- Linderski J., s.v. *quindecimviri sacris faciundis*, „Der Neue Pauly” 2001, vol. 10, szp. 713–714.
- Llewellyn-Jones L., *Eunuchs and the Royal Harem in Achaemenid Persia (599–331 BC)*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002.
- Long J., *Claudian’s In Eutropium. Or, How, When, and Why to Slander a Eunuch*, Chapel Hill – London 1996.
- Lucilius, *Satiren. Lateinisch und Deutsch* von W. Krenkel, Teil 1, Berlin 1970.

- Lukian, *Dialogi*, t. 3, przeł. W. Madyda, Wrocław – Warszawa 1966.
- M. *Valerii Martialis Epigrammaton liber tertius*, ed. A. Fusi, Hildesheim – Zürich – New York 2006.
- M. *Waleryusa Marcyalisa epigramów ksiąg XII*, przeł. J. Czubek, Kraków 1908.
- Maas M., *Strabo and Procopius: Classical Geography for a Cristian Empire*, [w:] *From Rome to Constantinople: Studies in Honour of Averil Cameron*, ed. H. Amirav, B. ter Haar Romeny, Leuven – Paris – Dudley 2007.
- Maaß E., *Eunuchos und Verwandtes*, RhM 1925, vol. 74.
- Manna L., *Actio redhibitoria e responsabilità per i vizi della cosa nell'editto de mancipiis vendundis*, Milano 1994.
- Maraval P., *L'empereur Justinien*, Paris 2003.
- Marcjalis, *Epigramaty. Wybór*, przeł. S. Kołodziejczyk, Warszawa 1998.
- Marcus Tullius Cicero, *Pisma filozoficzne*, t. 2, *O państwie, O prawach, O powinnościach, O cnotach*, przeł. W. Kornatowski, Warszawa 1960.
- Marotta V., *Politica imperiale e culture periferiche nel mondo romano: il problema della circoncisione*, „Index” 1983–1984, vol. 12.
- Martindale J.R., *The Prosopography of the Later Roman Empire, Volume III: AD 527–641*, 2 vols., Cambridge 1993.
- Masi Doria C., *Patronos y libertos: perspectivas jurídicas y realidades sociales. Movilidad de la riqueza y derecho sucesorio*, [w:] *Res Publica Litterarum. Documentos De Trabajo Del Grupo De Investigacion Nomos* 2005.
- Masini D., *Il diritto penale nelle Novelle di Giustiniano* (2008), www.research.unipd.it/retrieve/e14fb26f-e6fc-3de1-e053-1705fe0ac030/tesi_dottorato_Daniela_Masini.pdf [dostęp 30.01.2023].
- Mason H.J., *Favorinus' Disorder: Reifenstein's Syndrome in Antiquity?*, „Janus” 1979, vol. 66.
- Matić U., *Gender in Ancient Egypt. Norms, Ambiguities, and Sensualities*, „Near Eastern Archaeology” 2016, vol. 79/3.
- Mazal O., *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2001.
- McGinn T.A.J., *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*, Oxford 2003.

- Meek T.J., *The Middle Assyrian Laws*, [w:] *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. J.B. Pritchard, Princeton 1969.
- Meier M., *Justinian. Herrschaft, Reich und Religion*, München 2004.
- Meimaris Y.E., *Chronological Systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia*, Athens 1992.
- Mélèze-Modrzejewski J., „*Filios Suos Tantum*”. *Roman Law and Jewish Identity*, [w:] *Jews and Gentiles in the Holy Land in the Days of the Second Temple, the Mishnah and the Talmud. A collection of articles*, eds. M. Mor et al., Jerusalem 2003.
- Melluso M., *La schiavitù nell'età giustiniana. Disciplina giuridica e rilevanza sociale*, Paris 2000.
- Messis Ch., *Les eunuques à Byzance, entre réalité et imaginaire*, Paris 2014.
- Meurs van J.H., *Iniuria Ipsi Servo Facta*, TvR 1923, vol. 4 (3).
- Meyendorff J., *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, Warszawa 1984.
- Meyer M.W., *The Ancient Mysteries. A Sourcebook of Sacred Texts*, Philadelphia 1999.
- Millar F., *Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire from the Julio-Claudians to Constantine*, PBSR 1984, vol. 52.
- Milović-Karić G., Milović D., *Salijski zakon i kazna kastracije*, AMHA 2009, vol. 7/2.
- Mitamura T., *Chinese Eunuchs. The Structure of Intimate Politics*, trans. Ch.A. Pomeroy, Rutland – Tokyo 1970.
- Momigliano A., *Archigallus*, RFIC 1932, vol. 10.
- Mommsen Th., *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899.
- Montalbano M.J. et al., *The ancient Syrian physician Archigenes and his contributions to neurology and neuroanatomy*, „Child's Nervous System” 2019, vol. 33/9.
- Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio I. Legum nationum Germanicarum*, vol. 1, Hannoverae et Lipsiae 1892.
- Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio I. Legum nationum Germanicarum*, vol. 3,2, *Lex Ribuaria*, hrsg. F. Beyerle, R. Buchner, Hannoverae 1954.
- Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio I. Legum nationum Germanicarum*, vol. 4,2, *Lex Salica*, hrsg. K.A. Eckhardt, Hannoverae 1969.

- Moorhead J., *Justinian*, London 1994.
- Morgan Ch., *Earinus. A Roman Civil Rights Activist?*, www.historymatters.group.shef.ac.uk/earinus-roman-civil-rights-activist [dostęp 15.02.2022].
- Mrozewicz L., *Damnatio memoriae w rzymskiej kulturze politycznej*, [w:] *Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej*, red. R. Gałaj-Dempniak, D. Okoń, M. Semczyszyn, Szczecin 2012.
- Mudry P., *Éthique et médecine à Rome: la Préface de Scribonius Largus ou l'affirmation d'une singularis*, [w:] *Médecine et Morale dans l'Antiquité*, ed. H. Flashar, J. Jouanna, Geneva 1997.
- Murison Ch.L., *Cassius Dio on Nerva Legislation (68.2.4). Nieces and Eunuchs*, „Historia” 2004, vol. 53/3.
- Murnane W., *United with Eternity. A concise guide to the monuments of Medinet Habu*, Chicago – Cairo 1980.
- Muth R., s.v. *Kastration*, RAC, vol. 20, hrsg. G. Schöllgen *et al.*, Stuttgart 2004, szp. 285–342.
- Münzer, s.v. *L. Minucius Basilus* (nr 38), RE XV,2 (1932), szp. 1848–1850.
- Nanda S., *Neither Man Nor Woman. The Hijra of India*, Belmont 1990.
- Nau F., *Patrologia Syriaca*, 1/2, Paris 1907.
- Nauta R.R., *Catullus 63 in a Roman Context*, „Mnemosyne” 2004, vol. 57/5.
- Nauta R.R., *Poetry for Patrons. Literary Communication in the Age of Domitian*, Leiden – Boston – Köln 2002.
- Nock A.D., *Eunuchs in Ancient Religion*, „Archiv für Religionswissenschaft” 1925, vol. 2.
- Nowicka D., *Iniuria Suffered by a Slave*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, vol. 29/5.
- Nowicka D., *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013.
- N'Shea O., *Royal Eunuchs and Elite Masculinity in the Neo-Assyrian Empire*, „Near Eastern Archaeology” 2016, vol. 79/3.
- Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, przeł. K. Augustyniak, Kraków 1998.
- Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, przeł. S. Kalinkowski, Warszawa 1977.
- Osborn E.F., *Justin Martyr*, Tübingen 1973.
- Parassoglou G.M., *A Prefectoral Edict Regulating Temple Activities*, ZPE 1974, vol. 13.

- Perry M., *Sexual Damage to Slaves in Roman Law*, JAH 2015, vol. 3/1.
- Pescani P., *Tracce di una ignota Novella di Giustiniano in Procopio? In tema di accusatio servi contra dominum*, „Iura” 1964, vol. 15.
- Pestman P.W., *New Papyrological Primer*, Leiden 1994.
- Petroniusz Arbitr, *Satyrikon*, przeł. L. Wysocki, Kraków 2015.
- Pettinato G., *Semiramis. Herrin über Assur und Babylon. Biographie*, Zürich 1988.
- Pietras H., *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny, dokumenty, komentarze*, Kraków 2013.
- Plaut, *Komedie*, t. 1, *Żołnierz Samochwał, Amfitrion*, przeł. E. Skwara, Warszawa 1998.
- Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1996.
- Pormann P.E., *The Oriental Tradition of Paul of Aegina's Pragmateia*, Leiden – Boston 2004.
- Potter D., *Theodora. Actress, Empress, Saint*, Oxford 2015.
- Pólay E., *Iniuria Types in Roman Law*, Budapest 1986.
- Prokopiusz z Cezarei, *Historia sekretna*, przeł. A. Konarek, Warszawa 1998.
- Prokopiusz z Cezarei, *Historia wojen*, przeł. D. Brodka, t. 2, Kraków 2015.
- Publiusz Papinusz Stacjusz, *Sylwy*, przeł. S. Śnieżewski, Kraków 2010.
- Rabello A.M., *Il problema della „circumcisio” in diritto romano fino ad Antonino Pio*, [w:] *Studi in onore di A. Biscardi, II*, Milano 1982.
- Rabello A.M., *The Ban on Circumcision as a Cause of Bar Kokhba's Rebellion*, ILR 1995, vol. 29.
- Raber F., *Frauentracht und „iniuria” durch „appellare”*: D. 47.10.15.15, [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, vol. 3, Milano 1971.
- Ramelli I.L.E., *Bardaisan of Edessa. A Reassessment of the Evidence and a New Interpretation*, Piscataway 2009.
- Reddy G., *With Respect to Sex. Negotiating hijra identity in south India*, Chicago – London 2005.
- Retief F.P., Cilliers J.F.G., *Congenital eunuchism and Favorinus*, „South African Medical Journal” 2003, vol. 93/1.

- Retief F.P., Cilliers L., *Eunuchs in the Bible*, „Acta Theologica” 2005, vol. 7, Supplementum.
- Reynolds R.W., *The adultery mime*, CQ 1946, vol. 40.
- Ringrose K.M., *The Perfect Servant. Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago – London 2003.
- Rohden P.v., s.v. *Annius* (nr 93), RE I,2 (1894), szp. 2279.
- Rokeah D., *Comments on the Revolt of Bar Kokhba*, „Tarbiz” 1965–1966, vol. 35.
- Roller L.E., *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley – Los Angeles – London 1999.
- Roman Sexualities*, ed. J.P. Hallet, M.B. Skinner, Princeton 1997.
- Roscoe W., *Priests of the Goddess. Gender Transgression in Ancient Religion*, Hist. Relig. 1996, vol. 35.
- Rotondi G., *Leges publicae populi Romani. Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, Milano 1912.
- Rubin B., *Das Zeitalter Justinians*, t. 1, Berlin 1960, t. 2, Berlin – New York 1995.
- Rutter J., *The Three Phases of the Taurobolium*, „Phoenix” 1968, vol. 22/3
- Ryan F.X., *The Lex Scantinia and the Prosecution of Censors and Aediles*, CPh 1994, vol. 89/2.
- Rzyska elegia miłosna (wybór)*, przeł. A. Świderkówna, oprac. G. Przychodzki, W. Strzelecki, Wrocław 2005.
- Sanders G.M., s.v. *Gallus*, [w:] RAC, vol. 8, hrsg. T. Klauser *et al.*, Stuttgart 1972, szp. 984–1034.
- Sarris P., *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge 2006.
- Sathas K., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce: au moyen âge*, vol. 9, Paris 1890.
- Scarano Ussani V., *Sanctissimus censor. La correctio morum domiziana nell'Institutio oratoria*, „Ostraka” 2003, vol. 12.
- Schäfer P., *Der Bar Kochba-Aufstand. Studien zum zweiten jüdischen Krieg gegen Rom*, Tübingen 1981.
- Schäfer P., *Judeophobia. Attitudes towards the Jewish in the Ancient World*, Cambridge 1997.

- Schäfer P., *The Bar Kokhba Revolt and Circumcision. Historical Evidence and Modern Apologetics*, [w:] *Jüdische Geschichte in hellenistisch-römischer Zeit. Wege der Forschung: Vom alten zum neuen Schürer*, ed. A. Oppenheimer, München – Oldenbourg 1999.
- Scheid J., *Les livres Sibyllins et les archives des Quindécemvirs*, [w:] *La mémoire perdue. Recherches sur l'administration romaine*, EFR 1998, vol. 243.
- Schmitz W., *Der nomos moicheias – das athenische Gesetz über den Ehebruch*, ZSS 1997, vol. 114.
- Scholten H., *Der Eunuch in Kaisernähe. Zur politischen und sozialen Bedeutung des praepositus sacri cubiculi im. 4. und 5. Jahrhundert n. Chr.*, Frankfurt am Main 1995.
- Schumacher L., *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, przeł. B. Mrozewicz, Poznań 2005.
- Scullard H.H., *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London 1981.
- Seeck O., *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart 1919.
- Select Papyri, with an English translation by A.S. Hunt and C.C. Edgar*, vol. 2, London – New York 1934.
- Seneka, *Listy moralne do Lucyliusza*, przeł. W. Kornatowski, Warszawa 2010.
- Sidéris G., „*Eunuchs of light*”. *Power, imperial ceremonial and positive representations of eunuchs in Byzantium (4th–12th centuries)*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002.
- Sitizia F., *Aspetti della legislazione criminale nelle Novelle di Giustiniano: il problema della giustificazione della pena*, „Subseciva Groningana” 1990, vol. 4.
- Slater W.J., *Pueri, Turba Minuta*, BICS 1974, vol. 21.
- Smalwood E.M., *The Legislation of Hadrianus and Antoninus Pius against Circumcision*, „Latomus” 1959, vol. 18.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków prawa*, Kraków 1997.
- Sorani Gynaeciorum libri IV, De signis fracturarum, De fasciis, Vita Hippocratis secundum Soranum*, ed. J. Ilberg, Leipzig et Berlin 1927.

- Sourvinou-Inwood C., „Myth” and history: on Herodotus III 48 and 50–53, *OAth* 1988, vol. 17.
- Speigl J., *Die Christenpolitik des Septimius Severus*, *MThZ* 1969, vol. 20.
- Spranger P.P., *Historische Untersuchungen zu den Sklavenfiguren des Plautus und Terenz*, Wiesbaden 1961.
- Stein O., s.v. *Neratius* (nr 15), *RE* XVI,2 (1935), szp. 2549.
- Stern M., *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, vol. 1, Jerusalem 1974.
- Stevenson W., *Eunuchs and early Christianity*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002.
- Stewart M.E., *Breaking Down Barriers. Eunuchs in Italy and North Afrika, 400–620*, [w:] *Byzantine Culture in Translation*, eds. A. Brown, B. Neil, Leiden – Boston 2017.
- Stolarek D., *Adultera w świetle lex Iulia de adulteriis coërcendis*, Lublin 2012.
- Strassfeld M.K., *Trans Talmud. Androgynes and Eunuchs in Rabbinic Literature*, Oakland 2022.
- Summa Azonis*, Venetiis 1581,
- Sumner G.V., *Manius or Mamercus*, *JRS* 1964, vol. 54.
- Surbled G., *Die Moral in ihren Beziehungen zur Medizin und zur Hygiene*, vol. III. 1, Hildesheim 1910.
- Syme R., *The Consuls of A.D. Addendum*, *JRS* 1954, vol. 44.
- Syntagma ton theion kai hieron kanonon ton te hagian kai paneuphemon apostolon, kai ton hieron oikoumenikon kai topikon synodon, kai ton kata meros hagian pateron*, ed. G.A. Rhalle, M. Potle, vol. 1, Athenesin 1852.
- Szram M., *Autokastracja Orygenesesa – fakt czy nieporozumienie?*, *VoxP* 2003, vol. 23, t. 44–45.
- Szram M., *Origen’s castration – only a spiritual phenomenon? An attempt to reinterpretation of Source*, „*Gregorianum*” 2020, vol. 101/1.
- Szram M., *Wokół osoby i myśli Orygenesesa*, Lublin 2021.
- Św. Augustyn, *Państwo Boże*, przeł. W. Kubicki, Kęty 1998.

- Św. Hieronim ze Strydonu, *Pisma polemiczne. Przeciw Helwidiuszowi. Przeciw Jowinianowi. Przeciw Wigilancjuszowi*, przeł. ks. W. Kania, L. Nieścior OMI, G. Rurański OMI, Tyniec 2013.
- Tacyt, *Dzieła*, przeł. S. Hammer, t. 1–2, Warszawa 1957.
- Tadajczyk K., *Status społeczno-prawny i odpowiedzialność lekarza w prawie rzymskim*, Łódź 2014.
- Tarwacka A., *Cenzor w sypialni. Urzędnicza kontrola moralności w życiu rodzinnym Rzymian okresu republiki*, Warszawa 2021.
- Tarwacka A., *Czym się różni choroba od przypadłości; a także jakie znaczenie miały te słowa w edykcje edylów; oraz czy eunuch i bezpłodna kobieta podlegają zwrotowi; różne opinie na ten temat, Aulus Gellius, Noce attyckie 4,2. Tekst – Tłumaczenie – Komentarz, „Zeszyty Prawnicze” 2013, vol. 13/1.*
- Tate G., *Justinien. L'épopée de l'Empire d'Orient, 527–565*, Paris 2004.
- Temkin O., *The Falling Sickness. A History of Epilepsy from the Greeks to the Beginnings of Modern Neurology*, Baltimore 1971.
- Terencjusz, *Komedie*, t. 1, *Dziewczyna z Andros, Za karę, Eunuch*, przeł. E. Skwara, Warszawa 2005.
- The Bar Kokhba War Reconsidered. New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, ed. P. Schäfer, Tübingen 2003.
- The Book of the Laws of Countries. Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa*, by H.J.W. Drijvers, Assen 1965.
- The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. Maas, Cambridge 2005.
- The Novels of Justinian. A Complete Annotated English Translation*, ed. D.J.D. Miller, P. Sarris, vol. 2, Cambridge 2018.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, vol. 1–3, Oxford 1991.
- Tougher S., *Byzantine eunuchs: an overview, with special reference to their creation and origin*, [w:] *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, ed. L. James, London – New York 1997.
- Tougher S., *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, London 2002.

- Tougher S., *The Aesthetics of Castration. The Beauty of Roman Eunuchs*, [w:] *Castration and Culture in the Middle Ages*, ed. L. Tracy, Cambridge 2013.
- Tougher S., *The Eunuch in Byzantine History and Society*, London 2008.
- Tougher S., *The Roman Castrati. Eunuchs in the Roman Empire*, London – New York – Oxford 2021.
- Treggiari S., *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford 1991.
- Tsai S.S.H., *Eunuch Power in imperial China*, [w:] *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, ed. S. Tougher, London 2002.
- Tsai S.S.H., *The Eunuchs in the Ming Dynasty*, Albany 1996.
- Turcan R., *The Cults of the Roman Empire*, przeł. A. Nevill, Malden 1996.
- Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta. Księgi XXVIII–XXXIV*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1976.
- Tytus Lukrecjusz Karus, *O rzeczywistości*, przeł. A. Krokiewicz, Wrocław 1958.
- Van Der Wal N., Ἀνάκρισις, TvR 1967, vol. 35.
- Van Der Wal N., *Manuale Novellarum Justiniani. Aperçu systématique du contenu des Novelles de Justinien*, Groningen 1998.
- Vermaseren M.J., *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, trans. A.M.H. Lemmers, London 1977.
- Veyne P., *Le folklore à Rome et les droits de la conscience publique sur la conduite individuelle*, „Latomus” 1983, vol. 42/1.
- Vincent H., *Le droit des édiles. Étude historique et économique des prescriptions ediliciennes sur la vente et la garantie*, Paris 1922.
- Volkman H., *Die Massenversklavungen der Einwohner erobelter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit*, Wiesbaden 1961.
- Vout C., *Power and Eroticism in Imperial Rome*, Cambridge 2007.
- Walde A., Hofmann J.B., *Leteinisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1938.
- Waleriusz Maksymus, *Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*, przeł. I. Lewandowski, Poznań 2019.
- Watson A., *Roman Slave Law*, Baltimore – London 1987.
- Wellmann M., s.v. *Aretaios*, RE II,1 (1895), szp. 669–670.

- Westermann W.L., *The slave systems of Greek and Roman antiquity*, Philadelphia 1955.
- Wiedemann T., *An early Irish eunuch?*, LCM 1986, vol. 11.
- Wilcken U., *Die agyptischen Beschneidungsurkunden*, „Archiv für Papyrusforschung” 1903, vol 3.
- Williams C.A., *Roman Homosexuality*, Oxford 2010.
- Wiseman T.P., *Catullus and His Worl. A Reappraisal*, Cambridge 1985.
- Wiseman T.P., *Cybele, Virgil and Augustus*, [w:] *Poetry and Politics in the Age of Augustus*, eds. T. Woodman, D. West, Cambridge 1984.
- Wojciechowski R., *Zakaz posiadania niewolników-chrześcijan przez Żydów według Kodeksu Teodozjańskiego*, AUWr No 3375, „Prawo” CCCXIII, Wrocław 2011.
- Wolff H.J., *Das Recht der griechischen Papyri Ägyptens in der Zeit der Ptolemaeer und des Prinzipats*, vol. 2, *Organisation und Kontrolle des privaten Rechtsverkehrs*, München 1978.
- Wolicki A., *Cudzołóstwo i retoryka. Uwagi o „Obroń w sprawie zabójstwa Eratostenesa” Lizjasza*, [w:] *TIMAI. Studia poświęcone profesorowi Włodzimierzowi Lengauerowi przez uczniów i młodszych kolegów z okazji Jego 60. urodzin*, red. A. Wolicki, Warszawa 2009.
- Wright J.L., Chan M.J., *King and Eunuch. Isaiah 56:1–8 in Light of Honorific Royal Burial Practice*, JBL 2012, vol. 131/1.
- Zalewski B., *Humanitas w ustawodawstwie Konstancyjna Wielkiego*, Lublin 2021.
- Zimmermann R., *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Cape Town – Wetton – Johannesburg 1992.

Skorowidz źródeł

Źródła epigraficzne

CIL

XI 5213 – 131³⁹⁶

ILS

1338 – 131³⁹⁶

Źródła papirologiczne

P. Fouad

10 – 131³⁹⁷

P. Rain. Cent.

58 – 130³⁸⁹

P. Tebt.

II 292 – 129³⁸⁷

II 293 – 129³⁸⁸

P. Yale

1394 V – 131³⁹⁸

Źródła prawnicze

Accursius

Glossa in Digestum Vetus – 107

Azon

Summa

col. 229–230 – 107

Basilici

60,3,27,28 – 106–107, 108

60,39,7 – 136⁴²¹

60,51,64 – 171

Canones ss. apostolicorum

canon 21 – 149

canon 22 – 149

canon 23 – 149–150

canon 24 – 149

Codex Theodosianus

9,6,3 – 58¹⁴⁴

16,8,5 – 137⁴²³

16,8,22 – 138⁴²³

16,8,26 – 138⁴²³

16,9,1 – 137⁴²³

16,9,2 – 138⁴²³

Collectio tripartita

2,86 – 136⁴²⁰

Concilium Nicaenum I

canon 1 – 148–149

Corpus iuris civilis***Codex Iustinianus***

1,9,16 – 138⁴²³

1,10,1 – 138⁴²³

4,42,1 – 138–139, 152

4,42,2 – 140, 152

5,62,1 – 22

6,43,3,1 – 99

7,7,1,5b – 98–99

9,1,20 – 58¹⁴⁴

9,47,26,5 – 161⁴⁹⁰

Digesta Iustiniani

- 1,7,2,1 – 20²⁴
 5,1,53 – 58¹⁴⁴
 9,2,27,28 – 102, 106, 107, 108
 11,8,2 – 128³⁷⁹
 21,1,6,2 – 99–100
 21,1,7 – 100
 21,1,38,7 – 100–101
 23,3,39,1 – 20–21
 28,2,6 – 20²⁴
 39,4,16,7 – 67
 47,10,15,35 – 104–105
 48,8,3 – 76²¹⁴
 48,8,3,4 – 69¹⁹², 69¹⁹³, 121–122, 151⁴⁶⁵, 152
 48,8,4,2 – 69–70, 123–124, 152
 48,8,5 – 124, 131, 151⁴⁶⁵, 152
 48,8,6 – 120–121, 122, 152
 48,8,11 – 134–135
 50,16,128 – 21
 50,16,141 – 128³⁷⁹

Novellae Iustiniani

- 22,8 – 161⁴⁹¹
 47 – 163⁴⁹⁵
 77 – 55
 134 – 160
 141 – 55, 58
 142 – 54, 73, 151–168, 169–173

Edictum de pretiis rerum venalium

- 31,1 – 98

Gaius*Institutiones*

- 3,40 – 45¹¹⁰
 3,222 – 102–103

Lex Ribuaria6 – 141⁴³⁵***Lex Salica***

25,7 – 141

40,4 – 141

48,14 – 141⁴³⁴***Lex Visigothorum***

3,5,4 – 141

3,5,7 – 141

Nomokanón

1,14 – 170–171

Novellae Leonis VI

60 – 171–174

Pauli Sententiae5,23,13 – 69¹⁹², 69¹⁹³, 76²¹⁴, 122**Theophilus***Paraphrasis Justiniani Institutionum*

1,11,9 – 22–24

Źródła literackie**Aelius Donatus***Commentarius in Terentii Eunuchum*

167 – 22

689 – 67¹⁸⁰**Aëtius Amidenus***Biblia iatriká hekkaídeka*13,1229 – 63, 64¹⁷¹**Alexander Aphrodiseus***Problemata*1,6 – 87²⁵⁸1,7 – 86²⁵⁶

1,8 – 88²⁶⁴

2,24 – 88²⁶³

Ammianus Marcellinus

Res gestae

14,6,17 – 18–19, 88²⁶⁶

16,7,5 – 65, 69¹⁹¹

16,7,8 – 91–92

18,4,4 – 88²⁶⁴

18,4,5 – 115–116

21,16,16 – 88²⁶⁴

22,3 – 85²⁵²

22,4 – 85²⁵¹

Anthologia Latina

1,109 – 69¹⁹³

Appianus

Bella civilia

3,98,409 – 48¹¹⁶

Apuleius

Metamorphoses

8,24–26 – 41⁹⁶

8,29 – 41⁹⁶

Aretaeus

De causis et signis diuturnorum morborum

2,5 – 87

Aristoteles

De generatione animalium

1,2,716a 5/9 – 86²⁵⁶

4,1,766a 25/8 – 86²⁵⁶

5,3,784a 6f – 86²⁵⁶

57,787b 19f – 86²⁵⁶

5,3,789b 8 – 87²⁵⁸

Historia animalium

5,14,545a 20/2 – 86²⁵⁶

5,14,544b26f – 87²⁵⁸

5,544b 24f – 88²⁶⁴

5,545a 20/2 – 88²⁶⁴

9,50, 631b 32 – 87²⁵⁸

Problemata

10,36,894b 19f – 86²⁵⁶

10,36,894b 20f – 88²⁶⁴

10,36,894b 25f. 37f – 88²⁶³

10,37, 894b 39/5a 3 – 88²⁶⁹

Aristophanes*Acharnenses*

120 – 87²⁵⁸

Arnobius*Adversus nationes*

4,35 – 42¹⁰¹

5,16 – 38⁸²

5,17 – 86²⁵⁶

Athanasius*Sýntagma*

18,8 – 157

Athaeneus*Deipnosophistae*

12,2,515 d-e – 15¹

Aurelius Augustinus*De civitate Dei*

2,7,5 – 86²⁵⁶

7,24 – 42

7,26 – 38⁷⁴, 38⁷⁷, 88²⁶⁶

8,28 – 38⁷⁸

Aulus Gellius*Noctes atticae*

4,2,6–7 – 100

Bardesanes*Liber legum regionum* – 135, 136⁴¹⁸**Basilus Ancyranus***De virginitate*61 – 150⁴⁶⁰62 – 150⁴⁶¹**Aulus Caelius Aurelianus***De morbis acutis et chronicis*1 [4],116–118 – 62¹⁶², 62¹⁶⁴*Gynaecia*64 – 15¹**Gaius Valerius Catullus***Carmina*37,3 – 52¹²⁶

63,1–11 – 32

63,13 – 40⁹¹63,25 – 40⁹¹

63,50–73 – 33

63,91–93 – 40

115,8 – 52¹²⁶**Aulus Cornelius Celsus***De medicina*

4,31 – 88

4,31,1 – 88²⁷⁰

6,18,6 – 59

7,18,6 – 59¹⁵⁰7,18,9–10 – 59¹⁵⁰7,22 – 88²⁷⁰7,22,5 – 60¹⁵¹7,25 – 127³⁷⁵

Marcus Tullius Cicero*De legibus*2,22,40 – 38⁸⁰***Chronicon Pascale* – 118****Claudius Claudianus***In Eutropium*1,40–41 – 68¹⁸⁷1,44–53 – 69¹⁹⁰1,45–46 – 69¹⁹¹1,46 – 86²⁵⁴1,49 – 67¹⁷⁹1,79–89 – 79²²³1, 98b–99 – 80²²⁸1,110 – 88²⁶⁵

1,110–137 – 89–91

1,339–342 – 19²⁰1,467 – 94²⁸²**Clemens Alexandrinus***Strómata*

3,13 – 144–145

Cassius Dio Cocceianus*Historiae Romanae*6,2,2–3 – 84²⁴⁴, 116–11762,28,2–3 – 82²³⁹64,8,3 – 82²³⁹65,10,1 – 82²³⁹68,1,1 – 119³⁵⁶

68,2,4 – 120

69,12 – 134⁴¹¹76,14,4–5 – 80²²⁹, 84²⁴⁷

Dio Chrysostomos*Orationes*21,3f – 86²⁵⁶33,9 – 88²⁶⁴77,36 – 86²⁵⁶**Diodorus Siculus***Bibliotheca historica*1,28,2–3 – 128³⁸¹32,10–12 – 62¹⁶⁰55,5 – 128³⁸¹**Dionysius Halicarnassensis***Antiquitates Romanae*

2,19,3–5 – 46

Dioskorides Pedanios*Materia medica*

4,79 – 73–74

Epiphanius*Expositio fidei catholicae et apostolicae Ecclesiae*13 – 148⁴⁵⁵*Panarion*

48,1 – 147–148

58,4,4 – 69¹⁹¹**Eusebius***De Martyribus Palaestinae*

7,3 – 48

Historia ecclesiastica

6,8,1–2 – 143

Claudius Galenus*Ad Glauconem de medendi metoda*2,11 – 61¹⁵⁸*In Aphorismos Hippocratis commentaria*3,21 – 61¹⁵⁷

*De semine*1,15,29 – 86²⁵⁶1,15,34f – 86²⁵³1,15,53 – 88²⁶⁴*De tumoribus praeter naturam*14 – 63¹⁶⁷**Flavius Josephus***Antiquitates Iudaicae*4,8,40 – 86²⁵⁶8,262 – 128³⁸¹*Contra Apionem*1,168 – 128³⁸¹**Herodotus***Historiae*2,104 – 128³⁸¹3,48 – 17¹⁸, 69¹⁹¹3,92 – 69¹⁹¹6,9 – 69¹⁹¹6,32 – 69¹⁹¹8,105 – 66¹⁷⁸, 69¹⁹¹8,106 – 66¹⁷⁸**Heraclides Ponticus**frg. 61 – 86²⁵⁴**Hieronymus***Adversus Jovinianum*

1,4 – 74

1,47 – 76²¹⁵*Epistulae*22,16 – 81²³⁰54,13 – 81²³⁰66,13 – 81²³⁰108,7 – 81²³⁰

*Commentarii in Matheum*3,19,12 – 27³⁸**Hippocrates***Aphorismi*6,28 – 64¹⁷⁵, 86²⁵⁶, 88²⁷⁰*De natura pueri*

20 – 86, 87

*De genitura*2,1 – 86²⁵⁴4,20 – 60¹⁹¹**Quintus Horatius Flaccus***Carmina*1,37,10 – 88²⁶⁷*Epodon liber*9,13 – 88²⁶⁵*Saturae*

1,2,37–46 – 50

1,8 – 77²¹⁷**Ioannis Chrysostomus***Commentarius in Matthaicum*62,3 – 150⁴⁶²*Homiliae in Epistulam ad Romanos*4,3 – 150⁴⁶²*Homiliae in I Epistulam ad Corinthios*31,1 – 150⁴⁶²**Isidorus***Etymologiae*10,93 – 86²⁵³12,7,50 – 35⁶⁵**Iulianus***Epistula ad senatum populumque Athenarum*272D – 94²⁷⁹

Iulius Obsequens*Prodigiorum liber*44a – 36⁶⁶**Iustinus***Dialogus cum Tryphone*1 – 135⁴¹⁶10 – 135⁴¹⁶*Apologia prima*

1,29,2–3 – 70

Decimus Iunius Iuvenalis*Saturae*2,110–116 – 41⁹⁶3,90 – 35⁶⁵6,236 – 64¹⁷⁰

6,366–378 – 76–77

6,373 – 68¹⁸⁹6,515 – 40⁹¹6,517 – 38⁸¹12,29–36 – 20²²13,98 – 64¹⁷⁰14,104 – 127³⁷⁵14,252 – 64¹⁷⁰**Kamasutra**2,9 – 16⁷**Ksantos**frg. 19 – 15¹**Lactantius***Divinae institutiones*1,21 – 42¹⁰²**Leontius Neapolitanus***Vita S. Iohannis Eleemosynarii*23 – 148⁴⁵⁶

Leutius Charinus*Acta Iohannis*53–54 – 144⁴⁴³**Libanius***Orationes*18,130 – 85²⁵⁰**Ioannes Lidus***De mensibus*4,59 – 34⁵⁸**Liudprandus Cremonensis***Historia gestorum regum et imperatorum sive Antapodosis*6,6 – 72²⁰¹**Titus Livius***Ab Urbe condita*

29,10,4–5 – 28–29

29,11,3 – 29⁴⁸

29,11,6 – 30

29,14,10–14 – 30–31

Lucianus*Amores*21 – 81²³², 88²⁶⁸*Eunuchus*

6 – 92–93

8 – 69¹⁹¹12 – 95²⁸⁵**Gaius Lucilius***Saturae*Liber 7 – 68¹⁸⁵**Titus Lucretius Carus***De rerum natura*2,614–617 – 37⁷³

Macrobius Ambrosius Theodosius*Saturnalia*

7,10,14 – 87–88

Malalas*Chronographia*18,18 – 55¹³⁶18,150 – 54¹³³**Claudius Mamertinus***Gratiarum Actio Juliano Augusto*

19,4 – 94

Marcellus Empiricus*De medicamentis*

33,62 – 74–75

33,63 – 75

Marcus Valerius Martialis*Epigrammata*2,50 – 41⁹⁷

2,60 – 51, 110-111

3,34 – 35⁶⁵3,81 – 36⁶⁷, 41, 41⁹⁶

3,85 – 51–52

5,41,3 – 38⁷⁹

6,2 – 111

6,67 – 78

7,30 – 127³⁷⁴7,82 – 127³⁷⁵9,2,13 – 41⁹⁶

9,2,13–14 – 52

9,5 – 112

9,7 – 112–113

9,7,3–4 – 69¹⁹¹9,11 – 117³⁴⁶

9,12 – 117³⁴⁶
9,13 – 117³⁴⁶
9,16 – 117³⁴⁶
9,17 – 117³⁴⁶
9,36,9–10 – 84
10,91 – 78
11,84,4 – 38⁷⁹
11,94 – 127³⁷⁵
11,95 – 41⁹⁷
13,63 – 35⁶⁵
13,64 – 35⁶⁵

Minutius Felix

Octavius
22,4 – 40⁹³

Moschus

Pratum spirituale
40 – 148⁴⁵⁶
165 – 148⁴⁵⁶
173 – 148⁴⁵⁶
184 – 148⁴⁵⁶

Nonius Marcellus

De compendiosa doctrina – 68¹⁸⁵

Oribasius

Collectiones Medicarum Reliquiae
45,28,2 – 63¹⁶⁶
45,29,79 – 63¹⁶⁸

Origenes

Commentariorum in Matthaeum series
15,1 – 145
15,3 – 145–147
Contra Celsum
2,13 – 136⁴¹⁹
7,48 – 74

Publius Ovidius Naso*Amores*

2,2,1–2 – 79

2,3,1 – 92

*Fasti*4,183 – 40⁹²4,183–186 – 31⁵⁴4,221–222 – 31⁵⁴, 36⁶⁹4, 249–252 – 29⁴⁷4,361–362 – 36⁷⁰4,361–366 – 31⁵⁴4,364 – 35⁶¹*Metamorphoses*4,243–244 – 38⁷⁴**Paulus Aegineta***Epitomae medicae libri septem*6,61 – 60¹⁵⁴6,63 – 60¹⁵⁴6,64,1 – 59¹⁵⁰6,64,2 – 60¹⁵³6,65,1–3 – 61¹⁵⁶

6,68 – 71–72

Paulinus Nolanus*Carmina*32,88 – 40⁹³**Aulus Persius Flaccus***Saturae*5,182 – 127³⁷⁴**Petronius***Satyricon*23 – 67¹⁸⁴68,8 – 127³⁷⁴

119,20–24 – 81

Philo Alexandrinus*De specialibus legibus*

1,1–11 – 129

1,325 – 86²⁵⁶, 88²⁶⁷2,50 – 81²³², 86²⁵⁶3,37–42 – 144⁴⁵⁴3,41 – 86²⁵⁶*Quod deterius potiori insidiari soleat*176 – 146⁴⁵¹**Lucius Flavius Philostratus***Vita Apollonii Tyanei*

6,42 – 115

*Vitae sophistarum*1,8 – 87²⁵⁸1,8,1 – 61¹⁵⁹**Titus Maccius Plautus***Curculio*30–32 – 50¹²⁰*Epidicus*52 – 95²⁸⁶*Miles Gloriosus*

1392–1399 – 49–50

*Poenulus*862–863 – 50¹²⁰*Pseudolus*52 – 95²⁸⁶**Gaius Plinius Secundus (Maior)***Naturalis historia*

7,58 – 96–97

7,129 – 68¹⁸⁶8,47 – 19²²11,110 – 23³⁶

11,230 – 87²⁵⁸

11,263 – 21

11,269 – 88²⁶⁴

12,12 – 82²³⁷

12,98 – 73²⁰²

13,165 – 36

21,170 – 75

23,40 – 73²⁰²

32,13 – 20²²

37,200 – 73²⁰²

Plutarchus

Cato Maior

4,4 – 96²⁹⁰

Galba

9,4 – 82²³⁹

Pompeius

36,5 – 68¹⁸⁸

Porphyrius

De abstinentia

3,7 – 88²⁶⁴

Procopius

Anecdota

11,34–36 – 56

16,18–22 – 57¹⁴³

16,23–28 – 57–58

29,28–38 – 157–158⁴⁷⁹

De bellis

3,11,6 – 23³⁶

8,3,15–21 – 165–166

Aurelius Prudentius Clemens

Liber Peristephanon

10, 1059–1075 – 42–43

Psellos*Chronographia*5,41–42 – 18¹⁸**Marcus Fabius Quintilianus***Institutio oratoria*2,15 – 73²⁰²5,12,18 – 69¹⁹³5,12,19 – 69¹⁷⁹, 81²³², 9211,3,19 – 88²⁶⁴**Scriptores Historiae Augustae***Alexander Severus*66 – 85²⁴⁸23,7 – 94²⁷⁸*Aurelianus*

49,8 – 98

*Hadrianus*14,2 – 133⁴⁰⁵*Severus*17,1 – 137⁴²²**Scylitzaes***Synopsis Historiarum* – 18¹⁸**Lucius Annaeus Seneca***Epistulae morales ad Lucilium*66,53 – 86²⁵⁶80,9 – 73²⁰², 95²⁸⁵*Controversiae*1,2,3 – 112³²⁷10,4,17 – 81²³²*De ira*1,21,3 – 81²³²*De providentia*3,13 – 81²³²

Sextus*Sententiae*

13 – 146

273 – 146

Soranus*Gynaecia*2,40 – 23³⁶**Publius Papinius Statius***Silvae*

3,4,73–77 – 110

4,3,13–15 – 110

4,3,14 – 118

*Thebais*10,173 – 38⁷⁴**Stephanus Byzantinus***Ethnica*

γάλλος – 35

Strabo*Geographica*14,5,2 – 67¹⁸⁴17,2,5 – 15¹**Gaius Suetonius Tranquillus***De vita caesarum**Divus Augustus*

68 – 40

69 – 95²⁸⁵*Divus Claudius*28,1 – 82²³⁶*Domitianus*

7 – 97–98, 109

8,3 – 114³³⁴

10,5 – 48

23,1 – 119³⁵⁶

Nero

28,1–2 – 82²³⁹

45,4 – 35⁶⁵

Divus Titus

7,1 – 83–84, 117³⁴³

Divus Vespasianus

4,3 – 83²⁴¹

Publius Cornelius Tacitus

Annales

3,49–51 – 96²⁹³

4,10,2 – 82²³⁴

12,66,2 – 82²³⁵

Historiae

2,71,1 – 83

3,40 – 83

5,5 – 127

Theophilus Antiochenus

Ad Autolyicum

3,27 – 47

Publius Terentius Afer

Adelphoe

191 – 95²⁸⁶

Eunuchus

165–169 – 95

689 – 88²⁶⁵, 88²⁶⁶

957–958 – 53

Tertullianus

Ad nationes

1,10,45–47 – 42¹⁰¹

Ad uxorem

2,8,4 – 78

Apologeticus pro Christianis

15,4–5 – 42¹⁰¹

Testamentum novum

Evangelium secundum Matthaeum

19,12 – 142, 150

Testamentum vetus

Deuteronomium

23,2 – 147⁴⁵²

Exodus

4,24–26 – 128³⁸²

4,25 – 129³⁸³

Genesis

1,21–22 – 159⁴⁸²

17,10–14 – 128³⁸²

34,14–24 – 128³⁸²

Leviticus

12,3 – 128³⁸²

Liber Iosue

5,2–7 – 129³⁸³

Marcus Valerius Maximus

Factorum et dictorum memorabilium libri IX

6,1,13 – 52–53

7,7,6 – 44

Marcus Terentius Varro

De lingua latina

6,15 – 29⁴⁹

Saturarum Menippearum libri CL

frg. 236 – 37⁷³

Publius Vegetius Renatus

Digesta Artis Mulomedicinae

2,53,6 – 88²⁷⁰

Publius Vergilius Maro*Aenaeis*6,494 – 52¹²⁷**Ioannes Zonaras***Epitome historiarum*

11,20 – 120

15,1 – 167⁴⁹⁹

Abstract

Prohibition of Castration in Roman Law

The study is devoted to Roman prohibitions of castration. The first of these prohibitions was introduced during the 1st century AD as a result of an intensification in the practice of castrating slaves. The Roman Empire was the only ancient state in which rulers endeavoured to counteract this heinous procedure. By issuing bans on castration, the Romans attempted to hinder the development of this phenomenon.

The book consists of an introduction, five chapters and a summary. In the introduction, the current state of knowledge regarding said issue and the basic terminology concerning the persons who were castrated are presented. Notions of *castratus*, *eunuchus*, *spado*, *thlasias* and *thlibias* are analysed, with the differences between these terms being shown.

The two initial chapters constitute an introduction with regard to the main subject area on which the book focuses. In the first chapter, the author presents castration as a religious practice, applied mostly by the priests of Kybele as a punishment or a medical treatment. In the second chapter, a fourth area of castration use in ancient Rome – i.e. castration of slaves – is analysed. The position and extent of this phenomenon resulted in an inevitable counteraction against it in Roman law. The chapter treats various issues concerning the matter, such as the origin of slaves

being subject to castration, the methods and aims of the procedure, its physical aftermath and personality traits ascribable to castrates as well as trade concerning castrates and the issue of liability for the castration of a slave belonging to another person.

In the third chapter, pre-Justinian bans on castration in Roman law are analysed. The author presents regulations originating from Domitian, *senatus consulta* introduced under Nerva, Hadrian's laws, a rescript introduced by Antoninus Pius and constitutions issued by Constantine the Great and Leon I.

The fourth chapter focuses on a brief analysis of Christians' approach to castration as well as the prohibition of castration in church law. The Catholic Church's stance in regard to castration, expressed in canons of I Nicene Council from AD 325 and slightly later in *Apostolic Canons*, affected Justinian I's legislation aimed against castration.

The closing chapter of the study is fully devoted to Novel 142 of Justinian, by which the emperor introduced new, up-to-that-date unknown regulations meant to contain the practice of castration to the area of the Eastern Roman Empire. The first measures undertaken by the emperor regarding limitations concerning the castration of slaves in the Roman state date back to the 30s of 6th century AD. In the *Digest* as well as in the second edition of the *Code of Justinian*, earlier Roman provisions concerning castration were included.

Sanctions for committing this crime were as follows. Perpetrators of castration were sentenced to capital punishment (D. 48,8,3,4; 48,8,4,2; C. 4,42,1; D. 48,8,5). The same punishment was applied to those medics who performed this atrocious procedure as well as anyone who voluntarily submitted himself to it (D. 48,8,4,2). Over those who delivered a slave for castration hung the threat of the confiscation of half of their estate (D. 48,8,6). The same penalty applied to those who provided their real property for this crime to be committed (D. 48,8,5; C. 4,42,1). A provision concerning the confiscation of a castrated slave was also in force (C. 4,42,1)

as was a prohibition against castrating Roman citizens and their sale as slaves. Eunuchs were to be imported only from barbarian lands (C. 4,42,2).

The sanctions implemented did not bring about the expected results. Accordingly, the emperor decided to tighten them by issuing another constitution dated on 17 November AD 558 – Novel 142. Justinian, being a Christian ruler, in the introduction to the novel described castration as an ‘impious offence’ and an act ‘against God’, hampering salvation. Castration was deemed by the emperor to be a violation of a person’s ability to procreate, and by this, according to God’s will, the sanctity of this ability.

In Novel 142, the Emperor Justinian made the level of punishment for all persons taking part in the crime of castration equal as well as introducing an equal penalty for them. From this time on, the penalty was identical for the initiator, substantial perpetrator of the *crimen* and the owner of the estate where the crime was committed, without any differentiation on the basis of the particular role they played in the crime.

Justinian introduced a new sanction against persons who performed the castration of slaves, announcing that in such cases talion would be applied. The institution of castration as a penalty was undoubtedly a backward step in relation to regulations included in Novel 134 from AD 556, in which Justinian moderated a system of punishments, especially the harshest ones, i.e. penalties of mutilation. Moreover, what needs to be remembered is that probably in AD 559, i.e. shortly after issuing Novel 142, by a constitution today unknown, the emperor introduced a penalty of castration for homosexuals. Both legal acts show Justinian’s consistency in punishing perpetrators depriving others of the ability to procreate and sex offenders.

In his Novel 142, Justinian also announced additional penalties for a criminal who would survive a castration performed in retaliation for their crimes. They consisted of the confiscation of their property and lifelong exile to Gypsum.

Moreover, in the same novel, the emperor introduced sanctions for women who committed castration, which constituted an obvious novelty in Roman law since in no earlier legal act were any mentions of women present. According to Novel 142, female offenders were to face the confiscation of their property and exile. Accordingly, it is quite clear that in this case a penalty also took a peculiar form of retaliation since the emperor stressed that the confiscation of the whole property was a result of the castration being committed in the hopes of gain.

At the beginning of the second chapter of the novel, Justinian announced the manumission of castrated slaves, regardless of the person who performed castration. It was an innovative measure, which was not introduced by any of his predecessors. The prescription of manumission was to be retroactive, being applied to cases taking place from 1 September AD 548 onwards. *Servi* were to become free persons regardless of any private or notarial documents composed to retain them in slavery.

Moreover, Justinian prohibited the conducting of a procedure called *anákrisis* in relation to *servi*. This term appears on several papyri, being used in regard to procedures aimed at the verification of the status of persons brought as slaves from another Roman province or from abroad after their arrival at their final destination. According to this law, procedures that had already been conducted were to be revoked.

Justinian stressed that slaves castrated for medical reasons were also to enjoy a state of freedom. Therapeutic castration was therefore allowed, but in order to avoid possible abuses in this area, even in such a case slaves were to be manumitted. Accordingly, all castrated slaves within the Roman Empire were to acquire freedom regardless of the cause of castration. Justinian permitted performing castration for medical reasons in the case of disease in a free person as well.

The emperor also announced that in the case of endeavours to retain castrated slaves after the announcement of the Novel, those who undergone castration had a right to denounce this fact as the opportunity to do it

arose. In Constantinople, situations of that sort were to be reported to the emperor himself, a patriarch, or a state official, whereas in the provinces it was to be reported to the governors, all officials and bishops. The victims of castration were therefore provided with the right to initiate trials concerning liberty in order to forcibly acquire what was guaranteed to them in Novel 142.

Justinian cautioned all those who planned to commit the crime of castration that an adequate reaction to such crimes would be applied. The emperor stressed that since he succeeded in convincing barbarians to abandon the practice of castration, he would not allow for resisting the ban on castration or leaving those crimes unpunished within his realm all the more. This enigmatic mention of a successful intervention among barbarians can be explained on the basis of Procopius's text (*History of the Wars* 8,3,15–21). The people that the emperor had in mind were the Abasgi, who resided in the western part of today's Abkhazia in the western part of the Caucasus.

In summing up this second attempt on the part of Justinian to eliminate the crime of castration, it needs to be underlined that it constituted the most coherent and complete regulation against the crime of castration. For those partaking in castration, the threat of experiencing the same fate as the victims must have undoubtedly been an important deterrent, preventing them from committing this crime. Bestowing freedom upon castrated slaves was to result in the further performing of castration within the Roman Empire becoming unprofitable.

During less than 500 years, Roman emperors and – although to a lesser degree – the Roman senate made numerous efforts to eliminate the atrocious phenomenon of castration. However, the renewal of the ban on castration in Rome attests to the fact that the prohibitions were not respected. Therefore, the laws in question turned out to be inefficient. The main reason for this situation was that none of Roman emperors ventured to introduce a ban on the eunuch trade. It would have probably been the

only efficient measure to eliminate the phenomenon. However, profits from this form of trade were so high that they superseded the fear of severe penalties being applied to persons engaged in this atrocious practice. Not only did slave traders earn money on the developing phenomenon of ‘human trafficking’ but so did the state itself by collecting taxes.

Respecting the ban on castration was not favoured by the policies pursued by Roman rulers in relation to eunuchs. Their number at the imperial court grew systematically, just as their role within emperor’s circle did. As a consequence, the gap between legal regulations in force and everyday practice at emperor’s court kept deepening, which definitely did not constitute a deterrent for persons who ‘professionally’ occupied themselves with castration.

Justinian’s laws regarding the ban on castration were still in force in Byzantium, at least officially, during the second half of the 9th century AD, which can be proved on the basis of *Nomokanon* 1.14, a Byzantine collection of church and civil laws. Novel 142 was also included in *The Basilica* (60,51,64).

In the latter part of 9th century AD, emperor Leo VI the Philosopher, who ruled between AD 866 and 912, issued Novel 60, by which he introduced new penalties concerning castration. A new regulation constituted a clear regress in relation to the severe legislation of Justinian. The emperor criticised Justinian’s concept of punishing persons performing castration with talion, considering it, as he directly writes, stupid. Prohibiting talion, Leo VI strongly distanced himself from Justinian, not wishing to equalise the perpetrators with their victims. Therefore, he decided to proscribe using the same practice of mutilation against those who had attacked the natural order.

The novel introduced by Leo VI differentiates a principal from an executant. The former – frequently an influential figure, who decided on the continuance of this heinous practice – if in the emperor’s service, was to be dismissed from his duties and additionally punished with a fine of

10 *librae* of gold and temporary exile, lasting up to 10 years. Penalties for perpetrators according to Novel 60 are definitely more severe and of a twofold nature: chastisement (10 whip strokes) and tonsure were to disgrace the perpetrator, while the others involved the confiscation of property and exile, but they were also – as in case of a penalty for a principal – of only a temporary nature.

Leo VI abandoned the practice of the application of more severe penalties introduced by his predecessors: talion, capital punishment and lifelong exile. Sanctions referred to in the novel introduced by this emperor were clearly moderated, which certainly did not facilitate the elimination of this heinous practice in Byzantium. The further history of this state explicitly shows that not only did it not resolve itself in the resignation of eunuchs but even greatly strengthened their position.

Translated by Dobromiła Nowicka

Przedstawiona do recenzji praca stanowi bardzo ważne *novum* w badaniach nad prawem rzymskim i kulturą antyczną *sensu largo*. Tytułowe zagadnienie kastracji było już przedmiotem zainteresowania badaczy, natomiast w recenzowanej monografii zagadnienie to przedstawiono całościowo, przy czym nacisk położono na 142 nowelę cesarza Justyniana. Już sam przekład, bardzo zresztą wierny, tego tekstu zasługuje na ogromne uznanie. Profesor Jarosław Rominkiewicz z powodzeniem przygotowuje tłumaczenia kolejnych nowel justyniańskich, obudowując je bardzo obszernymi rozważaniami dotyczącymi poszczególnych poruszanych w nich kwestii. Jest to ogromne osiągnięcie w polskiej romanistyce. Na szczególne podkreślenie zasługuje połączenie kwestii historycznych, kulturowych i prawnych.

prof. dr hab. Anna Tarwacka
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Jarosław Rominkiewicz w swojej monografii często sięga do tekstów literackich, łacińskich i greckich, które stanowią dla Niego ważne źródło wiedzy o prawie, jego stosowaniu w praktyce oraz oddziaływanym społecznym na instytucje prawne. [...]

Monografia Jarosława Rominkiewicza zasługuje zatem na wysoką ocenę merytoryczną jako dzieło solidne i o niekwestionowanej wartości naukowej. Z uznaniem podkreślić trzeba również rzetelny warsztat naukowy, gruntowność badań, prawidłowość stosowanych metod, jasność wywodów i konkretność wniosków. W monografii Jarosława Rominkiewicza zakaz kastracji został poddany analizie jako instytucja prawa rzymskiego na szerokim tle historycznym.

prof. dr hab. Piotr Niczyporuk
Uniwersytet w Białymstoku